

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “જીવામાં જીવું” સાહિત્ય

ગુજરાતની ગઝલો

સંપાદક :

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

ભિક્ષુ ચંપીકાન્તેલી પ્રસ્તાવી
અરવું આહિલેલ વર્ષે અર્વાલલ

કે. ભટ્ટ પાને અમદાવાદ અને કાલબુદેવી એક મુદ્રણ-૨

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૨૧૮ કિંમત ૧-૦-૦૦

ગ્રંથનામ યુગ્મના ની ગાજલો

વર્ષાક ૮-૧-૬૨

“સસ્તુ” સાહિત્ય ” એટલે “ઉંચામાં ઉંચું” સાહિત્ય ”

ગુનરાતની ગઝલો

સંપાદક :

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

ત્રિલોકી અખંડાનંદની પ્રસ્તાવી
અદ્વૈત આહિરવ વર્ણિત ડાહ્યાબલ

૭ ભાગ પાત્રે અમદાવાદ અને અલબાટ્ટી એક મુંબઈ ૩

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’

સંવત ૧૯૬૬

સળંગ ગ્રંથાંક-૩૭૦-૭૧

વર્ષ ૩૨ મું

એક રૂપિયે

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત : ૪૫૦૦

૬-૧૨૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૨૧૮

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
ત્રિભુવનકાશ કં. ઠક્કર
સરવં સાહિત્ય મુદ્રણાલય
૬૦ શાંખાડ :: અમદાવાદ.

નિવેદન

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’માં વિવિધતા આવવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ અને બાળકો, નાનાં અને મોટાંઓ બધાંને રસ પડે તેમજ વિનોદ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એવાં પુસ્તકો આ માળામાં છપાય એવું અમારું ધ્યેય છે.

આ હેતુ પૂરો કરવાને માટે ચાલુ વર્ષમાં અતિ ઉત્તમ મૌલિક ગ્રંથ ‘દત્ત અને પરશુરામ’ આપવામાં આવ્યો; છત્રપતિ શિવાજીનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું; અને જાણીતા સાક્ષર રા. રા. ડુંગરસી ધરમસી સંપટના હાથની લખેલી ‘કચ્છની લોક-વાર્તાઓ’ એ પુસ્તક આપવામાં આવ્યું. વળી મહાન ચિંતક અને લેખક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પોતાની અચળ છાપ મૂકી ગયેલા વાડીલાલ મોતીલાલ શાહનું ‘સંસારમાં સુખ ક્યાં છે?’ એ પુસ્તક વાંચકો સમક્ષ અમે રજૂ કર્યું છે. વિક્રમના બે હજારમા વર્ષનું પંચાંગ તે પણ ઘણું કુટુંબોમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ ધારીને આપ્યું છે અને હવે ‘ગુજરાતની ગઝલો.’

વયથી અને કાર્યથી ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં શોભા પામી રહેલા દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનો ‘સસ્તું સાહિત્ય-વર્ધક કાર્યાલય’ તરફનો પક્ષપાત મોટો હોઈને તેમણે અમારા સલાહકારક મંડળનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું. અમારા ખાસ આગ્રહને માન આપીને પોતાનાં ઘણાં રોકાણોની વચ્ચે તેમણે ગુજરાતની ગઝલોમાંથી જૂના ને નવા લેખકોના સુંદર નમૂનાઓ

અમને ચૂંટી આપ્યા. ઘણાખરા લેખકોના તો અંગત સમાગમમાં પણ તેઓ આવ્યા છે. ‘હાફિઝ અને હમારાખ’ના કર્તા ગુજરાતની ગઝલોની આ ચૂંટણી કરે અને પોતાના ૭૫ મા વર્ષમાં પણ એ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાને ઉમંગ દેખાડે, તે વાત ગુજરાતી વાચકવર્ગને આવકારલાયક થશે, એમ અમે માનીએ છીએ.

ગઝલો એટલે ઇશકની કવિતા એવી સામાન્ય માન્યતા કેટલી ભૂલભરેલી છે તે દેખાડવાને માટે અમે રા. રા. સાગર (જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી)નો એક અત્રિતમ અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં હંમેશને માટે જળવાઈ રહેવા યોગ્ય નિબંધ આ પુસ્તકને છેડે પરિશિષ્ટમાં મૂકેલો છે. ગઝલનાં સંશોધન અને સંપ્રદાય ગુજરાતમાં રા. રા. સાગરને હાથે થયાં છે. તે પોતે કવિ જ નહિ પણ યોગી હતા. આ વાતની યાદગીરી ગુજરાતમાં હંમેશ માટે રહેવી જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. તેમના પુત્ર રા. રા. યોગેન્દ્ર જો ત્રિપાઠીએ અમને આ નિબંધ છાપવાની તેમજ તેમનાં બીજાં પુસ્તકો છાપવાની રજા આપી છે, તે માટે અમે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

પોતાના સુંદર કાર્યોનો નમૂનો ગુજરાતી વાચકોમાં આ સંપ્રદાયદ્વારા પહોંચે તે માટે ગઝલોના લેખકોએ અનુમતિ દર્શાવી છે, તે સારુ અમે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

મુંબઈ
તા. ૯-૭-૪૩

સરવૃં સાહિત્ય મુદ્રણાલયના ટ્રસ્ટીઓ વતી
અનુ મુખેશ્વર
પ્રમુખ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસના એક અંગ તરીકે અત્યાર પહેલાં ‘ગઝલ’ સંબંધે પ્રમાણમાં જે થોડુંઘણું લખાયું છે, તે જોતાં તેમાં વિશેષ ઉમેરો કરવાનો કાંઈ અવકાશ ભાગ્યે જ રહ્યો હોય.

સ્વ. ખાલાશંકર કંથારિયાએ મૂળ ફારસી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જાતે કવિ હતા, એટલે ફારસી ભાષામાં ‘ગઝલ’ શેને કહેતા, ‘ગઝલ’નું વસ્તુ શું, તે પોતે ખરાખર સમજી ગયા હતા, અને તેથી ‘ગઝલ’ સારી રીતે અને વિના ભૂલે લખી શકતા હતા. સ્વ. ઠક્કર નારાયણ વિસનજીનો ફારસી સાહિત્યનો અભ્યાસ ગાંઠ અને વિસ્તૃત હતો, તેથી તેઓ પણ ‘ગઝલ’ એટલે શું તે ખરાખર સમજતા હતા. ગુજરાતી ભાષામાં લખાતી ‘ગઝલો’ કેવા લેભાગુ પ્રકારની હતી તે તેઓ સમજી શકતા હતા અને તેવા લેભાગુ લેખકોને ચાખખા મારતા હતા.

આ પ્રસ્તાવનાના લેખકે પણ વારંવાર ગુજરાતીમાં લખાતી ગઝલોમાં તેની મૂળ વસ્તુની જોડેની અસંબંધતા વિશે જ્યારે જ્યારે તક મળી ત્યારે ત્યારે ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

કેટલાએક ખાસ અપવાદો સિવાય ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલનું સાહિત્ય ખોડખાંપણ અને ઊણપોથી ભરેલું છે; તેનાં કારણ છે. ‘ગઝલ’ રાજકીય કારણે મૂળ અરબી ભાષામાં લખાતી, ત્યાંથી તે ફારસી યા ઇરાની ભાષામાં આવી અને ત્યાંથી આવી તે જ કારણે હિંદુસ્તાનની ઉર્દૂ ભાષામાં. ઉર્દૂ ભાષામાં ફારસી શબ્દોનો ભારોભાર ઉપયોગ થતો હોવાને લીધે તેમજ ઉર્દૂ ભાષાના લેખકોને મૂળ ફારસી સાહિત્યનો અભ્યાસ હોવાને લીધે તેઓ ‘ગઝલ’ની રચના, તેના વસ્તુ, તેની ભાવના વગેરેને પૂર્ણપણે સાચવી શક્યા. ગુજરાતી ભાષામાં તેના અભાવ હોવાથી, તેમાંનું કશું જ સાચવી શકાયું નહિ અને ગુજરાતી

ભાષાની ‘ગઝલો’ મોટે ભાગે નામની જ ગઝલો રહી છે.* તેનો લેખક અને ‘ગઝલ’નાં મૂળ અને જરૂરી અંશોને ન જાણનાર વાચક જ, તેને ગઝલરૂપે ઓળખે છે.

સ્વ. અમૃત કેશવ નાયકને ઉર્દૂનું જ્ઞાન હતું, તેથી તેની ‘ગઝલો’ને ગઝલનું નામ આપી શકાય. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલો લખનાર કેટલાક મુસ્લિમ લેખકોની ‘ગઝલ’ તે નામે ઓળખી શકાય, કારણ તેમણે પણ ઉચ્ચ ઉર્દૂ શાએરોની ગઝલોનો અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેઓ પણ ‘ગઝલ’ના રૂપરંગ પકડી શકેલા. આગળના પારસીઓ મોટે તેમ કહી શકાય; કારણ તેઓને ફારસીનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો હતો. પરંતુ હિંદુ લેખકોની કૃતિઓમાં તો મોટે ભાગે ખલકે પૂરેપૂરી ઊણપ રહી જ ગઈ છે.

‘ગઝલ’ એ છંદનું નામ નથી. ‘ગઝલ’ એ કાવ્યનો એક પ્રકાર છે. એ મૂળ અરબી શબ્દ છે અને એનો અર્થ પ્રેમયુક્ત ભાષામાં અથવા કાવ્યરૂપે બોલવું એમ થાય છે. તે શબ્દના ક્રિયા-વાચક નામ તરીકે ‘મુગાઝેલત’ એ રૂપમાં એનો અર્થ સ્ત્રીઓ જેડે પ્યાર કરવો અથવા તો તેમની જેડે જીવાનીમાં ભોગવાતી મઝાઓ સંખ્યા વાતચીત કરવી. વધારામાં એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે ‘ગઝલ’ નામનો એક માણસ હતો. તેણે પોતાની આખી જિંદગી સ્ત્રીઓ જેડે મોજમઝા માણવામાં ગુબરેલી, તે ઉપરથી એવા મઝા વર્ણવનારા કાવ્યને ‘ગઝલ’ નામ અપાયેલું.

‘ગઝલ’ની ફારસીમાં કાવ્યરચના કેવા પ્રકારની હોય છે, તે વિસ્તારથી અત્રે જણાવવાની જરૂર નથી; કારણ ગુજરાતી ભાષામાં લખાતી ગઝલો તે રચનાને વળગી રહી શકે તેમ નથી અને લેખકો તેને વળગી રહ્યા પણ નથી. એ કાવ્યની પાંચ, સત્તર યા ઓગણીસ બેતની સંખ્યા રાખવામાં આવે છે, અને દરેક બેતને બે મિસરા યા ચરણ હોય છે. આ ગઝલોના પ્રાસના અત્યાક્ષર તરીકે ફારસી મૂળાક્ષરના જેટલા અક્ષર છે—જેવા કે

* ‘ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો,’ પૃષ્ઠ ૯૧, ૯૨, ૯૪, ૯૮.

અલેક્ષ, બે, પે, તે વગેરે—તેમાંના એક મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રકારની રચના ફારસી ને ઉર્દૂ ભાષાના મૂળાક્ષરને લગતી ખાસ છે, એટલે તે સંબંધે વિવેચનને ગુજરાતી ભાષામાં સ્થાન નથી. ‘ગઝલ’ લખનાર ઘણુંખરું પોતે કવિ તરીકે પસંદ કરેલું નામ (તખ-લ્લુસ) કાવ્યને છેડે આપે છે, પોતાનું ખરું નામ જણાવતો નથી.

આવી રીતે એક જ કવિને હાથે લખાયેલી ગઝલોના સમૂહને ‘ઢીવાન’ કહે છે.

‘ગઝલ’ના મૂળ એટલે ફારસી સાહિત્યમાં ગઝલનાં વસ્તુ સંબંધે નીચે મુજબ નિર્દેશ કરેલો છે.

પ્યાર, સૌંદર્ય, મનની વેદના, ઉન્મત્તતા વર્ણવતા શબ્દો, વિયોગને અંગે પડતાં દુઃખોની વિગત, પ્રેમનું રુદન, માથૂક બેડે એક થઈ જવા માટેની ફિકર, ગાલ પરના તલ તથા ફવાટાનાં વખાણુ, માથૂક બેડે મુલાકાતની તીવ્ર ઈચ્છા, તેમજ સુખ-ચેનનો અભાવ, બેચેની, ઉબગરો, અંતઃકરણ ખાળી નાંખે એવા નિઃશ્વાસ, દુઃખાર્તનાદ, રુદન, અશક્તિ અને શરીરના સુકાઈ જવાનું વર્ણન—એ સિવાય બીજું કંઈ તેમાં હોવું બેઈએ નહિ. આ રીતે આશક-માથૂકના વિયોગની યાતના, માથૂકની પોતાના આશક તરફ બેપરવાઈ, આશકની માથૂક પ્રત્યે મિલન માટે આજીજ અને વિસ્રમિ, કાલાવાલા-કે જેનો સેંકડે એક પણ વખતે સ્વીકાર થતો નથી, તે તેમાંથી નિર્દિષ્ટ થવું બેઈએ. આ ઉપરાંત મધ-હારના ઉપાસકોનો-પીનારાઓનો-આનંદ, વસંત-ઋતુનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ગુલાબ અને બીજાં ફૂલોથી ભરેલા ખાગ અને તેમાં ગાયન કરતાં ખુલખુલ વગેરેની શોભાનાં વર્ણન પણ તેનું સાધન ગણાય છે. છેવટ ડોળઘાલુ સંતો અને કહેવાતા સૂફી દર-વેશોનાં કારસ્તાન તથા ડોળ, તેમનાં પાખંડ ને હંસ, તેમનું ખનાવટી અને કૃત્રિમ સાધુપણું—એને ઉઘાડા પાડવા તેમ જ તેવા ઇસમેને ચાખખા મારવા માટે પણ ‘ગઝલ’નો ઉપયોગ થાય છે.

‘ગઝલ’ની ખાસિયત એ છે કે દરેક બેતમાં ભિન્નભિન્ન ભાવના કે લાગણી દર્શાવાય છે: કોઈ એક અમુક વિચાર, ભાવ યા લાગણી એક જ બેતમાં સમાઈ જાય છે, તેની પછીની બેતમાં તેને ખેંચવામાં આવતી નથી; મતલબ કે આખી ગઝલ એક જ ભાવનું દર્શન કરાવતી નથી, પરંતુ તેમાં જુદીજુદી ભાવનાઓ એકત્ર થયેલી જોવામાં આવે છે. કોઈક જ વખત આ નિયમનું ઉલ્લંઘન થાય છે.

દયારામની ગરબીઓ ખુલ્લા શૃંગારથી ભરેલી હોવા છતાં તેમાં ભક્તિરસરૂપી ગૂઢ અર્થ સમાયેલો છે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે. તે જ ધોરણે ‘ગઝલો’ના ખુલ્લા વસ્તુને, દાંરના પીઠાને, દાંરની પ્યાલી ભરી આપનાર સાકીને, માથૂક જોડેના મિલન-વસ્ત્રને, ખુદ માથૂકને-સૂફીવાદના ગૂઢ તત્ત્વ-જ્ઞાનનું માર્મિક ધોરણુ-એ વાદના સિદ્ધાંતો-ધ્યાનમાં રાખી, તે ધોરણે—તે સિદ્ધાંતો વડે—તેની કહર કરી તેના ઉઘાડા-કેટલીક વખતે તો અશ્લીલ—સ્વરૂપને ઢાંકવું અને તેનો માત્ર ગૂઢ અર્થ જ કરવો એવું પ્રમાણ લાંબા કાળથી પેશ કરવામાં આવ્યું છે, ને તે માન્ય પણ રહ્યું છે, એમ કહેવું ખોટું નથી.

એ સૂફીવાદ—યા પ્રેમના તત્ત્વજ્ઞાનની સાંકળનો પહેલો અંકોડો એ છે કે, ખરા આશક અને માથૂક વચ્ચે કશી ભિન્નતા નથી, તેઓ એક જ છે. માથૂક એટલે પ્રિયા એટલે પ્રભુ. એ પ્રભુમાં લીન થઈ જવું, તેમની જોડે (વસ્ત્ર) એકતા સાધવી એ મુમુક્ષુનો ધર્મ છે. એ એકતા, ભિન્નતાનો અભાવ કેવી રીતે મેળવાય, તે રસ્તો દિલ્લીના પ્રખ્યાત કવિ અમીર ખુસરૂએ નીચેની સાદી ને સરળ બેતોમાં આમ બતાવ્યો છે.:

મન તો શુદ્ધમ, તો મન શુદ્ધી,
મન તન શુદ્ધમ, તો જન શુદ્ધી;
તા કસ નગૂયદ ખાદ અઝ ઇન
મન દીગરમ તો દીગરી.

હું તું થઈ ગયો, તું હું થઈ ગઈ,
 હું શરીર (તન) છું, તું જીવ (જન) છે,
 કે જેથી હવે પછી કોઈ એમ ન કહે,
 કે હું તારાથી ભિન્ન છું કે તું મારાથી ભિન્ન છે.

આપણે જેને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહીએ છીએ, જેને પ્રેમના તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે ઓળખીએ છીએ-એ ભક્તિ અને એ તત્ત્વજ્ઞાન તથા સૂફીવાદની ભક્તિ તથા તેના તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે સામ્ય છે; તે બન્ને લગભગ એક જ છે, એમ કહેવાને એ વિષયમાં ખુબ જિંડા ઊતરવાની જરૂર નથી. આપણી વેદાંતફિલસૂફી જે અભેદ-સાક્ષાત્કારત્વનો અનુભવ મેળવવા મુમુક્ષુને પ્રેરે છે, તેવી જ જાતની એકતા (વસ્તુ) પ્રાપ્ત કરવા સૂફીવાદનો અનુયાયી મથે છે.

અને એ વિષય ઘણો અટપટો છે. આમવર્ગને, સાધારણ જનતાને, સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થામાંથી પ્રસિદ્ધ થતા ગ્રંથો જેમને માટે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ગ્રંથો વાંચનારની મોટી સંખ્યાને એ કૂટ વિષયમાં રસ ભાગ્યેજ પડે; એવા સખખને લીધે તે સંખ્યા વિસ્તારથી અત્રે ચર્ચામાં ઊતરવું યોગ્ય નથી એમ સમજી વધારે વિવેચન કર્યું નથી. છતાં પણ જેને એ વિષયમાં રસ હોય, તેઓ જો આ સાથે આપેલી પુસ્તકોની યાદીમાંથી ફેદડીવાળાં પુસ્તકો જોશે તો તેમાંથી તેમને ઘણું જાણવાનું મળશે.

અરબી યા ફારસી ગઝલોમાં આવતો માશૂક શબ્દ નારી-જાતિમાં નહિ પણ નર જાતિમાં સમજવાનો છે એવો કેટલાકનો મત છે, તેનાં બે કારણ છે. એક તો એ દેશોમાં (અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક દરજ્જે) ખૂબસૂરત છોકરાઓ અને જેને મૂછનો દોરો-ફવાટાં કૂટતાં હોય તેવા યુવકો તરફ તેમનાથી મોટી ઉમરનાઓનું આકર્ષણ વધારે પડતું જોવામાં આવે છે તે, અને બીજું એ કે માશૂક એ શબ્દ સ્ત્રીજાતિવાચક નથી. સ્ત્રીજાતિવાચક શબ્દ માશૂકે અથવા માશૂકા છે. પરંતુ બીજી

તરફ એ હકીકત પણ ધ્યાનખંડાર રખાય નહિ કે જ્યાં લયલા-મજનૂન, શીરીન-ફરહાદ, યૂસુફ-ઝુલેખા, જેવાં યુગલોનાં પ્રેમ-કાવ્યો લખાયાં છે, ત્યાં પણ પ્રિયા માટે માથૂક શબ્દ જ વપરાયો છે, અને વસ્તુતઃ આશકોને પરદો પાળતી-ખુરખો પહેરતી પ્રિયાઓ (માથૂકો)ની ગલીઓમાં જ પ્રવેશ કરવાની તાલાવેલી લાગી રહે છે: ખુલ્લે છોગે ફરતા છોકરાઓ કે યુવકો સંખ્યા એ રૂપક લાગુ પાડી શકાય નહિ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખાયેલી ગઝલોનો મોટો ભાગ કેવળ ફારસી શબ્દોનો આડંબર, વગર સમજે તેનો ઉપયોગ, ઉપરછલ્લી માહિતી પરથી એ જાતનું કાવ્ય લખવા માટે આદરેલાં સાહસ વગેરે દૂષણોથી પૂર્ણ છે. ફારસી, ઉર્દૂના ગાઢ અભ્યાસ વિના તેનું રહસ્ય પકડવું કઠિન છે. તેથી જે થોડાઘણા કવિઓ તે રહસ્ય પ્રાપ્ત કરી મુસ્લિમ સાહિત્યના આ એક ઘણા કીમતી અંગને આપણા સાહિત્યમાં અપનાવી શક્યા છે તેમને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. અન્ય લેખકો તે પરથી ધડો લે તો તે ધડો લેવાની ઘણી જરૂર છે.

મુંબઈ,
તા. ૧૭ મી જૂન, સને ૧૯૪૩ } કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

પ્રસ્તાવના સંબંધે જોયેલાં પુસ્તકો

- ૧ આયને-ઈ-અકબરી, વો. ૧, પ્લોકમેન (૧૮૭૩)
- *૨ હયારામ અને હાફેઝ કૃષ્ણલાલ એમ. ઝવેરી (૧૯૦૧)
- ૩ પર્શિયન પ્રોઝોડી વિથ ફિગર્સ ઓફ સ્પીચ કૃષ્ણલાલ એમ. ઝવેરી (૧૯૨૨)
- ૪ ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માગસૂચક દેતાલો કૃષ્ણલાલ એમ. ઝવેરી, ખીજી આવૃત્તિ (૧૯૩૦)
- *૫ શ્રીકલાપીનો કેકારવ દીકાદાર શ્રીસાગર (૧૮૯૭)
- *૬ હીવાને સાગર : કફતર ૧-૨ સાગર (૧૯૧૬-૧૯૩૬)
- *૭ ગુજરાતી અઢલિદેતાન, સાગર (૧૯૧૩)
- *૮ કલાન્ત કવિ (ખાસ 'ખાલન'દિની', પૃષ્ઠ ૪૦૮-૪૪૦) હમારાંકર જોષી (૧૯૪૨)

જાહેર નિવેદન

પુસ્તકપ્રકાશનનું કામ લડાઈને લીધે કેટલું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, તેનો ખ્યાલ વાંચકવર્ગને આવી શકશે નહિ. નફો રાખીને તો આ સંસ્થા સાધારણ સમયે પણ કામ નહોતી કરતી; તો હવે લડાઈના ચોથા વર્ષમાં તુકસાન ખમીને જ આર્યસંસ્કૃતિનો નિર્મળ જ્ઞાનપ્રવાહ વહેતો રાખવાનો રહ્યો. પૂજ્ય સ્વામી શ્રી-અખંડાનંદની કૃપાથી આ શુભકાર્ય ચાલુ રાખવાનો દરેક પ્રયત્ન દ્રસ્ટીઓ કરશે. પાંત્રીશ વર્ષમાં ખસોપચાસ સારાં પુસ્તકો ગુજરાતને ખડુ સસ્તી કિંમતે આ સંસ્થાએ આપ્યાં છે. એટલે આ સંસ્થા તરફ વાંચકવર્ગની દિલસોજી અને ભલી લાગણી ખેંચાઈ છે. પણ હવે પછી એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. સૌથી સસ્તું પુસ્તક જોઈતું હોય, તેમણે ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ના ગ્રાહક થઈ જવાની જરૂર છે. પાંચ રૂપિયા-માંથી સવા રૂપિયો પોસ્ટનો જતાં ત્રણ રૂપિયા ખાર આનામાં જૂનાં છાપાં પણ ન મળે, તેટલા ઓછા ભાવે આ સંસ્થા મજ-ખૂત ખાંધણીનાં ઊંચામાં ઊંચાં પુસ્તકો હજી આપે છે. ગુજરાતની પ્રજા તેનો લાભ ભણે મેળવે. જે પુસ્તકો સિલકમાં છે, તે કદી પણ ફરી છાપીને વેચી શકાય નહિ, તેવી સસ્તી કિંમતે અપાય છે. આ જાહેર સંસ્થાદ્વારા લોકોને ભણે ફાયદો થાય, એ નજરથી જ્યાં સુધી ખની શકશે ત્યાં સુધી તેમ કરવામાં આવશે. હાલ નવાં છપાતાં પુસ્તકોની છૂટક કિંમત અગાઉના ધોરણ કરતાં થોડીક વધુ રાખવી પડે છે, તેનો ય અમને અફ-સોસ છે. પણ આમાં કોઈ ઉપાય નથી. જેને સસ્તું મેળવવું હોય, તેણે ગ્રંથમાળાના ઘરાક થઈ જવું એ જ સારું છે. કારણ કે તેના લવાજમમાં વધારો કર્યો નથી, તેમજ તેમ કરવાનો ઇરાદો પણ નથી. ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ના ગ્રાહકોને અને છૂટક લેનાર ખર્ચેને જેવો લાભ લડાઈ પહેલાં મળતો હતો, તેવો હવે નવાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોમાં છૂટક લેનારને મળશે નહિ, માટે જ આવી સૂચના કરવામાં આવી છે.

મુંબઈ
તા ૨-૭-૪૬

સરવં સાહિત્ય મુદ્રણાલયના દ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	કર્તા	પૃષ્ઠાંક
૧ ચંદા	નર્મદાશંકર	૧૭
૨ દીઠી નહીં!... ..	બાલાશંકર	૧૭
૩ ખખર હો	"	૧૯
૪ પ્રિયદર્શન	"	૨૦
૫ બેકદર કુનિયા	"	૨૨
૬ જિગરનો ચાર	"	૨૩
૭ કટાક્ષ	"	૨૪
૮ દરકાર	"	૨૫
૯ અગર તે ચાર શિરાઝી !	"	૨૭
૧૦ સલામતી	"	૨૮
૧૧ નાદાન ખુલખુલ	"	૨૯
૧૨ માયાનો પ્રેમરૂપે બ્રહ્મભાવ	મણિલાલ દ્વિવેદી	૩૧
૧૩ અમર આશા	"	૩૧
૧૪ એ કોણુ છે ?	"	૩૨
૧૫ નિરાશા એ જ છે આશા	"	૩૩
૧૬ કિસ્મત	"	૩૪
૧૭ કૃષાયોર્મિ	"	૩૫
૧૮ સ્વરૂપોર્મિ	"	૩૬
૧૯ સરસ્વતીચંદ્રનો ત્યાગ	ગોવર્ધનરામ	૩૭
૨૦ સરસ્વતીચંદ્રનો સ્નેહ	"	૪૦
૨૧ અમારા રાહ	કલાપી	૪૩

૨૨	ફરિયાદ શાની છે ? ...	...	કલાપી	૪૫
૨૩	અમારી ગુનેહગારી ...	...	"	૪૬
૨૪	ત્યાગ ...	...	"	૪૮
૨૫	સનમને સવાલ ...	...	"	૪૯
૨૬	સાકીને ઠપકો ...	...	"	૪૯
૨૭	સનમની શોધ ...	...	"	૫૧
૨૮	હું ખાવરા ...	...	"	૫૨
૨૯	આપની યાદી ...	...	"	૫૩
૩૦	અમારી પિછાન ...	...	"	૫૪
૩૧	ઈશ્કના બન્દો ...	...	"	૫૫
૩૨	પ્રેમથી તું શું કરે ? ...	...	"	૫૭
૩૩	આપની રહમ ...	...	"	૫૯
૩૪	તમારી રાહ... ...	...	"	૬૦
૩૫	શરાબનો ઈનકાર ...	...	"	૬૧
૩૬	અમારી મસ્ત ફકીરી... ...	...	"	૬૩
૩૭	પ્રેમનિવેદન ...	...	દરામરી	૬૪
૩૮	પ્રેમધર્મીંગીકાર ...	...	"	૬૬
૩૯	પ્રેમીને ઠપકો ...	...	"	૬૮
૪૦	પ્રેમીની તલ્લીનતા ...	...	"	૬૯
૪૧	ગઈ ક્યાં પ્રેમની ખાલી ? ...	...	"	૬૯
૪૨	પ્રેમની બેપરવાઈ ...	...	"	૭૦
૪૩	પ્રેમીની પ્રજ્વલિતતા... ...	...	"	૭૧
૪૪	સનમની નિંગાહ ...	...	"	૭૨
૪૫	કાફી છે ...	...	"	૭૨
૪૬	આત્મજ્ઞાન ...	...	કોન્ત	૭૩

૪૭	ચન્દાને સંબોધન	...	...	કાન્ત	૭૪
૪૮	મારી કિસ્તી...	...	...	"	૭૪
૪૯	મનોહર મૂર્તિ	...	...	"	૭૫
૫૦	આપણી રાત	...	...	"	૭૬
૫૧	મળ કયાં છે ?	...	...	લલિત	૭૭
૫૨	રસહેલ	...	...	ખખરદાર	૭૯
૫૩	જીવનઘાટના ઘા	...	...	"	૮૦
૫૪	ઈદમમક્કાનો હાજી	...	...	"	૮૨
૫૫	પ્રાર્થના	...	...	"	૮૨
૫૬	હાલ અખતર છે	...	...	અમૃત કે. નાયક	૮૪
૫૭	કરું કે ન કરું ?	...	...	"	૮૫
૫૮	ખગે છે !	...	...	"	૮૬
૫૯	એકરારનામું	...	...	મસ્તાન	૮૬
૬૦	સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !	...	...	"	૮૮
૬૧	સુંદર મુખડું આપનું...	...	...	"	૯૦
૬૨	નસીબ આજરાત	...	...	"	૯૦
૬૩	અદાવતમાં મહોખ્ખત	...	...	દીવાનો	૯૧
૬૪	એકના વિના	...	...	"	૯૨
૬૫	પ્રેમની ઘેલમ્ઈ	...	...	"	૯૨
૬૬	પ્રેમ અને સત્કાર	...	...	દા. ખુ. બોટાદકર	૯૩
૬૭	તરુણા તરલાનું પ્રેમગાન	...	...	નારાયણ વિસનજી ઠક્કર	૯૫
૬૮	સનમને સવાલ	...	...	સાગર	૯૫
૬૯	હરગાહ ખસ મુજ કલ્લગાહ	...	...	"	૯૭
૭૦	બેગીની ગઝલ	...	...	"	૯૯
૭૧	મારી સનમ...	...	...	"	૧૦૨

૭૨	નિજનંદ	રંગ અવધૂત	૧૦૭
૭૩	જુદો છે !	ફકીર	૧૦૮
૭૪	ગઝલરૂપ !	„	૧૦૯
૭૫	પ્રકાશ દેજે !	„	૧૦૯
૭૬	તું સુખી મારા વાસમાં ? ‘બદરી’ કાચવાળા		૧૧૦
૭૭	રખાઈ જવાળ ભક્ત સત્તારશાહ નિઝામી		૧૧૧
૭૮	દિલરખાના હાથમાં	‘મુહિબ’	૧૧૨
૭૯	ખપના દિલાસા શા ?	પતીલ	૧૧૩
૮૦	છેલ્લો આશરો	„	૧૧૪
૮૧	ખુદાનો ખંદો	„	૧૧૪
૮૨	દિલખરની પાની હો	શયદા	૧૧૬
૮૩	ઝખ્મો હુસ્ના કરે છે	„	૧૧૭
૮૪	આંખડી ભરી બેયુ !	નસીમ	૧૧૮
૮૫	ખનાવી જા	‘આસિમ’ રાંદેરી	૧૧૯
૮૬	સનાતન ‘થી’	„	૧૨૦
૮૭	વાત શું જાણે ?	„	૧૨૧
૮૮	મલકાય છે	સાબિર	૧૨૨
૮૯	સર્વદા લેજે	સગીર	૧૨૨
	પરિશિષ્ટ	‘સાગર’	૧૨૫

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૭	જીગરખવારની	જિગરખવાળની
૪૨	૩	હૃદય ક્ષણમાં જ	હૃદયક્ષણ ! માં જ
૪૮	૭	દીવાલો	દિવાલો
૬૩	૧૭	શૈયા	શય્યા
૭૮	૭	પ્રસૂતિ વેદના	પ્રસૂતિવેદના
૭૮	૨૦	દીલડું	દિલડું
૮૭	૨૦.	તૂં	તું
૮૯	૧૮	હૂં	હું
૯૦	૨	હૂં	હું
૯૯	૧૧	દરગાર	દરગાહ
૧૨૫	૩	વિષય	વિષય
૧૩૫	૧૫	તરી કે	તરીકે
૧૭૧	૧૯	ગુલઝર'	ગુલઝાર
૧૭૬	૮	એ,	એ.'

ગુજરાતની ગઝલો

નર્મદાશંકર

૧ : ચંદા

આહા ! પૂરી ખીલી ચંદા, શીતળ માધુરી છે સુખકંદા;
પાણી પર તે રહી પસરી, રૂડી આવે લહેર મંદા. આહાં
શશી લીટી રૂડી ચળકે, વીળે હીલે તે આનંદા. આહાં
જાંચે બૂરું દીપે આસમાન, વચ્ચે ચંદા તે સ્વચ્છંદા. આહાં
નીચે ગોરી ઠરે નેનાં, રસે રૂપ્યા નરમદ બંદા. આહાં

ખાલાશંકર

૨ : દીઠી નહીં !

ખલિહારી તારા અંગની, ચંબેલીમાં દીઠી નહીં;
સખ્તાઈ તારા દિલની, મેં વજ્રમાં દીઠી નહીં.
મન માહરું એવું ફૂંળું, પુષ્પપ્રહાર સહે નહીં;
પણ હાય ! તારે દિલ હયા, મેં તો જરા દીઠી નહીં.

એક દિન તે અલકાવલીમાં, દીઠી'તી મુખની છળી;
 પણ શુભ થઈ ગે તે શુમાની, ત્યારથી દીઠી નહીં.
 એ કંઈ જરા કર શોચ કે, મારી ઉપર શાને શુમાન ?
 મેં દેહ અપ્યો તોય પણ, દિલકારને દીઠી નહીં.
 શુમાની તુખરાબાજ ગોરી સુન્દરીઓ મન હરે;
 પણ કોઈએ એ ચાર સમ, તુજ સુન્દરી દીઠી નહીં.
 એ ! વીર ! વિરહી ખોળવા, તુજને જગત કંઈકંઈ ભમ્યો;
 ગિરિવર શુહા કે કુંજકુંજે, તોય મેં દીઠી નહીં.
 બાગમાં અનુરાગમાં, કે પુષ્પના મેઢાનમાં;
 ખોળી તને આતુર આંખે, તોય મેં દીઠી નહીં.
 સરખાવી તારૂં તંન મેં, ખોળી ચમેલી વંનમાં;
 પણ હામ ! ખૂળી આજની, કરમાઈ ! કાલ દીઠી નહીં.
 તું તો સદા નૂતન અને આખું જગત નિત્યે જનું;
 મિથ્યા પ્રપંચે ક્યાં થકી તું ! તેથી મેં દીઠી નહીં.
 તું તો ખરી જ્યાં પ્રેમ પૂરણ, પ્રેમીનાં કાળજ ખળે;
 એવી હયા તો એ ! શુમાની ! મેં કહીં દીઠી નહીં.
 મુખચંદ્રમાં મેં દીઠી છે આખી છંબી આ જગતની;
 પણ આંખડી મુજમાં વસી તું, તેથી મેં દીઠી નહીં.
 એ ! કાળજની ઠેર કાં કાંપે હવે તો થઈ ચુકી;
 મેં તો પ્રથમ કાપ્યું સુપ્રેમે, તોય મેં દીઠી નહીં.
 કોઈ દેવ આવી કાનમાં, કે છે શિખામણ પાંસરી;
 આ જગતની જંજળમાં, ચતુરાઈ તો દીઠી નહીં.

જ્યાં પ્રેમ મારો જળહળે, ત્યાં તેં દિધો બહલો ખરો !
તો આ જગત છોડ્યા વિના, ચુકતી બીજી દીઠી નહીં.
એક દિન મળશે તે અધર સુધા સખૂરી બાલ ! ધર;
હા ! એ બધું એ છે ખરું, પણ હાલ તો દીઠી નહીં.

૩ : ખબર લે

ઉતાર ના કંઈ ખ્યાર એ, દિલદાર સખર લે;
ગમખવાર જીગરખવારની, કંઈ ચાર ખબર લે.
ગુલિસ્તાનમાં હેરાન છે, મસ્તાન આ બુલબુલ;
ભરખ્યાર નથી ચાર, વફાદાર ખબર લે.
સમશાન સમું બાન, જગત ધ્યાન છૂટિયું;
હુશિયાર હું હુશિયાર, સમજદાર ખબર લે.
તુજ વાન ગોરે ધ્યાન છે, મન માનમાં હવે;
પરકાર છે દિલ ચાર, ખબરદાર ખબર લે.
કરૂં ગાન ગોરૂં વાન, ધુંધટમાં ન રાખીએ;
પુરવાર કરૂં ખ્યાર, નિગહદાર ખબર લે.
મન માનતું નથી માનતું, નથી બાનમાં નહીં;
ગુલઝાર અલક તારમાં, સરદાર ખબર લે.
મહેમાન કયો માનથી, અહેસાન છે દિલે;
તુજ ખ્યારનો હું ચાર, કરજદાર ખબર લે.
નિશિમાન અર્ધવાન, તારૂં ગાન ગાઈને;
વહી ધાર આંસુ સાર, વારવાર ખબર લે.
પટ અંચળે મુખ ચંચળે, મુહગંચલેથી હું;
દિલદાર ગિરફતાર, ગિરફતાર ખબર લે.

રહે સ્વાર્થ ના પરાર્થની, બળબે જીગારી પ્રીત;
 સહુ જીવ છે સહુ જીવ, વખત હજીવ બધર લે.
 કરી પ્રેમ કશેા નેમ, ઉરે કેમ ધારિયે;
 કરનાર સુગમ પ્યાર, બેશુમાર બધર લે.
 પિયુને સુખે સુખને, દુખે દુખને ન જે ગણે;
 નથી પ્યાર કુલાચાર સમજનાર બધર લે.
 મુજ ઉરનાં બરપૂર, આંસુપૂરને હસે;
 સરદાર પુર ગમારના, સરદાર બધર લે.
 રસનો વિભેગી લોગી, રોગી પ્રેમપંથનો;
 રસ સારના રમનાર, પ્રાણાધાર બધર લે.
 ગતિ ન્યારીથી વિહારી રહ્યો હારી હારી બાલ;
 લાચાર છું લાચાર, જીવમગાર બધર લે.

૪ : પ્રિયદર્શન

આજ આંખી થઈ કાંઈ ચારની છે હરી હરી;
 મતિ આંખડી જાડુગારિયે છે હરી હરી.
 નિર્મળ તને પરિમલ બહેકી ઊડે ગગન;
 ખુશબો ઇરમ ગુલઝારની છે હરી હરી.
 મદિરા થકી મદમસ્ત મ્હાલતી માનની;
 કરમાં સુરાહી શરાબની છે ધરી ધરી.
 ચંદ્રચાલ પર કુરબાન ચારુ ચકોરવત;
 પ્યારીને પદેપદ મેં ગતિ છે કરી કરી.

અહા ! માન મૂકી ગુમાનીએ મીઠી આંખથી;
દિલમાં કંઈ ફરિયાદ મારી ધરી ધરી.

શતકોટિ ઉજ્જવલ ચંદ્રશે ગોરે હાથથી;
ભરી પ્યાલી મસ્ત કલાલીએ રે ધરી ધરી.

અહાહા ! પડી પરછાંહી ગોરી હથેળીમાં;
કોટિ સ્વર્ગની ઝલકાઈ આંખ ઠરી ઠરી.

કંઈ કરોડ ખાલી કરી દુકાન શરાબીની;
સૂધ પ્યારીની એક પ્યાલીએ છે હેરી હરી.

કોણ નિંદશે મદિરા મહારા મસ્તને;
મઝા કાંઈ જોણે લગાર એની કરી કરી.

મુજને કહે છે સજન શિખામણ મસ્તીની;
મુજ પંથમાં ગતિ મસ્તની છે ખરી-ખરી.

ચંદ્ર ઊગતે અવધિ કરી મળવા તણી;
ક્યારે ચંદ્ર તેહ ઉગાડશે રે હરી હરી ?

ખુશ અવાજ કરતું શિરે માહરે ઊડે હુમા;
આજની નિશા પ્રિયા સંગ નક્કી ઠરી ઠરી.

આજની નિશા હરિજીએ કરે કે ખૂટે નહીં;
ત્રિજગત ચઢાવું એ આખડી મેં ધરી ધરી.

રહું હું નિરંતર રંગ પ્યારીની સંગમાં;
નીરખું નયનભર મૂર્તિ મોક્ષ ભરી ભરી.

કવિતા કરી કહી બાલે તાનથી પ્યારીએ;
ખુશ થઈ શીતળ ગોરી બાંહ કંઠ ધરી ધરી.

પૃથ્વીએકદર દુનિયા

અહિં એકદર દુનિયા તણી દરકાર નહિ હમ મસ્તને !
 ફરીએ ચહે દિલ ત્યાં અને દિલ ચ્હાય તે કરીએ અમે !
 ગમી એકદર અમીરી તને ! જો ઇશ્ક આ આલમ તણી,
 અમને ગમી તો ફકીરિ આ ખ્યારી ખલક ખાવિન્દની.
 અમીરી મુખારક રહો તને અમને ફકીરી અમારી આ !
 તુજને ગુમાન અમીરીનું ! મસ્તી ફકીરીની ઔર હૈ !
 મહેલો ઉંચા વસવા તને ! આલમ ખધી માલેકની
 હાજર સદા વસવા અને ફરવા અમે આ ફકીરને !
 માશુક તારી એકદર ભરી ઇશ્કની ખારાઈથી,
 આ સનમતણી દિલદારીમાં હમ જાન આ કુરખાન હૈ !
 થાયે ખુશી જે તું જોઈને તેને અમે હસીએ ફકીર,
 હસું જો હમારી ફકીરી તું એ અમીર અહિં આ વખતના !
 મોતી હિરા ગમતા તને ઉમદા નવા પોષાક ને !
 લઈ ખાક ખુદાના નામની દિલ ચોળી જો પાગલ હમે.
 સારંગિયોના સૂરથી ગુલતાન જો ઇશ્ક ગાનમાં !
 ફેરી અમારી આલેકનીમાં મસ્તનો હમ ગંવાર હૈ.
 પી પી તું ખ્યાલાં શરાબનાં, માશુકને હાથે અમીર,
 પગભર કદી સુખ ભોગવે એ કેફની બેલાઈએ.
 તો જો પીએ ઉસ્તાદના આ હાથનો ખ્યાલો મીઠો !
 લહેજત હવે લઈશું અમે ઉમદા અમર એ કેફમે !
 બેદિલ તું દોસ્તોની ચારીમાં મગરૂર રહેજે એકદર !
 સાહેબ અમારા દોસ્તને મગરૂર હમ એ ચારીમે !

૬ : જિગરનો ચાર

જિગરનો ચાર જૂદો તો, બધો સંસાર જૂદો છે;
 બધા સંસારથી એ ચાર, બેઠરકાર જૂદો છે.
 અરે શું બાણુશે લક્ષ્મી, પવિત્રીમાં પડી રહેતાં;
 પ્રિયાની ખ્યાલીની મસ્તી તણો કંઈ ખૂદાર જૂદો છે.
 ગણું ના રાવ રાયાને, ગણું ના આખી દુનિયાને;
 પરંતુ જન આ પર ખ્યારીનો, અખત્યાર જૂદો છે.
 હજારો બોધ મંદિરો મહીં નિત્યે ભલે થાને;
 અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જૂદો છે.
 નથી તુજ બાપ માયો મેં, અરે મૂખો કહાં નિંદે;
 સમજ રે બેસમજ કે, પ્રેમીનો આચાર જૂદો છે.
 બધા પરકાર તોફાને થઈ ચંચળ ચૂકે નિશાન;
 અમારા ચિત્તનો ચાર અચળ પરકાર જૂદો છે.
 લીધો જે પંથ તે હું કેમ ત્યાગું છો ભયો દુઃખે;
 પ્રિયાનો માહરી ગરદન ઉપર તો આ બાર જૂદો છે.
 ઘડીભર બેશ બતલાવું શિખાવું પ્રેમનો જાદુ;
 અમો જાદુગરોનો ચાર, જે બાઝાર જૂદો છે.
 શિખે જે પ્રેમ પૂરો તો જ અચળ અલેહ પામે તું;
 નથી ત્યાં પ્રેમ જ્યાં છે લેહ, એ વ્યવહાર જૂદો છે.
 થશે શ્રીમંત ઇન્દ્રાદિ થકી, મુજ પંથ પર જાશે;
 અરે એ કીમિયાનો ચાર, જે કંઈ ખૂદાર જૂદો છે.
 કહું શું મોતીમાલા હું? અનુપમ મારી ખ્યારીએ,
 કયો નક્ષત્રનો મારે ગળે શણગાર જૂદો છે.

લલે છે માહરા પંથે બધા એ દુઃખને દેખે;
મને તો સુખસાગર લહેરીનો કંઈ બહાર જુદો છે.
થયો જે પ્રેમમાં પૂરો, થયો છે મુક્ત સર્વેથી;
મહા મસ્તાન શાનીના મગજમાં તાર જુદો છે.
નજર મારી પ્રિયા વિના, ન દેખે જગત આખે;
ખીજના બંધકારી પ્રેમનો તો જર જુદો છે.
ગુરુઆદેશ છે અમને, અવળ પંથે પળ્યા જઈએ;
દુનિયાથી પછી આ બાલ બેઠરકાર જુદો છે.

૭ : કટાક્ષ

મધુર મધુરી આંખડીની કટાક્ષ તે ક્યમ વીસરે ?
તે પૂર દગલબાજી ભરી, ભર વ્યંજના ક્યમ વીસરે ?
રમવા કરી'તી આશ તુજ, મૃદુ ગૌર બાહુબંધમાં,
દરિયાઈ મોજે રડવડ્યો હું, દુઃખ તે ક્યમ વીસરે ?
અંતર પડેલા દાહ પર, દુશ્મન લગાડે લૂણને,
તવ પ્રેમનાં બાધક કરે, દુખ હાય ! તે ક્યમ વીસરે ?
સર્વાંગ કોમળ કુસુમ લજવે, એહવાં તારાં લસે,
પણ અંતરે પથ્થર સમી, પ્રિય ખીડ તે ક્યમ વીસરે ?
મુજ દુઃખનો વિશ્રામ વહાલી, મેં ધર્યો મુખપંકજે,
મૂક થઈ ગયો ભોગી ભ્રમર હું, બંધ તે ક્યમ વીસરે ?
તું કાજ બંધન બેડીના, કરું બંધ એછેકે જુદા,
પણ એક તૂટતાં સાત સંધાયે, કહો કેમ વીસરે ?
શાને ધરું ના માન જ્યારે, માની તું થઈ નીવડે,
પણ નજર ગુસ્સાબાજના, રસભાવ તે ક્યમ વીસરે ?

લઈ સ્કંધ પર વીણા મધુરી, ગાઉં તારાં બિરદ હું,
 પણ જીવ ચહે અમૃત અધરના, ઘૂંટડા ક્યમ વીસરે?
 સુંદર મનોહર પ્રેમના, નિર્મળ જરામાં નાહીને,
 નાહ્યો જગતને તુજ માટે, ટેક તે ક્યમ વીસરે?
 છટી છટી પડી કપૂર ગૌર કપોલ પર અલકાવલી,
 રૂપ નાગણી અંતર ડશી, દુખદંશ તે ક્યમ વીસરે?
 ખતલાવું પ્રાણ ! ઉપાય, ધાયલ પ્રેમી કેરા વૈદનો,
 કરી પાશ કંઠ દશ્યા વિના, ચિત્ત ઝેર તે ક્યમ વીસરે?
 કામી વિચાર કરે કરોડો, ચિત્ત તથાપિ શું કરે,
 પણ પ્રેમીની પળ પળ કદાપિ દુઃખથી ક્યમ વીસરે?
 આવી લહર સુગંધી લહેરાતી સુગંધી અલકથી,
 પેગામ આપે પણ નહિ તું, ચિત્ત તે ક્યમ વીસરે?
 અંતર રુધિર રુશનાઈએ, લખું લેખ નલપાટી ઉપર,
 પ્રેમી તણા બહુ રંગ તે, શૂન્યાત્મમાં ક્યમ વીસરે?
 શાણા સનેહીનો સનેહી, મસ્તમાં મસ્તાન બાલ,
 વીસરે ક્યમ વીસરે, તવ મધુર મુખ ક્યમ વીસરે?

૮ : દરકાર

હું કરું છું ચાર ચાર ચારને ના દરકાર લગાર;
 ખવાર છું ભરખ્યારમાં ચાર ન ઈન્તિજાર લગાર.
 ઘડી ખફા ઘડી ખુશી ઘડીક ગુમાની મિબજ,
 મરજી તમારી સાચવ્યે છું ચાર ન કરજદાર લગાર.
 હજાર ગુલેલાલા લઈ આવીને ખતલાવશે,
 રંગ આ દિલ દાગનો ચાર નહિ ગુલઝાર લગાર.

મહાલક્ષ્મી મુકુટ મરકત કરવા ચહે મુજ મન,
 હરકાર નથી કાંઈ થશે. ચાર ન હગાદાર લગાર.
 મન કીર અલકબળમાં ફસિયું ગતિ કશી ?
 લઈ હામ નિપટમાં કરે ચાર ન સારવાર લગાર.
 ચાર બેહરકાર સમું દુઃખ શું દુનિયા મહી ?
 અંતર કોઈ તણે ભંગ ચાર ન થાય વાર લગાર.
 બસ હઈશ ગાળ કહીશ કંઈક મર્મ વાણીમાં,
 વાત હુકુમમાં કરીશ ચાર ન અર્જદાર લગાર.
 નિર્દય હૃદય કપાટ નહિ ઉઘાટ કંઈ દિલે,
 કોમળ વંશ કામિની ચાર ન ખખરદાર લગાર.
 મનસૂરને તનડે રુધિર વહું હતું પ્રિય નામનું,
 મુજને તને પ્રતિરોમ જાંખી થાય છાપ વાર લગાર.
 કંઈ સાચું કહે રે તને મસ્તાનના સોગન !
 મનસૂરના સોગન ! તને કુરસદ ન મળે વાર લગાર.
 જૂલેખા તણા સોગન ! તને યુસૂફના સોગન !
 ધર આવશે એક વાર કે ચાર નહિ પળવાર લગાર ?
 હાફેઝના સોગન ! તને ફરહાદના સોગન !
 બતલાવશે મુખ માધુરીની છટક એકવાર લગાર ?
 અધર અનમ ટેકી મારી ગરહનના સોગન !
 ઝટ આવ રે, ઝટ આવ રે, મુજ પ્રાણ, ન ખખરદાર લગાર.
 નહિ તો તને છે કુટિલ તારી વાણીના સોગન;
 બતલાવ રે, બતલાવ રે, તે ચાર નિઘાહ બાંકી લગાર.
 ફરહાદ શું હિસાબ માંહિ ! બેઠું ધડીકમાંહિ વ્યોમ !
 બાલને કંઈ પા રે સજન તુજ મહિરા વાર લગાર.

૯ : અગર તે યાર શિરાઝી !

અગર તે યાર શિરાઝી મહાઈ મંન મેળાવે !
 સમયું હું ખુબારા ને સમર તિલ સ્થામને ભાવે.
 પૂરેપૂરે દેઈ દે, સાકી ! મહિરા સાર,
 સરિતા રુકનાબાદનો નિર્મળ શીત કિનાર;
 લતા મંદિર મુસલ્માનાં કહો ક્યાં સ્વર્ગમાં લાવે? અગર૦
 પેલી છોટી ગોરીઓ ધારે પૂણું શુમાન,
 કરે, અરે અફસોસ છે, બાધું શહર મસ્તાન;
 હરી ગઈ દિલથી ધીરજ યાર ! તુરક બ્યમ લૂંટ લૂંટાવે. અગર૦
 અમારી પ્રીત અપૂણુંની પિયુ ખુબી બેઠરકાર,
 રસ સુગંધી તોય તિલ કેરી શી દરકાર ?
 સહજ કાંતિ રૂપાળી ને મને જે મોહ ઉપજાવે. અગર૦
 મુંઢરતા વધતી ઘણી યુસુફ કેરી નિલ,
 મેં બદયું નક્કી હવે એવી પ્રીત ખચીત;
 પતિવ્રતના પટંગલથી બુલેખા ખેંચીને લાવે. અગર૦
 પી મહિરા સુણુ ગાનનાં તાન મસ્ત તું હોઈ,
 દેખ ન દુનિયામાં કંઈ કરી કારીગરી કોઈ;
 નિપટ આ ખેલ દુનિયાનો ન ખોલ્યો ખોલીને લાવે. અગર૦
 ખ્યારી ઉર ધરો જરા શીખ હમારી માન,
 નિજ નિર્મળ અંતર વિષે નસીબવાન બખાન;
 શિખામણ વૃદ્ધ દાનાની અહો પ્રિય પ્રાણથી ક્ષાવે. અગર૦

મેં વચ્ચેના મીઠાં કહ્યાં તેં કટુતાનો સાર,
 પરમેશ્વર તુજ લહું કરો, પરંતુ રે મુજ ચાર;
 બહુ છાજે કથન કડવાં, અહો ! મીઠે અધર લાવે. અગર૦
 રચી ગાન પર ગાન તેં, મોતી પરોવ્યાં સાર,
 આવ જોસ ખુબ તાનમાં ગા ખુશ હાકિંજ ચાર;
 રૂડી મંદાકિનીનો હાર તને આકાશ પહેરાવે. અગર૦

૧૦ : સલામતી

અંજન આંખડી ન આંજ, કપાશે સુઆંગળી !
 મતિ તાહરી સલામતીમાં માહરી વળી.
 પડે તાહરી અલાબલા સૌ માહરે શિરે,
 સહું ધીર થઈ કોઈ ના પીડા શકે કળી.
 નજરબાણુ કચમ ન તાહરે કરે પીડા કરે ?
 ખૂંચે છે તને શરીરમાં, ગુલાબની કળી.
 નીચી નજર ના તું ઝાંખ, ઝાંખ માહરી લાણી !
 લલે વેધશે ફકીરને, ફિકર કશી બળી.
 જો ! જો ! તુજ વિના સજન બધો સંસાર દૂબશે,
 પછી શી વલે થશે કંઈ બખર તને મળી ?
 બખર કેમ ન લેતી માહરી શિરે તું નિર્દયા ?
 ફસી પ્રેમફંદ તાહરે મુરાદ ના મળી !
 ફિકર છે કશી ફકીરને ફકીર તણી તને ?
 જોબન જૂલડે જૂલો તું સુમનસેજમાં ઢળી !
 ગયો જેલ બલકનો ગયો વળી મેળ મનનો,
 ઝલકં ઝાંખવા મળે ન મધુર મૂર્તિ નિર્મળી !

સજન ગરીબ મારી હાલતે ઉપહાંસી કાં ધરે ?
 હમારા ભયાં ભાંડારની ખંખર નથી મળી !
 હૃદયકોષ માંહી પ્રેમરત્ન લાવીને ધર્યું,
 સમર્પણ કર્યું તને અમૂલ્ય મેં રળીરળી !
 અહા ! કીમીયો વડો દીઠો એ રત્નમાં ખરો,
 દેખું માંહી મદલરી છળી છકેલી કોમળી !
 જોને પણ ઘડી ઘડી પછી દિનરાત વહી જશે,
 જશે આખરે શરીર આ ફફીરતું બળી !
 દાગ લાગશે હમેશનો ગરદન પરે સજન !
 ઊઠી ધૂમ આવશે શરીરથી બળી બળી !
 જ્વાળા લાગશે ભડભડ કરીને શબ્દગર્જના,
 પ્રીતમ ! તુંહી તુંહી તુંહી ! એ પ્રેમરંગમાં ભળી.
 મૂકી માન માનિની, ઘડી દે સુખ સોબતે,
 પડ્યો બાલ પરમ પાય પ્રીતમને લળીલળી.

૧૧ : નાદાન બુલબુલ

ઊઠો નાદાન મન બુલબુલ, રહો ગુલઝારમાં ના ના;
 વફાઈ એક પણ ગુલની, દીઠી ભર ખ્યારમાં ના ના.
 સુણાવો ગાનની તાનો, જઈને દ્વાર દર્દીને;
 અરે બેદર્દીના દર્દે, રહો દરકારમાં ના ના.
 રહો જ્યાં ચંગ ને ઉપંગ, વીણા નાદ વાજે છે;
 ઘડી આ બેવફાઈનાં રહો દરબારમાં ના ના.
 કહાપિ રાતભર રો તું, સહી શરદી ગરીબીથી;
 પરંતુ બોલ એ ખ્યારે, બુલમગારે દીધો ના ના.

મુકાશે તાહફે શુલઝાર, પણુ જો ગ્રીષ્મ આવે છે;
 પ્રજળશે વિશ્વ વહ્નિનથી રહે તુજ પાંખડી ના ના.
 મુકામળ પાંદડી ઉપર, ઉન્હાં અગ્નિ થકી તારાં;
 અરે અફસોસ આંસુએ, અસર કાંઈ કરી ના ના.
 અબોલા પ્રીતમે તારી, દશા કેવી કરી બારી !
 કરુણાથી રડી ગાતાં, નજર કાંઈ કરી ના ના.
 પૂબારી થઈ ચઢ્યો દ્વારે, અરે તે દ્વારમાં તારી;
 કતલ કરતાં ખરે ! ખ્યારે, કસર કાંઈ કરી ના ના.
 નથી અડકાતું ચૂંટાતું, ફરે ફેરા તું પછવાડે;
 ગરીબીની શુભાનીએ, ગરજ કાંઈ ધરી ના ના.
 અરે એ પ્રીતમાં આખર, ન પ્રીતમ પ્રેમી પરખાશે;
 જશે શુલખંધ વન થાશે, શુજર અંદર થશે ના ના.
 રુવે તું રાનમાં બ્યારે, હસે ત્યારે શુભાની શુલ;
 અરે ! એને દિલે દેવે, દયા પેદા કરી ના ના.
 મુગંધી વાસમાં ઉદાર, મદત છે જન્મથી તેમાં;
 ન બાકી બોલની રાખી, કૃપણતામાં જરા ના ના.
 વિધિના ઉલટા અંકે, સુવણે ક્યાં થકી સુરબી !
 તને કામળ અહો મન ઠેરી, કામળતા કરી ના ના.
 વળી જો એ સવારે સર્વ, અંગો અંગ ખિલવીને;
 જઈ ઠરશે ખીજે હાથે, વફાઈ કંઈ ધરી ના ના.
 બળાપા બાલનાથી રાતબર રાકાપતિ ઢાળ્યો;
 અમુદ્રે જઈ પડ્યો શીતળ થવા, શાન્તિ રહી ના ના.

મણિલાલ દિવેદી

૧૨ : માયાનો પ્રેમરૂપે બ્રહ્મભાવ

દિલશું દિલ લાગ્યા પછી જેંચે શું તું ખીબધને ?
 નયન જેંચે ક્યાં હવે, મીઠી ખુમારી પાધને ?
 તારો દિવાનો તેં જ પાચો મુજને ઇશકેશરાખ,
 માર કે જીવાડ ચાલે શું હવે લપટાઈને ?
 ધિક્ક ! એ પ્રીતિ ન બોલે શું વિચારે ખવાળ તું ?
 આંગળી હોઠે ઢઈ ઉભી રહી શુંચાઈને !
 લટ અલક છટકી ગઈ ક્યાં વીજળી જંખાઈને ?
 ક્યાં ગઈ ? હા ! ક્યાં ગઈ ? બ્રહ્માંડ બેઠી છાઈને !
 તું જ બ્રહ્મા, તું જ વિષ્ણુ, દેવ તું, હાતાર તું ;
 હું તું ને શ્રીબ્રહ્મા તું રહી પ્રેમલીલા છાઈ એ !
 નાસ્તિકોમાં મુખ્ય કે આસ્તિક કે ગાંડો કહો,
 હું તું સર્વે એક કોઈ મમં એવો સાહી લે !

૧૩ : અમર આશા

કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા હુપાઈ છે.
 ખફા ખંજર સ્નનમનામાં રહમ બેંડી લપાઈ છે.
 બુદ્ધાઈ જિન્દગીબરની કરી રોરો બધી ફૂંકાડી.
 રહી ગઈ વસ્ત્રની આશા, અગર ગરહન કપાઈ છે.
 ધડી ના વસ્ત્રની આવી, સ્નનમ પશુ છેતરી ચાલી.
 હબરો રાત વાતોમાં ગમાવી એ કમાઈ છે.

અખમ દુનિયા અખાનોનાં મુસીબત ખોફનાં ખંજર.
કતલમાં એ કદમખોશી ઉપર કયામત ખુદાઈ છે.
શમા પર જાય પરવાના મરે શીરી ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગમની ખરાબીમાં મજેદારી લૂટાઈ છે.
ફના કરવું-ફના થાવું, ફનામાં શહ સમાઈ છે,
મરીને જીવવાનો મન્ત્ર, દિલખરની ફુડાઈ છે.
અહરનું નામ લે શોધી, તુરત પી લે ખુશીથી તું,
સનમના હાથની છેલ્લી હકીકતની રક્ષાઈ છે.
સદા દિલના તડપવામાં સનમની રાહ રોશન છે,
તડપ તે તૂટતાં અન્દર ખડી માશૂક સાંઈ છે.
ચમનમાં આવીને ઊભો, ગુલો પર આફરી થઈ તું,
ગુલોના ખારથી ખચતાં બદનગુલને નવાઈ છે.
હબરો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશૂકમાં ફૂલી,
ન ફૂલ્યા તે મૂવા, એવી કલામો સખ્ત ગાઈ છે.

૧૪ : એ કોણ છે ?

આંસુડાં મારાં લુવે એ મૂરતિ કો' કોણ છે ?
ચાલે જિગર પાણી થઈ, રોકનારું કોણ છે ?
જામે નિરંજન નામનો, હું પ્રેમનો ઘેલો ફકીર,
એ જ જામે એ ફકીરી, ટાળનારું કોણ છે ?
છે દુનિયા ? તો નિત્ય હો; ના છે નહિ, તો શું જીવ્યો ?
છે ખરી ને છે નહિ:-એનો દીવાનો કોણ છે ?
સાચો સદા છે પ્રેમ, જેશું દુનિયા ખાધી હરામ,
દુનિયા પ્રેમે નથી, તો નીતિ રીતિ કોણ છે ?

હુનિયા પ્રેમે નથી, પણ પ્રેમની હુનિયા હબર,
એ વિરિંચિ, એ જ વિધ્યુ; એ વિનાનું કૌણ છે ?
એ જ માઈ નામ, એની શોધમાં ગુલતાન તાન,
હુનિયા માનું કના; એના વિના એ કૌણ છે ?
એની મઝા અંતર મને, કે બાણે કૌણ પ્રેમી જન,
પામ્યો હું કે પામ્યો નહિ, એ પૂછનાઈ કૌણ છે ?
એ જ આંસુમાં મણિ ! લીની મીચી રા' આંખડી,
ખોલનારાં દૂર રા,' એ આળ ઝીલે કૌણ છે ?

૧૫ : નિરાશા એ જ છે આશા

અહા ! હું એકલો હુનિયા-ખિયાખામાં સુનો ભટકું,
રઝળતો ઇશ્કને રસ્તે, અહીં તહીં આંધળો અટકું.
ખતાવી રાંહ આ જેણે, ગયાં તે શું કગો દેઈ ?
રિખાવી, રાવરાવી, ને શું રમશે ખાકથી મારી ?
સ્મૃતિ આવી તમારી ત્યાં, ન અશ્રુધાર રે' ઝાલી,
હૃદય રમતું ઉછાળા લે-જીવાની શું ફરી આવી ?
મુણાવું લો કવિતા આ, ઝિલું રસ નેત્રથી ઝરતો,
હૃદય હૃદયે મિલાવો તો, જીવું ઉડું પડ્યો મરતો.
અરે ! તે બાલપણના ક્યાં ગયા સાથી બધા સાચા ?
ગઈ ક્યાં પ્રાણપ્યારી તે ?-રહી મુજ ભાગ આ વાચા !
મુણાવું તે ય ક્યાં બેસી ? નથી કેા હામ રાવાનું,
ભયું છે એકદર હુનિયા વિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.
ભણાવી દો મને આજે, તમારી તે રીતિ બૂની,
ન જેથી હાગ હિલ લાગે, ન લાગે ઝિંઙગી સૂની ?

ખતાવો શી રીતે હસવું, હૃદય ખાલી છતે રડવું;
વચનમાં પ્રેમ બતલાવી, ઇશારે પ્રેમી દિલ હણવું !
અરે ઉસ્તાદ ! ક્યાં પાથે મને આ ઇસ્કનો ખ્યાલો ?
કર્યો સંસાર ભર સૂનો, વફાઈ ક્યાં મળે ?-આલો !
ઉથામ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોને-ગણાયો જ્ઞાની પંડિતમાં,
ઠરી દષ્ટિ ન કેા ઠામે, પ્રીતિ રીતિ અખંડિતમાં.
હશે ક્યાં સત્ય દેખાડો, હશે શું સત્ય સમજાવો;
રડી રે'વું, કદી ગાવું, મને તો એટલો લહાવો.
બધી દુનિયા જીએ જેથી, ગયાં મુજ નેત્ર તે કૂટી,
બધી દુનિયાનું અજવાળું, મને અંધારી તે ઊડી.
અહીં તહીં આ ભટકવામાં, નથી શાંતિ તણી આશા,
સિતમગર લે ધરી ગરદન, નિરાશા એ જ છે આશા.

૧૬ : કિસ્મત

કહીં તું જાય છે દોરી ઢગાખાણ કરી કિસ્મત ?
ભરોસે તેં લઈ શાને આ હર્સાણ કરી કિસ્મત ?
થવા નિજરૂપ દુનિયામાં ઊતરવાનું ઠયુ', કિસ્મત !
કરી તુજરૂપ રંભડી લપેટી ઘા કરે, કિસ્મત !
ચલાવી પુષ્પમાળા પર નીચે સર્પો ભર્યાં, કિસ્મત !
સનમ દિદારમાં નાખી પલક જીહાઈની, કિસ્મત !
લગાડી કાર્ય-કારણની ખરાબર સાંકળો, કિસ્મત !
ભરાવ્યા ત્યાં શી રીતે તેં ઊલટના આંકડા, કિસ્મત !
પિછાની બે અને બેને કહીને ચાર, હે કિસ્મત !
લખાવ્યા હાથથી શાને તેં બેને એક આ કિસ્મત ?

ગણી મારું વળી મારું ભયું દિલ પ્રેમથી, કિસ્મત !
 તથાપિ ત્યાં ભયું શાને શી રીતે ઝેર તે કિસ્મત ?
 ધરી આશા તણે પાયે ચણાવી તે ઉપર, કિસ્મત !
 કહીં ક્યારે લીધે તાણી એ પાયે તેં અરે કિસ્મત ?
 મુકાવીને મીઠે જોળે ભરોસે શીશ, હે કિસ્મત !
 કપાવી શી રીતે ગર્હન ? વહે ના ખૂન પણ, કિસ્મત !
 ઉઠાવી 'અસ્તિ'થી દિલને લગાડયું 'નાસ્તિ'માં કિસ્મત !
 ફરક દિલ રોવું ત્યાં એ તેં વગોવાવું ભયું, કિસ્મત !
 વહે આંખો ગળી ધારે-ધુએ દિલઢાગને, કિસ્મત !
 ખુદાઈની મીઠાઈમાં ભરી ખારાઈ ક્યાં કિસ્મત ?
 મુકાવી કે રંગાવીને કરાવ્યો ત્યાગ તેં, કિસ્મત !
 તથાપિ ત્યાં બઝાડી શી ઉપાધિ બેવડી, કિસ્મત ?
 મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહીં મનથી પૂરું, કિસ્મત !
 કવિતા આ બકાવાનું કયું શે દ્વૈત તેં કિસ્મત ?
 કહીં કહીં આ દગાબાજ કરે હા ના તું શું કિસ્મત ?
 મને માલિકના કાને પડે ભણકાર ત્યાં, કિસ્મત !
 રમાડ્યો આ દગાબાજ વિષે બહુ છું ખુશી, કિસ્મત !
 મળ્યો માલિક વેચાયો:-કરી લે આહો તે કિસ્મત !

૧૭ : કપાયોમિ

ખતમ અય હર્ષ દિલ ! થૈ જા, ન તારું કોઈ છે અહીંયાં;
 ખરો દિલબર નથી હિકમત કરે તું રોઈરે' અહીંયાં.
 મિઝાજે ઈશકના રસ્તા બડા ખારીક છે અહીંયાં;
 કહરહાની ચઢી તે પર કહાપિ જોઈ છે અહીંયાં !

ગુઝર કર ચાર કિસ્મત પર, ન તારો કાર છે અહીંયાં;
જિગર ચાહે જુઠાઈમાં, સુખે તું ઘોઈ લે અહીંયાં.
મળે કેઈ અગર તોયે, પછી દરકાર શી અહીંયાં ?
ઢંડી દરકાર દિલથી તે', બધીએ ખોઈ છે અહીંયાં.
રહેવા દે ! સુહાવા દે ! ન ખાલી દોડ તું અહીંયાં,
તળીબીની કહીં તારી બનેલી સોઈ છે અહીંયાં !
ન કર ગમ, ચાદ કર હકને, હકીકત છે કહીં અહીંયાં !
ગરજ ગઈ કે ગઈ ચારી, ઉપર બહગોઈ છે અહીંયાં.
જહીં જહીં તું કરે આશા, ફિકરમંદી ખડી અહીંયાં.
કુખી ગાયબ નિરાશામાં, મઝા મીનોઈ લે અહીંયાં.

૧૮ : સ્વરૂપોર્મિ

હેજે કહાં તે માહ્યનૂર, ઇશ્કમાં જાન દે ન દે ?
ધારી ફકીરી કાપી ને સરથી પયમાન દે ન દે ?
મંદિર, કાબા, કૂસ, આગ, તસ્બી, લખૂત છાપ તે,
દિલથી ચકીં દારય સનમતું એ નિશાન દે ન દે ?
વેદ કુરાન કે પુરાણુ યોગ સમાધિ વ્યાધિમાં,
ઇશ્કમાં જાન છે ફના તે આશક ધ્યાન દે ન દે !
ઇશ્ક ન એ ભમે ભુલાં-ચીરી તપાસો છાતીને,
નાડીએ નાડી, ખૂન એ ખૂન, ઇશ્કની સાન દે ન દે !
માલને જાનથી ઘોઈ હાથ દીઠય સનમમાં મસ્ત જે;
તેને ન ગમ, તું ચા નસીબ ! વસ્ત્રયહસાન દે ન દે !
રાજ સનમ હું જ્યાં ઠરી તારી નિગાહ અલોહ-ચૂર,
રફીબથી રમી, રફીકને ઝખાન દે ન દે !

આહ જુઠાઈની સનમ ! કે'વી તું સંગઢિલથી શું ?
 છું તંગ-હુશ્મની બધે, -ઢિલ બેઠમાન હે ન હે.
 જુઠાઈ કેઈ કાલની બતાવે ખવાળ ખૂળ-ખૂળ,
 આવી સનમ ! જગાડી તું, ઇશ્ક પયમાન હે ન હે !
 થાક્યો ફરી ફરી બધે તમારી હું તલાશમાં,
 ચાક ઢિલ કયું તો સનમ ભેટ-ભાન હે ન હે !
 ચાક ઢિલ બેહાલ આ મણિ તું આયના વિષે,
 અહા ! સનમ ! હવે ભલા ઢિલમાં મકાન હે ન હે !

ગોવર્ધનરામ

૧૯ : સરસ્વતીચંદ્રનો ત્યાગ

દીધાં છોડી પિતામાતા, તજી બહાલી ગુણી દારા,
 ગણ્યા ના મમં લેદાતા, લીધો સંન્યાસ એ, ભ્રાતા !
 પિતા કાજે તજી બહાલી, ન માની વાત મેં તહારી,
 ગણ્યા ના ગાઠ નિઃશ્વાસો, લીધો સંન્યાસ એ, ભ્રાતા !
 થયો દારૂણ મન માન્યો, વિક્રળ થઈ સ્નેહની સાનો,
 હવે સુકુમાર ઉર ફાટી જતું બેલું રહ્યું બાકી.
 રૂવે તે દેવી રોવા રે ! અધિકારી ન લ્હોવાને
 પ્રિયાનાં આંસુ-હું ભાઈ ! ન એ રહેવાય બેવાઈ.
 અહો ઉદાર બહાલી રે ! ટકાવી દેહ રાખી રે !
 ન બૂલાતું તું બૂલી હે, વિધિનું ધાયું વેડી લે.
 અહો ઉદાર બહાલી રે ! સતી તું શુદ્ધ શાણી રે !
 છુટે ના તે નિભાવી લે. પડયું પાનું સુધારી લે !

ન જોડાતું તું જોડી દે, છૂટેલાને તું છોડી દે.
 અહો ઉદાર વહાલી રે ! સતી તું શુદ્ધ શાણી રે !
 અહો ઉદાર વહાલી રે ! દીકું તે સ્વપ્ન માની રે.
 ન ભુલાતું તું ભૂલી દે ! દીસે તેને નિભાવી લે !
 અહો ઉદાર વહાલી રે ! ન નિવારાયું ભાવિ રે !
 ન ભુલાતું તું ભૂલી જા ! વિધિનું પાયું તે પી જા !
 અયિ ઉદાર ઓ વહાલી ! સખા ! વહાલા ખરા ભાઈ !
 અમીની આંખ મીચોને, જનારાને જવા દો ને.
 ગણી સંબંધને ત્રૂલ્યો, ગણી સંબંધને ભૂઠો,
 કૃતક્ષીને વિસારો ને, જનારાને જવા દો ને.
 હતી લક્ષ્મી, હતા તાત, હતી વહાલી; હતો બ્રાત;
 નહીં ત્યારે-નહીં કંઈ ! ન લેવું સાથ કંઈ સાહી.
 અહો ! તું ભાઈ વહાલા રે ! ભૂલી સંસ્કાર મારા રે !
 ખિચારો દેશ આ આર્ય ! કરે તે કાજ કંઈ કાર્ય !
 અહો તું ભાઈ-ભાઈ રે તું-રૂપી છે કમાઈ રે
 ખિચારા દેશને, તેને ગુમાવે શોધી શેં મુને ?
 મૂકી દે શોધવો મુને, મૂકી દે શોચવો મુને,
 પ્રિયાની આ દશા દેખું, નથી સંસારમાં રહેવું.
 હવે પાછો નહિ આવું, મૂક્યું પાછું નહિ સાહું;
 રહ્યું તે ચે તજ દેવું-શું છે સંસારમાં લેવું ?
 અહો તું જીવ મારા રે ! દીધો શો દંશ હારાને ?
 ગણી ના પ્રાણપ્યારી તેં, ઠગી તેં મુગ્ધ વહાલીને !

અહો તું જીવ મહારા રે ! દીધો શો દંશ દારાને ?
 થશે શું પ્રાણપ્યારીને ! હણી મુગ્ધા કુમારી તે.
 હવે, ઓ કૂર ઉર ફાટ ! અહોરાત્રિ વહો ધાર,
 અભાગી નેત્ર મારાંની ઘટે નિરાંત તે શાની ?
 અહો ઓ જીવ મારા રે ! દઈ આ દંશ દારાને,
 ઘટે ના વાસ સંસારે-ઘટે સંન્યાસ તો તારે.
 અહો ઓ જીવ મારા રે ! દઈ આ દંશ દારાને,
 ઘટે ના ભોગ સંસાર, ઘટે ના શાંત સંન્યાસ.
 શરીરે ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
 ઊંડો જ્વાળામુખી જેવો, હવે સંન્યાસ આ તેવો.
 તજી તેં ત્યાં પડી છૂટી, સરિતા અગ્નિમાં સૂતી,
 ગિરિ ! એ સાંકડી તુંને નહીં તોડી કદી તૂટેઃ
 જડાર્થ ભૂમિમાં સ્થિર, ઊંચે આકાશ ઉદ્ગ્રીવ,
 થઈ તારે રહું જોવું, નદીતું અગ્નિમાં રોવું.
 હવે સ્વચ્છંદચારી હું, યદ્યચ્છાવેશધારી હું;
 પતંગો ઊડતી જેવી, હવે મારી ગતિ તેવી.
 ઊડે પક્ષીગણો જેમ, હવે મારે જવું તેમ,
 સમુદ્રે મોળું રહે તેવું, હવે મારે ય છે રહેવું.
 નહીં ઊંચે-નહીં નીચે, મળે આધાર ધનહીંચે.
 નિરાધાર-નિરાકાર : હવે મારી ય એ ચાલ.
 સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ ગ્રહી વાય,
 અરણ્યે એકલો વાયુ, જીવન એ ભાવિ છે મારું.

જહાંગીરી-ફકીરી એ, લલાટે છે લખાવી મેં.
પ્રભ એ હું-નૃપાલ એ હું; ઉરે ઓ એકલી, તું-તું !

૨૦ : સરસ્વતીચંદ્રનો સ્નેહ

હીધાં છોડી પિતા માતા, ત્યજી બહાલી ગુણી દારા;
ગયો, બહાલી, ગયો આવ્યો, હૃદયનો લેહ ના ભાગ્યો.
ન જોવાયું, ન જોલાયું, હૃદય આ ના ઉઘાડાયું !
પીધું તેં, પાયું મેં, વિષ ! હવે ફૂડું વૃથા શિર.
અહો ઉદાર ઓ બહાલી ! અહો ! સુકુમારી ! ઉર ફાટી-
ગયું તારું, રહ્યું મારું બની દારુણ ગોઝારું !
શરીર તારું, હૃદય મારું, કયું આ મેં જ ગોઝારું !
મળી ત્યારે મળી આમ ! કયો તહેં ભસ્મવત કામ.
અહો ઉદાર ! ઓ બહાલી ! સતી તું શુદ્ધ ! ઓ શાણી !
હૃદય જ્યાં જોડયું ત્યાં જોડયું ! શરીર જ્યાં હોમ્યું ત્યાં હોમ્યું !
અહો ! રસધર્મ વરનારી ! અતિથિ-પતિ-ચક્ષુ યજનારી !
ન બૂલાતું તું ના બૂલી ! વિવાહની વંચના ડુલી !
હવે આ લેખ મેં ધાર્યો, નવો રસધર્મ છે જાયો;
બૂઠા જગધર્મ હઉં તોડી કુમુદને કાજ, કર જોડી.
પ્રમાદી વાયુએ તોડયું કુમુદને સ્થાનથી મોડયું !
અતિથિશું ધર્મના બંધ અધર્મીએ કીધા બંધ !
અતિથિ જો કરે ત્યાગ, કીયો કેનો જ યજમાન ?
કુમુદિની મૂળથી ત્રુટી, કૃતક જગ-ધર્મથી છુટી;
હવે ગિરિરાજ પર આવ્યાં, સુધર્મી સાધુને ભાવ્યાં:
પ્રિયા ! ત્યજ સર્વ ભયને તું, પરાપ્રીતિ-ચક્ષુ રચને તું,

પડયું શબ તુલ્ય ચેતન આ, ત્યજી મૂચ્છાં સચેત તું થા !
 સુધાકર આ સુધા વર્ષે, તને નહિ કેમ તે સ્પર્શે ?
 સૂતી બહાલી, તું મુજ ખોળે, મુખે તું કેમ ના બોલે ?
 શિલાને આથી શું સારી, ગણે શય્યા તું, ગુણી નારી ?
 ગણે ભે એમ તો બહાલી ! કહી દે નેત્ર ઉઘાડી;
 સુકોમળ ગાત્ર આ તારૂં, શિલા પર કેમ સુવાડું ?
 સચું તુજ વસ્ત્ર બાંધે આ, બિંદે તુજ કેશ વાંચે આ;
 સમાડું કે સમાડું ના ? કહી દે, પ્રાણ ! બેઠી થા.
 કપાળે સ્વેદ આ ઝાઝો, પવનથી ના જ દહોવાતો;
 ક્ષમા કરજે હું દહોઉં તે, તું ભે બગી, હું દહોઉં તે.
 જડે ના જીવ કાયામાં, સરે આશ્વાસ નાસામાં;
 રહે ના ધૈર્ય, તે ભેઉં; ક્ષમા કરજે, ઉરે રોઉં;
 મીઠાયાં નેત્ર, તોચે આ, સરે આંસુ તણી ધારા !
 કરી બીની પાંપણે તોણે, પડે સરી પાસ બે તે તે.
 પ્રિયા ! આ આંસુ દહોતો હું, વહન શશિખિન્ન બેતો હું.
 અધિકૃત આંસુએ દહોવા હું ના મુખકાન્તિ તુજ ભેવા,
 બિંડી મૂચ્છાં થકી, બિંડે હૃદય દુઃખે બિંડું બુડે—
 પ્રવાતથી પદ્મ ત્યમ, આ ક્યાં દુઃખી મુખ ? મુગ્ધ મુખ તે ક્યાં !
 તપ્યાં ઉર શીત કરવાને, વિકારોને શમવવાને,
 બિંડા પ્રણુને રુઝવવાને, અમૃતરસરાશિ દ્રવવાને,
 અધરપુટ મન્મથે બરીયું, મૃદુપણું ગાલમાં વસીયું;
 પ્રીતિજીવના વિના શબ એ, અધર્મઋતુ વિશે વિષ એ.

અતિ રમણીય એા વેલી ! ઉરે મુજ વાસના રેલી,
 ધડકતું ઉર તુજ લાળું, સમાવા ત્યાં જ લોભાઉં.
 નથી અધિકાર જોવા જો, હૃદય ફેળમાં જ લોભાવો;
 કંઈ કંઈ લોભ સંસ્કાર સૂતા જગો ! હવે જાઓ !
 અહો લોભાવતી વેલી ! હતી તું મહાલવી સહેલી,
 કલાપી હવે હું ઊડું પાસે, નમાવું ન જોસીને ડાળે.
 પવન ! મર્યાદ ના તોડ, વીખેર ન વાળી આ સોડ.
 ઝીણી મૃદુ ચુંદડી આ તું, ઉરાડ ન ! અંગ શરમાતું.
 સુ-ગડ ઘટ પાટલીવાળી, નદી મૂળ છાતી ન્યમ આડી:
 પવન ! આ અહીંજ રહેવા દે, મદન ! તુજ બાણ સહેવા દે.
 લતા કરમાઈ આ શોકે, મધુરતા ન મૂકતી તોયે.
 કિરણ શશીનાં પ્રકટ એ કરે, ન જોવાનું હું જોતો અરે !
 હું લોભી છું, હું લોભાતો : હું દુઃખી છું, હું દુઃખાતો :
 હું ઝેરી છું, હું વિષ વાતો, પ્રિયા-ઉરમાં હું વિષ લ્હાતો !
 પ્રિયા ! મૂર્છા તું છોડી દે, શરમની ગાંઠ તોડી દે,
 તું કાજે હું કરું શું ? કહે ! હૃદય પર શલ્ય શાને વહે ?
 હવે આવ્યાં નવે દેશે, હવે ફરીએ નવે વેશે;
 નથી સંસારની ભીતિ, ત્યજી સંસારની રીતિ.
 સગાં સંસારનાં છોડ્યાં, છૂટ્યાં તેઓથી તરછોડ્યાં:
 વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા, ધરિયે આપણે કન્થા.
 ગિરિવર રમ્ય પાવન આ : જગતમાં ના જડે એ સમા:
 અહીં એકાન્ત ને શાન્ત વસીએ, વહાલી, રહી દાન્ત.

પ્રિયા ! મૂછાંથી છૂટી થા, પ્રિયા ! જોળેથી બેઠી થા;
 સરિતા ! પૂર ભરી આવી, અટકી રહી કેમ આ આઘી ?
 કહે સત્કાર સાગર આ, ઉછાળે નીર-ઝાલર આ,
 હવે વિશ્વંભરે જે રચ્યો, પ્રિયા, સંકેત તે આ મચ્યો.
 પ્રિયા ! મૂછાંથી છૂટી થા, પ્રિયા જોળેથી બેઠી થા !
 ઉઘાડી આંખ જો ને જો ! અલખ-સંકેત શો આ મચ્યો ?
 નવે દેશે નવા વેશ, જગતનું કામ નહીં લેશ;
 નવા વિશુદ્ધ ધર લોભ, મને તે લોભમાં યોજ.
 પ્રિયા ! મૂછાંથી છૂટી થા, પ્રિયા ! જોળેથી બેઠી થા,
 દિવસ દુઃખના ગયા નાસી ! ભયોં તુજ કાજ રસરાશિ.
 પ્રિયા ! મૂછાંથી છૂટી થા, પ્રિયા ! જોળેથી બેઠી થા;
 ઉઘાડી આગળા દેને, મનઃ પૂત તારું ગણી લેને.

કલાપી

૨૧ : અમારા રાહ

કટાયેલું અને ખૂડું ઘસીને તીક્ષ્ણ તેં કીધું;
 કર્યું પાછું હતું તેવું, અરે ! દિલબર હૃદય મારું.
 ગમીના જામ પી હરદમ ધરી માશૂક ! તને ગરદન;
 ન ખંજરથી ક્યાં ટુકડા ! ન જામે ઇશ્ક પાયો વા.
 પછી ખસ ! મસ્ત દિલ કીધું, ઉઘાડી ચશ્મ મેં જોયું;
 સિતમગર તોય તું મારો, ખરો ઉસ્તાદ છે ખ્યારો.
 ગુલો મેં બાગનાં તોડી દીધાં સૌ ધૂળમાં ચોળી;
 બિછાનું ખારનું કીધું, ઉપર લોટી રહ્યો તે હું.

મુખારક હો તમોને આ તમારા ઇશ્કના રસ્તા;
 હમારો રાહ ન્યારો છે, તમોને જે ન કાવ્યો તે.
 તમારા માર્ગમાં મજનૂં અને લૈલી શીરીં ફરહાદ
 ચીરાયેલાં કપાયેલાં પડ્યાં છે લોહીથી બીનાં.
 ગુલામો કાયદાના છો ! બલા ! એ કાયદો કેનો ?
 ગુલામોને કહું હું શું ? હમારા રાહ ન્યારો છે.
 મને થેલો કહી લોકો, હમારો નામ આપો છો !
 હમે મનસૂરના ચેલા ખુદાથી ખેલ કરનારા.
 નહીં બહોજહાલીના, નહીં કીર્તિ, ન ઉલ્કતના—
 હમે લોભી છીએ, ના ! ના ! હમારા રાહ ન્યારો છે.
 તમારી ખેવકાઈના, હરામી ને હલાલીના—
 ચીરી પડ્યા હમે ન્યારા, હમારા રાહ ન્યારો છે.
 હમે મગરૂર મસ્તાના, બિયાંબામાં રઝળનારા,
 ખરા મહબૂબ સિંહો ત્યાં ! હમારા રાહ છે ન્યારા !
 કુરંગો જ્યાં ફૂદે લોખાં, પરિન્દાનાં ઊડે ટોળાં,
 કબૂતર ધૂધવે છે જ્યાં, હમારા મહેલ ઊભા ત્યાં.
 લવે છે ખેત નદીઓ જ્યાં, ગઝલ દરખત રહ્યાં ગાતાં,
 હમે ત્યાં નાચતા નાગા, હમારા રાહ છે ન્યારા.
 તમારા કૃષ્ણ ને મોહમદ, તમારા માધ કાલિદાસ,
 બિરાદર એ બધા મારા, હમારા રાહ છે ન્યારા.
 હતાં મહેતો અને મીરાં ખરાં ઇસ્મી, ખરાં શૂરાં;
 હમારાં કાફલામાં એ મુસાફિર બે હતાં પૂરાં.

પૂજારી એ હમારાં, ને હમો તો પૂજતા તેને,
હમારાં એ હતાં માશૂક, હમો તેના હતા દિલબર.
તમારા રાબ્થદારોના ખૂની લપકા નથી ગમતા;
મતલબની મુરબત ત્યાં, ખુશામદના ખઝાના બ્યાં.
હમો તમને નથી અડતા, હમોને છેડશે કે ના,
લગાવી હૂલ હેયે મેં નિચોવી પ્રેમ દીધો છે.
હવાઈ મહેલના વાસી હમે એકાન્ત દુઃખવાદી.
હમોને શોખ મરવાનો, હમારો રાહ છે ન્યારો.
ખુવારીમાં જ મસ્તી છે, તમે ના સ્વાદ ચાખ્યો એ;
હમોને તો જગત ખાઈ થઈ ચૂક્યું! થઈ ચૂક્યું!

૨૨ : ક્રિયાદ શાની છે ?

અરેરે! ઉડતું ખંજર દિલે ઝૂંટી હુલાવ્યું મેં,
ઉપડતો હાથ શો ત્યારે? હવે ક્રિયાદ શાની છે?
વહે તો ખૂન છે બહેતું, નહિ તો છે ઠરી રહેતું!
સહેવો ઢાગ કાંઈ એ, અરે! ક્રિયાદ શાની છે?
સનમના પેરની લાલી જિગરનું ખૂન મહાઈ છે,
અરે! એ રંગ મારો તો હજી ક્રિયાદ શાની છે?
હતી આશા કંઈ ઊંડી, બરી તેની રૂડી ખ્યાલી;
સનમને આપતાં એવી, હવે ક્રિયાદ શાની છે?
કહી લાલી જશે ચાલી, કહી ફૂટી જશે ખ્યાલી,
બલે કે તે બરી દેને, મને ક્રિયાદ શાની છે?
બરાશે કાઈ ઢાળાયું, બરાયું કાઈ ઢાળાતું,
અહીં તો રેત ઊડે છે, પછી ક્રિયાદ શાની છે?

જગાવી મેં ચિતા મારી, ઝુકાવ્યું ત્યાં બધું જાણી,
ચડે છે ખાક વંટોળે, હવે ફરિયાદ શાની છે ?
કરે છે શોર એ ભૂકી, “મને માશૂક માની લે !”
સુણે ના કોઈએ તેને, પછી ફરિયાદ શાની છે ?
અહાહા ! ઇશક આલમનો હબરો રંગનો ખ્યાલો,
જિગર આ એકરંગીને, અરે ! ફરિયાદ શાની છે ?
જહાંની આ અને પેલી અહીં ત્યાંની નથી પરવા,
ન કો પૂછે, ન કો જાણે, પછી ફરિયાદ શાની છે ?
મને જે થાય કે આજે હશે ના યાદ તે કલે,
પછી કો અન્ય શું જાણે ? દિલે ફરિયાદ શાની છે ?
અહીં જે તાર તૂટ્યો તે કદી સંધાઈ ત્યાં જાણે,
“કદી”ની હોય શી આશા ? અરે ! ફરિયાદ શાની છે ?
હજી ફરિયાદ જારી છે, જિગરમાં મેં વધારી તે,
ખુશીથી આગ હું સેવું, પછી ફરિયાદ શાની છે ?
ખુદાના તખ્તની પાસે જિગરની આહ પહોંચાડું,
મગર છે ગેબ ઝાલિમ એ, જિગર ! ફરિયાદ શાની છે ?

૨૩ : અમારી ગુનેહગારી

અરે ! તે બાગમાં તું પર નઝર મેં ફક્ત કીધી’ તી,
જિગરમાં આહ દીધી મેં ગુનેહગારી અમારી એ.
કરે સૌ તે અમે કીધું, ન જાણેલું જરા જાણું.
મગર એ આહને માટે ગુનેહગારી અમારી છે.
હતી ત્યાં ગુલછડી, દિલબર ! હતી તેની કળી ખીલી;
ઝૂકી ચૂંટી કહ્યું, “લે જે,” ગુનેહગારી અમારી એ.

કણી દેતાં જિગર દીધું, ગમીનું જામ પી લીધું,
 તૂટી દિલની લગામો એ, ગુનેહગારી અમારી એ.
 “ખુદાની બન્દગીમાં કર મને શામિલ તું દિલબર!”
 કહ્યું મેં તે ન સુણ્યું તે, ગુનેહગારી અમારી એ.
 લબ્યો એ ઇશ્કના બોલો, અધૂરું કાંઈ તું બોલી,
 ગણ્યો મેં ઇશ્ક એ બોલે, ગુનેહગારી અમારી એ.
 “અયે દિલદાર ! તું દિલમાં ગુલોને રાખનારી છે.”
 હમે એ સૌ કહ્યું જૂઠું, ગુનેહગારી અમારી એ.
 ખુદા જાણે ગંઈ તું ક્યાં ? ખુદા જાણે લખ્યો હું ક્યાં ?
 જૂઠી આશા ધરી હૈયે, ગુનેહગારી અમારી એ.
 કરી પેદા તમે આશા, અમે તેની બન્યા ક્યામત;
 અરે ! એ ખૂનને માટે ગુનેહગારી અમારી છે.
 ગુના લાખો મહીં છું હું, મગર તુંને ક્યું છે શું ?
 હવે એ પૂછવું તે એ ગુનેહગારી અમારી છે.
 સજા હું લોગવું છું હા ! સખખ વિણ રોડિં છું કે દી,
 સજા એ વેઠવામાં એ ગુનેહગારી અમારી છે.
 ગુનામાં જે ગુનેગારી સજામાં જે ગુનેગારી,
 સજાથી છૂટશે ક્યારે ગુનેહગારી અમારી એ.
 હવે આ ગીત ગાઉં છું, હવાને હું સુણાવું છું,
 દીવાનાની દીવાનાઈ ગુનેહગારી અમારી છે.
 દીવાનો તો કયો છે તે, કયો આ ગીત ગાતો તે,
 ગુનેહગારી તમારી એ ગુનેહગારી અમારી છે.

ખુદા પાસે કહું છું, કે “ગુન્હા તારા હમારા હો.”
ગુનેહગારી સનમની એ ગુનેહગારી હમારી છે.
હમારું સૌ તમારું છે ! તમારું સૌ તમારું હો.
મગર ત્હારી ગુનેહગારી ગુનેહગારી હમારી હો !

૨૪ : ત્યાગ

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશે કોઈ નહીં !
સો સો દિવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશે નહીં !
ના આંસુથી, ના ગુદમથી, ના વસ્ત્રથી, ના બન્ધથી,
દિલ જે ઉઠ્યું રોકાય ના, એ વાત છોડી કેઢની,
સૌ ખુશ રહો જેમાં ખુશી, હું બ્યાં ખુશી તે હું કફં.
‘શું એ હતું ? શું આ થયું ?’ એ પૂછશે કોઈ નહીં.
કે છે ખુશી, કે છે નહીં, દિલ જાણતું જે છે તે છે !
બ્યાં બ્યાં ઠરી દિલની ખુશી, ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નકી.
પેદા કયો તો ઇશક ત્યાં ના કોઈને પૂછ્યું હતું,
એ બૂંસવા જો છે ખુશી તો પૂછવું એ કે નથી.
છે ઇશક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના દીકું,
કિસ્મત બતાવે ખેલ તે આનંદથી જોવા સહી.
આ ચક્ષમ ખુરજે છે ચડ્યું આલમ બધી નિહાળવા,
તે ચક્ષમ પર પાટો તમે વીંટી હવે શકશે નહીં.
મારી કબર બાંધી અહીં ત્યાં કોઈને સૂવાડજો !
હું બ્યાં દટાઉં ત્યાં કુલોને વેરશે કોઈ નહીં.
છે શું કુલો, શું ઇશકને શું સૌ તમે બનારને ?
આ માછલું દરિયાતણું તે ઉમિંઓ ગણતું નહીં !

મુજ ભિમિં એ તમ વારિધિ, તમ વારિધિ મુજ ભિમિં છે;
જે હિકમતે આ જે બન્યું તે બાણશે કોઈ નહીં.
શું પૂછવું ? શું બોલવું ? ખુશ છે અને રહેતો ખુશી;
વ્યથા આંસુ ખેરશે તો લૂછશે કોઈ નહીં.

૨૫ : સનમને સવાલ

તું ચાર ક્યાં ? દુશ્મન ક્યો ? બાણું નહીં !
આ દિલ ધક્કતું બાય ક્યાં ? બાણું નહીં !
આવે ધરી આ દુશ્મનો તારી શિકલ;
યા આંખ આ અંધી બની ? બાણું નહીં.
છે હાથ તો લાંબો ક્યો, દોરાઉં છું;
છે દોરનાડું કોણ આ ? બાણું નહીં.

x x x
છે તો ચમન તારો રચેલો તે ખુદે;
ચૂંકું ગુલો યા ખાર આ ? બાણું નહીં.
બદ્દલરી બુલબુલ બબલે વાંસળી;
તેની ઝળાંમાં કોણ છે ? બાણું નહીં.

૨૬ : સાકીને ઠપકો

સાકી, જે શરાબ મને દીધો દિલહારને દીધો નહીં;
સાકી, જે નથો મુજને ચણ્યો દિલહારને ચ ચણ્યો નહીં.
મુજ ચશ્મમાં ચરખો ફરે, કદમે બદન લચકી પડે;
દિલહાર તો મલકયા કરે, નહીં ચારને પાયો નહીં.

આશક અને માશૂકને, પાવો એક જામે ને સીસે;
 પાવો એક હાથે સાકીએ, ઇન્સાફ તેં કીધો નહીં.
 મારી ગઈ શરમે બધી, દિલદાર હુજ મહીં હજી;
 તારી બની ખાલી સીસી, પાવાય તેં રાખ્યો નહીં.
 સરખાં બને બન્ને જરા, ત્યાં તો શરાબીની મજા;
 ઊલટી કરી તેં તો સબ, નયને સનમ ખેલી નહીં.
 મુજ ખૂન આ કૂદી રહે, દિલદારનું થંડું બને;
 મુજને ચડે ત્યાં ઊતરે, કંઈ મજા આવી નહીં.
 આ રાત પહેલી વસ્ત્રની, માશૂકના ઇન્કારની;
 ત્યાં બેવકૂફી તેં કરી, તુજ જામ કાં ફૂટ્યું નહીં?
 ના રોશની ગાલે ચડી, જરી ના લબે સુરખી પડી;
 ઘેરી બની ના આંખડી, દિલ ચારનું જામ્યું નહીં.
 આ પહોર ચાર જ રાતના, કંઈ વાયઢા વીત્યે મળ્યા;
 કંઈ હોંશથી જિગરે જડ્યા, તેની કહર તુંને નહીં.
 ના ખેંચ આશક તો કરે, માશૂકને પાવો પડે;
 ના સાકીએ પીવો ઘટે, તેં કાચઢો પાળ્યો નહીં.
 બેઈ સનમને રૂબરૂ, ઘેલો હતો પૂરો જ હું;
 પાયો ફરી, પીતો ચ તું, પશુ ચારને પાયો નહીં.
 આ વાય ફજ તણી હવા, મુજ રાત વીતી મુક્તમાં;
 દિલદાર આ ઊઠે જવા,એ બે સુખન ખોલી નહીં.
 બે આવશે કેા દી સનમ, તો લાવશે આંહીં કહમ;
 તું રાખજે બાઈ, રહમ; ગફલત ઘટે આવી નહીં.

૨૭ : સનમની શોધ

પેઢા થયો છું ઢૂંઢવા તુંને, સનમ !
 ઉમ્મર ગુજારી ઢૂંઢતાં તુંને સનમ !
 છે હુશ્મનો લાખો ભુલાવા રાહને,
 હુશ્મન બનાવી ચાર અંબાયો, સનમ !
 ગફલત મહીં હું, ઝાલિમો કાબિલ એ,
 બુદ્ધાઈ ચારોની મઝા એને, સનમ !
 જે રાહદારીમાં અમોને લૂટતું,
 ઉમેઢ બર આવો નહીં એની, સનમ !
 તારી મદદ કેને હશે ? માલૂમ નહીં,
 શું ચારના હુશ્મન સહે ચારી ? સનમ !
 પાંચે નમાઝે ઝૂકતાં તારે કદમ,
 આઠા ફરે છે બેબુદાઓ એ સનમ !
 છો હમ બ હમ બંબર રમે તારૂં દિલે,
 કાફર તણું કાતિલ ખેંચી લે, સનમ !
 તું માફ કર, દિલદાર ! દેવાદાર છું :
 છે માફ દેવાદારને મારા, સનમ !
 કાંઈ નઝરબક્ષી થવી લાઝિમ તને,
 ગુજરાનનો દુકડો ઘટે દેવો, સનમ !
 પેઢા થઈને ના ચૂમી તારી હિના,
 પેઢા થયો છું મોતમાં બાણે, સનમ !
 શાને કસે છે સુફત આ લાચારને ?
 હાવો સુનાનો છે હમારો ના, સનમ !

પથ્થર બની પેઠા થયો હું પહાડમાં,
હું ચાહનારો એ ય તુંથી હું, સનમ !

૨૮ : હું ખાવરો

આ આતથે તાપે તપેલો હું બળેલો ખાવરો,
ઝાંખી થયેલી નરની તે નૂરનો હું ખાવરો.
એ નૂર ના આકૃતાબ કે, એ નૂર ના હા ! વીજળી;
એ કોણ ? શું ? કંઈ નહીં ! હું તોય તેનો ખાવરો.
એ ગુલ હતું અંજારનું, હું ફૂદડી તેની બન્યો;
ચોઝો, બળ્યો, ઢાઝી ગયો, હું તોય તેનો ખાવરો.
હા ! હાથ ! હાહા ! સ્વપ્નમાં એ બાગતાં એ નીંદમાં,
તેને ન હું તો ક્યાંય, તોયે હું જ તેનો ખાવરો.
અઘલ કહે છે છોડવા, હેયું કહે, 'તે ના બને :'
અઘલ ગુમાવી, દિલ બાળ્યું; ઇશકનો હું ખાવરો.
'એ ઝેર ઢોળે છે છતાં કાં માન તેને મીઠડું ?'
એ પૂછ્યો કોઈ નહીં, ઉત્તર ન આપે ખાવરો.
આશક તણી નઝરે ભરી, ખૂબસૂરતી જે છે સદા,
તે કેઈ માશૂકને મુખે છે ? એ જ પૂછે ખાવરો.
હુનિયા કહે કેં એ બલે, અઘલ કહે અંગાર છો;
મારી નિગાહે પુણ્ય તો હું પુણ્ય માનું ખાવરો.
મેં પૂતળી કેં છે ઘડી, દિલમાં હબરો હોંશથી,
એ પૂતળી જેને ચણી, તેનો થયો હું ખાવરો.

એ પૂતળીના બહુને કેા બાણનારું બાણશે;
ખામી નઝર આવે નહીં, એ દેખનારો બાવરો.
'હા, હાય, હાહા ! હાય, હાહા !' એ પુકારું હું ભલે;
એમાં મને માની મળ તો એ મળ લે બાવરો.
કેં પૂછનારો બાવરો, કેં બોલનારો બાવરો;
આ 'હાય' પુકારી રહ્યો તે બાવરો, હું બાવરો.

૨૯ : આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નઝર મારી ઠરે, યાદી ભરે ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની.
માશૂકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
જેઠું અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની.
તારા ઉપર તારા તણાં, ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેળી કચેરી આપની.
આ ખૂનને ચરખે અને રાતે અમારી ગોઢમાં,
આ હમ-બ-હમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની.
આકાશથી વર્ષાવતા છે ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની.
દેખી ખૂરાઈ ના ડફું હું, શી ફિકર છે પાપની ?
ધોવા ખૂરાઈને બધે ત્રંજા વહે છે આપની.

થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાં ચે આશના;
 તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાળી આપની !
 જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ ચારે ત્યાં મિલાવી હાથને,
 અહોસાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની.
 ખ્યાડું તજીને ખ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર:
 ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જીદાઈ આપની.
 રોડું ન કાં એ રાહમાં ખાકી રહીને એકલો ?
 આશકોના રાહની - જે રાહદારી આપની.
 જૂનું નવું જાણું અને રોડું હસું તે તે બધું;
 જૂની નવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની.
 ભૂલી જવાતી છે બધી લાખો કિતાબો સામટી;
 જોયું ન જોયું છે બને જો એક યાદી આપની.
 કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
 છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની.

૩૦ : અમારી પિછાન

અમે જોગી બધા વરવા શ્મશાનો ફૂંઢનારાઓ;
 તહીંનાં ભૂતને ગાઈ જગાવી ખેલનારાઓ.
 જહાં જેને કરી મુઠું કબરમાં મોકલી દેતી,
 અમે એ કાનમાં જાદૂ અમારું ફૂંકનારાઓ.
 જહાંથી જે થયું ખાતલ અહીં તે છે થયું શામિલ;
 અમે તો ખાકની મૂઠી ભરી રાજી થનારાઓ.

જહીં અખમે તહીં ખોસા તણેા મરહમ હમે હેતા,
 બધાંનાં ઇશ્કનાં દહોં બધાં એ વહોરનારાઓ.
 અમે જાહેરખબરો સૌ જિગરની છે લખી નાખી,
 ન વાંચે કોઈયા વાંચે, ન પરવા રાખનારાઓ.
 ગરબ જો ઇશ્કખાજીની, અમેને પૂછતા આવો,
 બધાં ખાલી ફિતૂરથી તો સદા એ નાસનારાઓ.
 જહીં સ્પર્ધા તણી જગની દખલ ના પહોંચતી ત્યાં ત્યાં,
 અમીં ને આસમાનોના દડા ઉડાવનારાઓ.
 ગમે તે બેહયાઈને દઈ માથું ધરી ખોળે,
 અમે આરામમાં ક્યાંયે સુખેથી ઊંઘનારાઓ.
 સનમની બેવફાઈથી નથી સુખ કાંઈ એ ડરતાં,
 અમે જાણ્યું, અમે માણ્યું, ફિકરને ફેંકનારાઓ.
 અખમથીજે ડરી રહેતાં, વગર અખમે અખમ સહેતાં;
 અમે તો ખાઈને અખમે ખૂબી ત્યાં માનનારાઓ.
 બની ઉસ્તાદ આવો તો થશે આંહી તમે ચેલા,
 મગર મુરશિદ કરો તો તો હમે ચેલા થનારાઓ.
 અમારાં આંસુથી આંસુ મિલાવો, આપશું ચાવી;
 પછી ખંજર લલે હેતાં, નહીં ગણકારનારાઓ.

૩૧ : ઇશ્કનો બન્દો

જો ઇશ્ક ના તો શું ખુદા ? આલમ કરી તોયે ભલે.
 જો ઇશ્ક ના તો શું જહાં ? એને ખુદા ચે શું કરે ?

આ કારખાનું ઇશ્કનું જો જો તપાસી જૂળ જૂળ;
 આ ખેલ ને આ ખેલનારો એક નૂરે ઇશ્ક છે.
 એથી ડરું તો ક્યાં ડરું ? કેને ખુદા મારો કરું ?
 જ્યાં લાઇલાજી સર્વની ત્યાં કોણ કેને હાથ દે ?
 રે ! ઇશ્કનું છોડી કદમ માથું ખુદા, માથું સનમ;
 શું છે ખુદા ? શું છે સનમ ? એને બિમારી એ જ છે.
 ક્યાં ચે હશે જો કેા ખુદા તો ઇશ્કનો બન્દો હશે;
 જો ઇશ્કથી બુદો થશે તો ઇશ્કથી હારી જશે.
 જો હો ખુદા તો હો બલે; તેની અમોને શી તમા ?
 છે ઇશ્કથી તો ના વડો જે ઇશ્ક માડું તાજ છે.
 છે ખાક ચોળી છાપ મારી ઇશ્કની જેને દિલે,
 દાખલ થતાં તેને બેહિસ્તે રોકનારું કોણ છે ?
 જો કેા અમોને વારશે, કેાઈ અમોને પૂછશે,
 તો ઇશ્કની કૂંકે અમારી લાખ કિલ્લા તૂટશે.
 છું સખ્ત ઝખમી મસ્ત દારૂ પી બન્યો બિમાર છું;
 પણ ઇશ્કથી બીજો અમોને જીતનારો કોણ છે ?
 હા ! નાસ્તિકો સૌ આવજો, ખંજર તમારું લાવજો;
 આ ખૂન કાંઠી તો જીવ્યો, કાતિલ એ પાણી થશે.
 જે ઇશ્કનો બન્દો ઠયો તે છે ખુદાઈનો ખુદા;
 આહો ! ખુદા શું ? લોક શું ? કે કોઈ શું તેને કરે ?
 સૌ ઇશ્કના બેઠાદ દિલના ઘર્દને ધિછારતાં;
 આંજી જીવ્યો પણ આંખમાં એ એક દી સુરમો તમે.
 જે પાયમાલીમાં અમારાં છે ભરેલાં આંસુડાં,
 તે એક ટીપું લાખ દુનિયા વેચતાં ના ના મળે.

કિમ્મત અમારી પૂછશે, તો એક દિલનું ઝિન્દગી;
 વેચાઇએ આનંદથી લેએ સુખે જેને ખપે.
 છે તો હરોળ તોય માંઘો ઇશ્કનો આ માલ છે;
 જે ઝિન્દગી રોનાર હો તે આવશે લેવા લલે.
 ખૂન નીચોવી અહીં છે જાપ જપવો ઇશ્કનો;
 ગરદન કપાવી શીર્ષની માળા બનાવો તો લલે.
 એ મંત્ર જપતાં જગશે ભૂતાવળો લાખો અહીં;
 એ દેખતાં ડરશે નહીં તો ખેલશું આવો લલે.
 ગુલામ થઈ રહેશું સદા પણ બાદશાહી મહાલશું;
 માલિકના દિલનું કરીને તખ્ત સૂનારા અમે.
 હા ! લાખરંગી ઇશ્કનું કે એકરંગી જામ છે;
 મસ્તાનના મસ્તાન એવું જામ પીનારા અમે.
 આવો, બરી પીએ અને એ જીરવી લેએ નશેા;
 નહિ તો સદા માટે શરાબો સોંપએ પીનારને.
 એ તો અમારી માદરે પાયું અમેને જન્મતાં,
 ને માતની મીઠી પથારીમાં લયું યે એ જ છે;
 એ ઇશ્કની લાલી મહીં લાખો ખુદા બેલા બન્યા;
 એ લાખમાંના એક પણ જુદા જ કેં બેલા અમે.

૩૨ : પ્રેમથી તું શું ડરે ?

ચોગાનમાં આલમ તણા રે, પ્રેમથી તું શું ડરે ?
 તારા અમનનાં પુષ્પના કાંટા થકી તું શું ડરે ?

લઈ લે મૃદુ આમોહ તો, તુંને ઉઝરડો છો થતો.
 ભોંકાય તો ભોંકાય છો, એ મામલાથી શું ડરે ?
 તારા હૃદયઆત્માતણું વારિ અહીં ઊંડાં ભર્યાં;
 પ્રભુ પ્રેરતાં ઊછળ્યાં કર્યાં, એ જ્ઞેશથી તું શું ડરે ?
 બસ ! છોડ તુજ પહાડી ઝરો, છો એ પ્રલયમાં ઊછળો;
 છો કેા સુરૂપે આફળો, છો તૂટતો, તું શું ડરે ?
 બહલો મળે કે ના મળે, શુક એક પાંખે શે પળે ?
 એ તર્ક શા જૂઠા કરે, ઊડી જો ઊડી, તું શું ડરે ?
 પાપાણુના પદ ચુમ્બતો જો કેમ સિન્ધુ ફૂલતો,
 જ્યાં સખત ઊભી લેખડો, તો તું અરેરે ! શું ડરે ?
 તે ઊર્મિઓ પાછા પડે, મગફળ ગિરિ તે ના ગળે;
 તોયે સલિલ લેલ્યા કરે, જે પ્રેમનું તે શું ડરે ?
 જો ઘાસ ઝરણાં પાસનું જે પ્રેમ પી નીલું બન્યું,
 તુજ પદ કને જે છે ઢળ્યું તે ના ડરે, તું શું ડરે ?
 એ ના પુકારે કોઈએ, ‘અમ અંગ કચરાઈ મરે,’
 અમ યત્ન સૌ ધૂળે મળે !’ તો ઊઠ, ઊઠ, તું શું ડરે ?
 આ શુષ્ક લૂખી આલમે અપકારીઓના રાહને
 થઈ ઘાસ કર રસભર અને એવું થતાં તું શું ડરે ?
 તુજ અંગતરણાં સૂકશે, ચારો ય ના તેનો થશે;
 તો શું પડ્યો છે દહેશતે ? ઊભી ચારુતા ત્યાં શું ડરે ?
 જો ક્ષીરસાગરના સમું પ્રભુએ હૃદય નિજ પાથર્યું,
 એ ખિન્દુ ના કોને મળ્યું ? તે પામતાં તું શું ડરે ?

એની કૃપાનાં પુષ્પ એ રગદોળનારા પાદને,
નિજ ગન્ધનો જે લેપ દે તે લેપ થાતાં શું ડરે?
જે આંખ મીંચી ચાલશે તો ઇષ્ટ સાથે મહાલશે,
મીઠી પ્રીતડી મીઠી થશે, દિલ જાય ત્યાં તું શું ડરે?

૩૩ : આપની રહમ

મિટ્ટી હતો, તે આપનો ખંદો બનાવ્યો—શી રહમ!
માગી ગુલામી આપની, બખ્શી મહોબત—શી રહમ!
આવ્યો અહીં છો દોસ્તદારીનો લઈ દાવો સદા,
બોસા દઈ ગાલે જગાડો નીંદમાંથી એ રહમ.
એવી કહમબોસી કરીને કાં લખવો રોજરોજ?
છે દિલ્લગી પ્યારી મગર ક્યાં હું અને ક્યાં આ રહમ?
મેંદી બનાવી આપ માટે, તે લગાવો છો મને,
શાને જબરદસ્તી કરે, આ પેર ધોવાને રહમ?
આ આપને જોઈ લખતાં બાગના મારાં ગુલો;
જે ખૂંચતાં કહમે ચડાવે તે શિરે માને રહમ.
હું ચૂમવા જાતો કહમ, ત્યાં આપ આવો ભેટવા,
ગુસ્સો કઈં છું, આખરે તો આપની હસતી રહમ.
ના પેર ચૂમ્યા આપના, ના પેરમાં લોઠ્યો જરા;
પૂરી મુરાદો તો થવા દો, માનશું તે ચે રહમ.
ના માનતા તો ના કહું, જે જે બનાવો તે બનું;
તોયે કહમના ચાર બોસા આપશે શું ના રહમ?

હું જેમ આ ઘટતો ગયો, આપે બહાવ્યો તેમ તેમ;
 બ્યાં બ્યાં પડું ત્યાં ઝીલવા હાજર ખડી છે આ રહમ.
 મારો સિતારો ભેઈ આ તીખા બન્યા છે દુશ્મનો;
 ગાફેલ છું હું એ બન્યો, આ આપની બાણી રહમ.
 ચારી ન છૂપે આપની, છાની મહોબત ના રહે :
 બાણી ગઈ આલમ બધી, તે ના જવા દેલે રહમ.
 આવો ચડાવી છે મૂક્યો આ આપનો આપેં શુલામ,
 તો મહેરબાની જિરવાયે એટલી માશુ' રહમ.
 બ્યાં બ્યાં ચડાવો ત્યાં ચડું છું હાથ હાથે લેઈને,
 એ હાથ છૂટી ના જવાને દમબદમ હોલે રહમ.
 નીરની સાથે ચડે છે નીરનાં ખીલી ફૂલો;
 ના ઊતરતું નીર સાથે, નીરને છાજે રહમ.
 લાખો શુનાઓમાં છતાં છું આપનો ને આપથી;
 લાજે જખાં, માશુ' છતાં-આબાદ હોલે આ રહમ.

૩૪ : તમારી રાહ

થાક્યો તમારી રાહમાં ઊલો રહી હાવાં, સનમ !
 રાહત ઉમેદીમાં હતી: બતી ગળી હાવાં, સનમ !
 પી કાફરોના હાથનું પાણી ઊગેલું ઘાસ, તે
 મિટ્ટી ગણી અંગે વીંટાયું મૂળ નાખીને, સનમ !
 પહાડો હતો, રેતી બન્યા: રેતી બની પહાડો; અને
 આવી કબર સામે ઊભી: બગી-ઊઠો કાં? સનમ !

પાણી બની ઢાળાઉં છું, હમબહમ ગમને ફૂલે;
 અંધાર છે, લાચાર છું, સિંચો-હવે સિંચો, સનમ !
 સાબૂત છે ના દોર આ, આવે, લગાવો મીઠુ તો,
 ખેંચી ઊભા છે ખંજરો, આ દુશ્મનો નીચે, સનમ !
 આંહી શરાબે નીર ભેળ્યું છે હમારા બલિમે;
 પીતાં ન ફાવે પ્યાસમાં, આ હમ લખે આવ્યો, સનમ !
 પીતાં ન ફાવે છે હવે, પીતો મગાથી જે સદા;
 કાને તમારી સાંભળી મીઠી શરાબી છે, સનમ !
 છીપી રહ્યાં છે પ્યાસને આ ઝાંઝવે લાખો અહીં,
 હું તો તમારું નીર સાચું શોધતાં પ્યાસો સનમ !
 છે પ્યાસ, છે બૂખે, ઉપર બોલે ખૂરાઈનો વળી;
 છે રાહ ભેવી એકલાં, ક્યાં-ક્યાં સુધી હાવાં? સનમ !
 માફ તમારી છે બધે, બાણું અહીંયે ખૂબ છે;
 માફ પુકારો ને હઈ ઝીલી હવે લેજો, સનમ !
 લાઝિમ ખૂરાઈ આ બધીને ચૂપકી, ખાવિંદ ! છે;
 તોયે ઊઠે છે ઊકળી ખૂને જિજર ખૂમે, સનમ !
 હુંથી થયું ના, ના થતું, યા ના થશે કાંઈ અહીં,
 તક્લીફ તો આખર તમારે ને તમારે છે સનમ !
 ચાકી રહ્યો પૂરો અહીં, માફ હવે તો મોકલો;
 છે માફ બે કરવું બધું, તો આજ ના શાને? સનમ !

૩૫ : શરાબનો ઇનકાર

આણું કહો, ક્યાં એકલો ? આશક જહાં થાતી નથી;
 પ્યાણું બધું આ : ના કહર, પીવા જહાં પ્યાલી નથી.

છે ખ્યાસ, છે શોખે અને છે આ જિગરને મહોખતે;
 મીઠું બચું જામે, મગર હા ! સોખતી પીવા નથી.
 નૂરે જુદાઈમાં તમે, સાકી, શરાબી ને સનમ;
 સોખત અમારી આલમે, આલમ ચડી ઇશકે નથી.
 બેઇશક શું જાણે શરાબી યા શરાબીની મઝા ?
 બેઇશકથી જૂની મહોખત તૂટતી આજે નથી.
 આલમ, પિદર, માદર, બિરાદર, દોસ્તને શું શું નહીં ?
 ગફલતે તેને સુવારી જામ પીવાતું નથી.
 આ જામ પર લાખો જહાં કુરખાન તો કરવી ઘટે;
 તોયે સગાઈના હકે એ ચેશકદમી ના થતી.
 પિવાડવું જો ના બને, પીવું પછી ચોરી કરી;
 આલમ રડે, હું ક્યાં હસું ? એ ખૂન જોવાતું નથી.
 સોખત વિના કેવી શરાબી ? શી ખુમારી એકલા ?
 આ જામ ખ્યાડું જિન્દગીથી તો ય ચૂમાતું નથી.
 ખ્યાલું જરી પીતાં જિગરથી આ જહાં છૂટો પડે;
 પીનાર પીપી જાય તો આલમ તણું કોઈ નથી.
 ખ્યાલું ધરું જ્યાં હું લાખે, આલમ પુકારી જીઠતી,
 ઝાડો, ઝરા, ફૂલો રડે, આંસુ સરાતાં યે નથી.
 છો ખ્યારથી આવ્યા અહીં, આફત ન આ ચારી હશે;
 નાઉમેદીની હવે માફી મગાતી યે નથી.
 સાકી ! સનમ ! પાછાં ફરો, ઠેલું તમારા હાથને;
 ઇશકે જહાંમાં ઇશકનું આ જામ લેવાતું નથી.

તો યે, સનમ ! સાકી ! અમારી રાહ તો જોજો જરૂર:
પીધા વિના આ જામને, રાહત નથી, ચેને નથી.
તાજિમેથી, ઇશ્કથી, લાખો ખુશામદથી અગર-
જાઉં જહાંને લાવવા, તો ત્યાં મઝા એને નથી.
આશક થઈ ખ્યાસી હશે આલમ તમારી એક દી:
સાથે લઈ પીશું શરાબી, હુઝૂ ત્યાં પીવા નથી.

૩૬ : અમારી મસ્ત ફકીરી

ગઝલ

- ફકીરીમાં સખિંરી મેં, ભરી આજે મજા કેવી ?
અમીરીને ફકીરીમાં, મળી આજે રજા કેવી ? ૧
- ફિકર ઘૂંટી કરી ફાકી, તમન્ના શી હવે બાકી ?
શરીરે ત્યાગની કફની, ચડાવી ત્યાં કળા કેવી ? ૨
- ખલકને જાણતા ફાની, પછી પરવાહ તે શાની ?
નથી દરકાર દુનિયાની, મળે તે ક્યાં મજા એવી ? ૩
- પીવો ખ્યાલા ભરી પાવો, કરીને જ્ઞાનનો કાવો,
અમીરીનો ધરી દાવો, ફકીરીમાં મજા લેવી. ૪
- કદી મખમલ તાણી શૈયા, કદી ખુલ્લી ભૂમિ મૈયા,
કદી વહેતી મૂકી નૈયા, તરંગોની મજા લેવી. ૫
- કદી ખોવા મળે લાડુ, કદી ખાવા પડે ઝાડુ,
રંગશિયું દેહનું ગાડું, ઉપર ભગવી ધન કેવી ? ૬
- કદી છે શાલ દુશાલા, કદી લંગોટ ને માલા,
કદી હો ઝેરના ખ્યાલા, મળે તેવી મજા લેવી. ૭

ધર્મ છે દેશરી ભાભા, ક્યાં કાપાવનાં કપડાં,
 તણ સંસારના ભાભા, કબ્બમાંથી મબ્બ લેવી. ૮
 ભર્મ છે જ્ઞાનધન ભાથાં, ઝુકાવે શાહ પણ માથાં,
 જગતનો ગમ સદા ખાતાં, ગમીને બ્યાં રબ્બ દેવી. ૯
 ખુશી આફત મૂકી સાથે, ધખાવી હોળીઓ હાથે,
 ખીબના દુઃખની માથે, ખુશીથી બ્યાં સબ્બ લેવી. ૧૦
 જગત જીત્યું અલખ નામે, અચલ એ રાજને પામે,
 નમાવી સર કહર સામે, બિભાં ત્યાં દેવ ને દેવી. ૧૧
 અમીરીની મબ્બ મીઠી, ફકીરીમાં અમે દીઠી,
 ન કરવી ચાકરી ચીઠી સ્પૃહાને બ્યાં રબ્બ દેવી. ૧૨
 શ્યાં બ્યાં એક ઈશ્વરથી, પછી શી ગાંઠ ધરધરથી,
 જગાવ્યો પ્રેમ પરવરથી, શલાકા સ્નેહની સેવી. ૧૩

દેરાસરી

૩૭ : પ્રેમનિવેદન

સદા મન મસ્ત તુંમાં રહે; તું તું તું તું જ મારે છે ।
 છે તું મારે મન વશી, મધુર રસીલી ચાર;
 જીવનદોરી રાંકળી-મુજ ધનના બંડાર;
 મધુરું મુખડું તારું, કરોડો ચંદ્ર હું વારું;
 પીને અમી થાઉં અમર ધારું, કહે ક્યારે પિવાડે છે ? સદા ૦
 અર્ધ નિશ્ચાકરથી રૂઝું-ખારી । તુજ કપાળ;
 મંગળ સમ મહીં ચોબતો ગોળ ચાંદલો લાલ;

બીજરી વાંકી અને કાળી-લલિત લટ શોભતી બાળી;
 અટકી ભાલે જ રૂપાળી, અરે! જા! શું ખસેડે છે? સદાં
 લટક્યો બાંધ્યો બાપડો, જીવ શુભ લટથી, ચાર !
 જીવવા દે, કહે શીદ હથે-કરી કૂર આચાર ?
 ઘવાયો તેહ તારાથી-હરાયો હેત સારાથી;
 મનાયો નેન ખ્યારાંથી-હવે, પ્રિય ! શું સતાવે છે? સદાં
 મધુર સુવાસિત માહરી, તું ચંબેલી સાર:
 ગોરી પાતળી ખીલતી સહુ સુગંધ ભંડાર;
 લગીર લાલાશવાળી વા-ચિતે ખૂબ સ્નેહવાળી વા;
 મધુરી પોચણી કહું હા-ભરી મદ ખૂબ લાગે જે? સદાં
 છઉં ચક્રેર હું માટ શું-કહું, વહાલી ! થા ચંદ્ર ?
 ના ! ક્ષયરોગે તું મરે-બહુ સાલે નેહબંધ;
 અરે ! હું હું જ બદલાઉં-ચહે તું તે કહું થાઉં;
 પ્રીતિનાં ગીતડાં ગાઉં-ખરે ! મન એ જ ભાવે રે ! સદાં
 કે હું ઝાઝું ટેકીલું-ચાતક થઈ, દિલ્લહાર !
 વાંછું તારા નેહનું બિંદુ સુખ આધાર ?
 અને ના ! મેઘ જો થાયે-બહુ દૂર તું થકી જાયે;
 વિયોગે નાજ રહેવાયે, નશીબે દુઃખ પાછું રહે ! સદાં
 તું તે તું ! મુજ ચાર રહે-હું રહું હું તે હુંચ !
 પ્રેમ પીધેલો જીવડો, કહે બીજું કે' શુંચ ?
 લગીર ચપળા રૂડી તારી-ભરી મદ આંખ જે કારી;
 કરી મુજ તર્ફ ઓ મારી, બચાવી મિત્રને તું લે ! સદાં

૩૮ : પ્રેમધર્માંગીકાર

બન્યો હું પ્રેમનો ખંદો-ખીજો રુચે નહીં ધંધો,
 કામકાજ સૂઝે નહીં, મન પ્રેમે મશગૂલ;
 તું મુજ સુંદર ગીતડું, હું તારૂં બુલબુલ.
 મધુરા નાદથી આજે, અમળ મુજ પ્રેમને કાજે,
 લવું તાનો મીઠાં રાજે, રસિક જન ખૂબ આનંદો. બન્યો
 મુજ મુખવાદ્ય સમારીને, ઠાઠ મેળવી, ચાર !
 સૂર અલાપી તાહરૂં, ગાનભજન કરૂં સાર !
 અહા ! ખીજું અહીં શું છે ? સરવમાં શ્રેષ્ઠ તું તું છે !
 સદા પ્રેમી દિલે ખૂંચે-વિયોગે, તું શું છે ચંદો ? બન્યો
 રસબસ પ્રેમે માહરૂં હૃદય થયું, દિલદાર !
 ભલે જિવાડે કે હણે પ્રેમ એક આધાર.
 ખીજા જન ચાદા તે ખોલે-ગણે જીવ તૃણને તોલે;
 કપટ વિના હૃદય ખોલે-મને ખળ દુષ્ટ છે નિંદો. બન્યો
 મુજ મન ધાયલ પ્રેમથી, નિંદા શું કરશે જ ?
 મરી રહેલું બાપડું, કહો ! શું કરી મરશે જ ?
 અમળ શુભ પ્રીત શું જાણે ? ઊંચી રસરીત શું માણે ?
 ભલે મત દુષ્ટજન તાણે-વિવિધ જન દુષ્ટના કંદો. બન્યો
 આશંકા જગની તણ, મનડું બનિયું મસ્ત;
 પ્રેમ વગર દેખે નહીં, જંગ ખાલીજ સમસ્ત,
 તુંને દિલદાર ! ધ્યાઈ હું, સુરપે લીન થાઈ છું;
 બની અલમસ્ત ચાહું છું, નયન બે ચાર મુખકંદો. બન્યો

ધાયલ દિલ પ્રીતિરણે, તરસે જે તરશે જ;

ચિત્તમાં મરવું આદરે, મોતે શું ડરશે જ ?

લીધી દિલ ઢાલ મેં રૂડી, જગત છો વાત કહે ભૂંડી,
મને સરખી રૂડી ફૂડી, ગણું જગના નહીં ફંદો. અન્યો०

જો કે આ દિલ માહરું, હોય થયેલું ખાખ;

પ્રેમભજન બૂલે નહીં, પ્રેમ! પ્રેમ કહે રાખ.

ખરે! મુજ ખાખ કહેવાની, રૂડું તુજ નામ દેવાની;
હૃદયમાં આશ રહેવાની, થઈ રેહું પ્રેમનો બંદો. અન્યો०

તુજ કારણ મુજ પ્રેમની, મૂર્તિ જો કે આજ;

હણવા તત્પર થાય કે, સેવક ના કહે ના જ;

મીઠી! તુજ કારણે મરવું, હૃદયમાં હુઃખ ના ધરવું;
હઠી પાછું નહીં ફરવું, મને પ્રિય પ્રેમના છંદો. અન્યો०

શૂળી સન્મુખે રાખીને, પૂછે મુજને કોય;

તું તું એક જ માહરે, મને વસેલી હોય;

લવું તુજ નામ હું ઘેલો, પ્રીતિ એ બોલ સૌ પહેલો;
ભણું હું તે જ સૌ છેલ્લો, બીજો ગણું શખ છે ગંદો. અન્યો०

હા! હા! સમ ખાઈ કહું, 'પ્રેમધર્મ' મેં લીધ;

તે વિષ્ય માતું નહીં કશું, પણ મેં એવું કીધ;

પ્રભુ એ પ્રેમ માતું છું-ગમે તે જાતિ જાણું હું;
હૃદય રળિયાત થાઉં છું, ચરણ જગ પ્રેમને વંદો. અન્યો०

૩૯ : પ્રેમીને ઠપકા

અરે! બા શું અવાયે નહિ-ઝૂરં જો! હું અહીયાં રહી.

બા બા શું આવે નહીં, તલસાવે શું ચાર?

ટકટક કરતું બાપડું ચાતક તરશ્યું ધાર.

તરશથી વ્યાકુળું થઈને-ગુણે વારિઠના ગઈને.

ચહે આવે જલ્દ ધાઈને-હરે! વારિઠ લેખે નહીં. અરે!

ઝડઝડાટ ને ગર્જના સુણું હું કરણે, હાય!

પણ દેખું દિદાર નહીં, કહે રહું ક્યમ ભય?

જીવે ક્યમ બાપડું કે'ની? રસિકતા ધન્ય છે જેની.

તરશ છીપે નહીં એની-હરે! હુઃખ શું વિચારે નહીં? અરે!

ભિડતાં તુ જ દિશથી આવતાં ખગ રોજ;

જેઈ મોહું શું દિલથી, શી શી માણું મોજ?

અરે! પણ મેઘ ક્યાં આજે, ગરજતો ક્યાં ભૂંડા રાજે?

ગણે નહીં શું જ ના દાઝે? કંઠણ શું છાતડી કહે થઈ? અરે!

દૃષ્ટિમયોદા વિશે, આવતાં ખગ જોઈ,

પ્રેરું ખ્યારાં માહરાં, ચક્રવાક બે મોહી;

ઝડપથી પાઠવું મારાં-નયન બે પંખીડા સારાં;

સમાચાર પૂછવા તારા-વિકાસી મુખ ભિલો રહી. અરે!

કહે ન મુખથી કાંઈ તે જીએ ન સામું રંચ;

જીએ ધૈર્ય મન માંહીથી, સેવક રસિલો રંક.

અરે! પ્રિય કાંઈ ગોઠે નહીં સુણે તુ જ વાતડી બે નહીં;

દીધી પાંખો વિધિએ નહીં-કહે હુઃખમાંહી રૂખી જઈ. અરે!

ગરજ જીએ નહિ કોઇની, કે ન મુજને પાંખ;
 બા તુજને હું શું કહું, હાતી નહીં કહે આંખ ?
 દીધી બે હોત પાંખો બે-ઊડીને બાત જ્યાં તે છે;
 પડત ગોઢે જઇને રે-છૂટત નહીં એકાં બે થઇ. અરે !

૪૦ : પ્રેમીની તત્લીનતા

વગર તું હાર હેયાના, બધો સંસાર ખારો છે;
 મગર કિલ્લાર ! તારી તો મઝાનો બહાર ન્યારો છે.
 અમારા હૃદની લે'જત, શું બાણે કોઈ બેઠ્ઠી ?
 ઘવાયો જે પૂરો તેને ઠરઠનો પ્યાર ન્યારો છે !
 ગમે નહિ ખાનપાનો કાંઈ, ગમે કાંઈ ગાનતાનો નહિ;
 મીઠી શી વેઠના ભારે, અજબ વહેવાર તારો છે !
 પડેલા પ્રેમના વહોમાં, વઢ્યા જઈએ ઊલટપૂરે;
 કિનારે નહિ નજર જરીએ, રસીલી ધ્રુવ અમારો છે !
 ભલે એ ડાહી દુનિયા તો ગમે તેવું મુખે બોલે;
 અમારો ન્યાય તો આખર હજૂર તારી થનારો છે.
 મધુરું મુખ બેવાની, નિરંતર લેહ લાગી રહી;
 ખરે ! દેરાસરી આખર તુંથી બિસ્મિલ થનારો છે.

૪૧ : ગઈ ક્યાં પ્રેમની પ્યાલી ?

વગર હું કાંઈ ભાવે નહિ, મને તું એમ કહેતી'તી,
 વિયોએ તેં જિવાયે નહિ, મને તું એમ કહેતી'તી.

સ્વરગના સુખથી મીઠાં, જગતજંજળ કાપતાં-
મધુર મુજ ચુંબનો વિના, જીવું નહિ એમ કહેતી' તી.
રહીને રાતદિન પાસે, જિગર આપી લઈ બાધું,
અલૌકિક મૂર્તિની પેઠે, પૂજાઈ એમ કહેતી' તી.
ભીંજેલા નેહથી હુંને, સહજ એક નેનની સેને,
અજબ જાદુગરી મારી, નચાવું એમ કહેતી' તી.
તણું નહિ જીવ જાતાં હું, રૂડી વેલી શી રહું વળગી;
ગઈ ક્યાં પ્રેમની ખ્યાલી? મને જે એમ કહેતી' તી!

૪૨ : પ્રેમીની બેપરવાઈ

મીઠા હસવા મહીં સરચાઈ, અરેરે કાંઈ ભાળી નહીં,
જગત જોઈ વળ્યો બધું, વફાઈ મેં નિહાળી નહીં.
હૃદય દ્રવતાં પૂજી આઝી, મનોહર મૂર્તિઓ પ્રેમે;
ગઈ સહુ વ્યર્થ મુજ સેવા, અનન્યે કોઈ રીઝી નહીં.
ફર્યો બની બાગમાં ઘેલો, મુખે ગુણગાન ગાતો હું;
સુણીને ગાન કોઈ ફૂલડે, હૃદયકળીને વિકાસી નહીં.
ગણ્યું નહિ માન કે જ્ઞાને, ગણી નહિ લોકની લજ્જા;
બની બેકેદ મેં કીધું, સરવનું સ્નાન, લેખ્યું નહીં.
બધા ભવબંધ કાપીને, ચટકીમાં મસ્ત કરી દેતો;
ઘણો જાણ્યો ગરીબીથી, લગીર પણ પ્રેમ પામ્યો નહીં.
અહીંનાં સુખડાં જૂડાં, દુઃખી અંતે નીવડવાનાં;
જગતજંજળમાં જરી યે, અમારો ઠાઠ જાણ્યો નહીં.

અરે ! જા એકદર દુનિયા ! ભરોસો રંચ નહિ તારો;
તહારાં નાજનખરાંની, અમારે કાંઈ કિંમત નહીં.
અમે દેરાસરી નિત્યે, અલખની લેહ લગાવીશું;
રમીશું ખાખ એકલડા, અમારે કાંઈ પરવા નહીં.

૪૩ : પ્રેમીની પ્રણયધોષણા

જગ છો ગમે તે કહો તને હું તો ચમેલી કહીશ જા;
તત્પર ગુણાનુવાદ ગાવા હું હમેશે રહીશ જા.
રહેવા હજૂરમાં તાહરી દિનરાત દિલમાં ચહીશ જા;
તજીને બધું હું તો અનન્યે દાસ તારો થઈશ જા.
તારા વગરનાં સહુ સુખો ગતિ તુચ્છ હું તજીશ જા;
એકાગ્રચિત્તે લહેરથી હું તુજનેજ ભજીશ જા.
તારી મનોહર મૂર્તિ હું નેનોથી પીશ ઠરીશ જા;
હે પ્રાણુ ! તારા નામનું બહાનું હમેશ ધરીશ જા.
તુ જ નામની કિસ્તી થકી ભવસાગરે ઝીલીશ જા;
તારા બિરદની એકલી ચિત્ત આશ મીઠી ધરીશ જા.
હર રીતથી વહાલી તને ખૂબ ખુશ ખુશ કરીશ જા;
તારી ભલાઈઓથી બધી દશ દિશ હું ગજવીશ જા.
ખુદ ખૂબસૂરતીને તાહરું કરી ખ્યાન હું લજવીશ જા;
તું આગળે એ પશુ હઠે કહી માન હું તજવીશ જા.
સહુ સૃષ્ટિમાં તું તું ભરી તું એક ભરી એ લહીશ જા;
તારા વગર બીજું ન દેખું હું છયોકે કહીશ જા.

આઠે પ્રહર તુજ પ્રેમની મદિરા પીને હું છકીશ જા;
 બની ચાદમાં ગુલતાન બૂલી લાન નિત્ય ખકીશ જા.
 મારી ચમેલી રસભરી, મારી ચમેલી જપીશ જા;
 આ પ્રેમધેલો છે બનેલો બલે હું એમ ખપીશ જા.

૪૪ : સનમની નિગાહ

નિગાહ તુજની, અરે ! બદમસ્તીમાં હુશિયાર કેવી છે ?
 અમારું દિલ ચુરાવાને, કહો ! તૈયાર કેવી છે ?
 અદાથી ફેરવી ખંજર ગળા પર, તું પછી કહેતી;
 શહીદે નાઝ ! બતલાવો કે આમાં ધાર કેવી છે ?
 જિગર તૂટ્યું રવાના ફાટ્યું જઈને દિલમહીં લાગી;
 ગજબનો ધા કરે ચંચલ, નિગાહે ચાર કેવી છે ?
 ઝબહ કરતી અમોને તું, હસીને પૂછતી પણ તું;
 જરા દિલબર ! બતાવોને અહા ! તલવાર કેવી છે !

૪૫ : કાફી છે

કતલ આશકને કરવાને નિગાહ તલવાર કાફી છે:
 વિરહના ઝખમને કાજે મહંમ દિદાર કાફી છે !
 પરેશાં દિલ દીવાનાને નથી દરકાર જંજીરની;
 અમોને ક્યદ કરવાને હૃદયનો તાર કાફી છે !
 નથી તસ્બીહ, નહીં સિઝદા, નહીં મતલબ કિતાબોથી;
 તસલ્વર દિલ થયું છે આ, બસ ! એ તકરાર કાફી છે.

પરેશાં ભેધને મુજને, ન કર તું ઝુલ્મ, અય ઝાલિમ !
 ઇલાજે હૃદ્ દિલને કાજ ફક્ત તુજ પ્યાર કાફી છે !
 નથી મુમકીન, અયે દિલબર ! નિયત બદલે જરા મારીઃ
 ડૂબેલાને બચાવાને, સનમ ! તુજ પ્યાર કાફી છે !
 ન જા તું જાન છોડીને, અરે ! આ ફાની દુનિયામાંઃ
 ઝબેહ કરવા મને તુજ ખંજરે ગુફતાર કાફી છે.

‘કાન્ત’

૪૬ : આત્મજ્ઞાન

અહા ! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે આશા !
 બળેલો આર્ત એ શો એ સ્વરસ્નાને કરે આશા !
 અરે ! શું આવશે ત્યારે ફરીશું સાથ એવો દિન,
 કદાપિ સ્નેહને સ્વર્ગે ? કહે શું ખરે ? આશા !
 અને શું રૂઝશે આખર ઝખમ એ શુદ્ધ હૈયાનો,
 અને એ ચાલશે સાથે ? દયા કેવી કરે, આશા !
 નહીં પરવા જરા અમને, કશી એ વસ્તુ ઐહિકની;
 કરે સંતોષ જો તેને મને તો ઉદ્ધરે આશા !
 નિહાળું હા ! ભવિષ્યે જો થડી પણ નેત્રરસ જૂનો,
 સખાનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા !
 મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં, દેવી !
 સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા !

૪૭ : ચન્દાને સંબોધન

તને હું જોઈ છું, ચન્દા! કહે! તે એ જુએ છે કે?
 અને આ આંખની માફક-કહે, તેની રુએ છે કે?
 અને તવ નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિમ્બ જોવાને
 વખત હું જોઈ તેવો શું-કહે, તે એ ખૂએ છે કે?
 સખી! હું તો તને જોતાં-અમે જોયેલ સાથે તે-
 સ્મરન્તાં ના શકું સૂઈ! કહે, સાથી સૂએ છે કે?
 સલ્લણી સુન્દરી ચન્દા! ધરી તવ સ્વચ્છ કિરણોમાં-
 હૃદયનાં ઘોઈ છું પડ હું! કહે, તે એ ધૂએ છે કે?

૪૮ : મારી કિસ્તી

નવ સૂએ ઉપાય કેં ડાલાય મારી કિસ્તી!
 આવા તોફાનમાં જરૂર ફૂળશે મારી કિસ્તી!

ભવસમુદ્ર છે સમાન:

ખચે જો હોય લખ્યું લખત!

સહસા તોયે આ વખત ઝુકાવી છે મેં કિસ્તી.

અન્ય દશા જોઈ ડરત:

ધીમે ધીમે ગતિ કરત:

પણ અરે! આ તો તરત ઝુકાવી છે મેં કિસ્તી,

દેખી નહીં શકું ચન્દર;

કેમ દેખું ત્યારે બન્દર?

મોજાં તોફાનીની અંદર ઝુકાવી છે મેં કિસ્તી!

[૭૫]

સફરનો હતો ચરસ :
ગણતો હતો ઘણી સરસ;
દીસે ઘણાં થયાં વરસ ઝુકાવી છે મેં કિસ્તી !

૪૯ : મનોહર મૂર્તિ

(કન્વાલી)

દેવે દીધી દયા કરી મને,
અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

નવરંગ, પ્રકુલ્લ, ગુલાબ સમી.

મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

નયને કંઈ નૂર નવું ચળકે,

વહને નવી વત્સલતા ઝળકે;

સખી ! એક જ તું ગમતી ખલકે

મને, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

શિરકેશ સુકોમળ સોહી રહ્યા,

સ્મિત જોઈને તારક મોહી રહ્યા;

કામધેનુ શી ખાલક દોહી રહ્યા,

તને, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

હૃદયે શુભ, ઉજ્જવલ ભાવ ભરો,

પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરો :

સહચારમહી ભવપાર તરો,

સખી ! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

નવરંગ, પ્રકુલ્લ, ગુલાબ સમી

મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !
 હવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
 અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

૫૦ : આપણી રાત

(કવ્વાલી)

શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા,
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
 હસે આકાશે ચંદ્રમા તારા લસે;
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
 વદને નવજીવન નૂર હતું !
 નયને પ્રણયામૃત પૂર હતું !
 હૃદયે રસમાં ચકચૂર હતું !
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
 નાહતાં નાહતાં પ્રકાશમાં, પ્રેમતણી,
 કીધી વિશ્રમ્બ વાતો રસીલી ઘણી;
 કલ્પનાની ઇમારત કેક ચણી,
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
 તારું સ્વાર્પણ અંતરમાં જ લહું;
 કથા અદ્ભુત એ જઈ કેને કહું ?
 સ્મરનાં જળમાંહી નિમગ્ન રહું;
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

રાત રૂપાળી, રૂડી, રસાળી હતી:

આશકેની અપૂર્વ દિવાળી હતી:

આખી ઉત્સવ માફક ગાળી હતી :

મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

પ્રાણે આપણનો ત્યારે યોગ થયો,

અંગે અંગનો ઉત્તમ લોગ થયો,

અને આખર આમ વિયોગ થયો :

મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે,

મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા;

મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

લલિત

૫૧ : મળ ક્યાં છે ?

ક્યાં છે મળ? ક્યાં છે મળ? કહે તું મુસાફર ખલ્લના!

દુનિયામહીં ક્યાં છે મળ? માની લઉં શામાં મળ?

છે ક્યાંઈ ખાણુ ખુશાલીની આ ખલ્લને કોઈ ખૂણે?

દેખાડી દે! જો હોય તો, ખોદી લઉં ત્યાંથી મળ!

આલમ મુણે ખહેરી ન ગાણું જ્ઞાનનું ઘરિયા તણું,

ને દુઃખ પોતાનું રહે તો માની લઉં શેમાં મળ?

શવે હસે અસ્થિર ભૂત શોધે ન 'શું-ક્યાં સત્ય છે?'

દુઃખભાર લઈ મૂંગી ફરે ધરતી, લઉં શેમાં મળ?

ત્યાં આસમાને આલલાં જુદાં જુદાં કંઈ ચકચકે;
સમજે ન કે તેથી નિસાસા સૌ ભરે, શામાં મળે ?
દરિયામહીં-ધરતીમહીં-ત્યાં આસમાન મહીં જિંડે,
કહે તખ્ત ખુશાલી તણું-શું કામની પણ તે મળે ?
છે ત્યાં ગયાં ભૂત તો હજારો માણવા જ અખૂટ મળે ?
સાથે લઈ પાછા ફર્યાં દીઠાં નહીં, તો ક્યાં મળે ?
વર્ષા બિચારી ગર્ભિણી સહેતી પ્રસૂતિ વેદના

પછડાય ચીસો પાડતી ને ગર્ભ જળરૂપે પડે;
થિજાય શિયાળામહીં, સિંચાય ઉનાળા મહીં;
દુનિયા બધી એમ જ પીડાતી દેખું હું; તો ક્યાં મળે ?
ખૂબસૂરતી આલમ તણી હસતી ખીલે જે કારમી,
દેખું હું, પણ કરમાય ક્ષણમાં, માનું તો શેમાં મળે ?
સુણવા કહે, અવલોકવા કે, વાંચવા કેઈ કહે;
હું મ્હાવરો રાખું ઘણો, તેમાં ન આવે પણ મળે.
આલમ તણી મેં ચોપડીનાં ફેરવ્યાં પાનાં ઘણાં;
માલિકના હડાપણ થકી સમજી થયો, પણ ના મળે.
હું ગાન દુનિયાનું સુણું અવલોકું સારી ખદકને,
જાણી લઉં હું ભેદ સઘળો તોય તેમાં ના મળે.
જિગર વિના તનહા ફરું તેથી ન આવે રે મળે;
આ ઇશક વિણ રોતું ન માને દીલડું ક્યાંઈ મળે.
જિડી ગયેલા નૂરથી જાંખો ફરું જનમંડળે,
ધારી ફકીરી હું પુકારું 'નૂર ! ઓ ! મુજ નૂર ક્યાં ?'

સુણે ન કો, રડવું જુએ ના મુજ હાલત આલમે;
 દેખું જ તેને રડતી હું તો દુનિયામાં ક્યાં મળ ?
 દુનિયા મહીં, લાઇ ! નથી-ક્યાંઈ નથી-ક્યાંઈ મળ.
 ગમગીનીનો લંડાર આ છે-માનું તો શેમાં મળ ?
 ઝિન્દગી છે જ્યાં સુધી સહેવું બધું રે ! ત્યાં સુધી;
 આ ઝિન્દગી પૂરી થશે તો આવશે ઊંચી મળ.
 સ્મરવાં ગએલાં સ્નેહીને, રડવાં ગએલાં સ્નેહીને;
 લગનાશ જીવિત મુજ એ છે, હાલ તો કહો તે મળ !
 કહો તે મળ કે દંભ કે મૂખાંઈ 'ડહાપણ જે ગમે,
 અવસાન સુધી હૃદય મુજ તેમાં જ માની લે મળ.
 અવસાન બાદ ઊડી જતાં, અકળિત અગમ્ય જ સ્થાનમાં,
 આ ખલકમાં નથી ક્યાંઈ એવી લહીશ ત્યાં સાચી મળ

ખખરદાર

પર : રસહેલ

આખંડ એક ધાર અજબ કો વહી રહી,
 ખુલી ખુદાઈ ત્યાં જુદાઈ કો નહીં રહી !
 ભીંબય સકળ ખલક ત્યાં ન ઝલક કો જુદી,
 કરોડ આંખ નૂર તો એક જ ઝહી રહી !
 અનંતમાં ઝગી રહ્યા અગણિત તારલા,
 ન આંખ તેની કો કથા જુદી કહી રહી !

ન સૂર્ય જ્યોતિ જેવું કે ન ચંદ્રિકા સમું,
 અનામી નૂર એવું ખલક સૌ ચહી રહી !
 રસે રસાય જ્યાં બધું જ સમરસે શમી,
 ન આલ અવનિ કેરી લિખતા તહીં રહી !
 ન દિવસ, રાત, કાળ, સ્થાન, રંગ, રૂપ કેા;
 અખંડ એકતાર લહર એ મહીં રહી !
 ધગે ન ધોમ કે ન લોમ શીતથી ધ્રૂજે,
 તૂટેલ તારને જ એ થીજી દહી રહી !
 અનંત વિશ્વમાં સમાય દેવજ્યોતિ એ,
 દશે દિશાથી સ્નેહધોધ શી સહી રહી !
 રૂપ્યાં પ્રપૂર્ણ એ રસે, તયાં જ તે બધાં,
 અચૂક અમર બુદ્ધી એવી છે જહીં રહી !
 ઉતારી દેહપટ જુઓ બધું જ પ્રદ્મ આ !
 અદલ જુદાઈ ત્યાં પછી કેાની કહીં રહી ?

૫૩ : જીવનઘાટના ધા

તારા ઘા પર ઘા મને મારી રહ્યા,
 પ્રભુ! તોય તે ઝીલું હું પુષ્પ સમા;
 મારો જીવનઘાટ ઉતારી રહ્યા,
 પ્રભુ! કેમ ગણું પછી તે વસમા ?
 મારી મટી છૂંદાઈ પિસાઈ રહી,
 મારી જિંદગી ઝૂકી ઝુમાઈ રહી,

મારી બુદ્ધિ બધી અકળાઈ રહી,
 તોય કેમ ચૂકું મુજ વચ્ચંસમાં ?
 મારું આભ બધું ઘનઘોર થયું,
 નહીં જ્યોતિનું એક કણું ચ રહ્યું;
 તીણું વીજનું કર્ત્તન જાય દહ્યું;
 પ્રભુ ! નિત્ય બળું તુજ આતસમાં !
 તું જ જાણે એ ઘાટ શેા નીકળશે,
 નવજ્યોતિ એ ભઠ્ઠીમાં શી જળશે,
 નવપુષ્પ કશું જિગીને ફળશે;
 પ્રભુ ! હું તો વીંટાયો છું ધુમ્મસમાં !
 રહી કાનસ તારી ચોમેર ફરી,
 ઉરલોહનો કાટ જશે જિતરી,
 દેશે એ પછી કંચન શુદ્ધ કરી;
 પ્રભુ ! શ્રદ્ધા ધરું તુજ પારસમાં !
 તનથી તણખા ઊપડે જિડતા,
 મારા અંતરપુષ્પની કહે ચૂઢતા;
 કેંક જન્મોની એમ જશે જડતા,
 પ્રભુ ! વીર અદલ રહું સાહસમાં !
 તારા ઘા પર ઘા ધમકારી રહ્યા,
 પ્રભુ ! તોય તે ઝીણું હું પુષ્પ સમા;
 મારો જીવનઘાટ મઠારી રહ્યા,
 પ્રભુ ! લે લે, જગાવી દે ઓજસમાં !

૫૪ : ઇલમમકાનો હાજી

ખૂબ કરી બે ઇલમની સોદાગરી હાજી ગયો;
 બેકદર ગુજરાતની કરી ચાકરી હાજી ગયો !
 બ્યાં ભર્યાં તાં આસમાને ઘોર કાળાં વાઢળાં,
 રંગ ત્યાં બેમૂલ કેં કેં ચીતરી હાજી ગયો !
 બ્યાં જમીને ચૂંચવાતાં ધૂળઢગ ને ઝાંખરાં,
 બાદશાહી બાગ ફૂલનો ત્યાં કરી હાજી ગયો !
 ગુજરીનું ઇલમમકા પાક કીધું હજ કરી,
 બેક હજરતની ફકીરી દિલ ધરી હાજી ગયો !
 ઓ મહોબ્બત ! નાઉમેદી ! ઓ જીવાની ગુલબરી !
 તમ ફકીરીની અમીરી આ હરી હાજી ગયો !
 એ અમીરીના સખુન પર ત્યાં ફિરસ્તા છે ફિદા;
 અહીં ન ભણ્યું મોતી શાં શાં વીખરી હાજી ગયો !
 રો હવે ગુજરાત ! રો, રો ! ના પિછાન્યો જીવતાં,
 આંસુના હરિયાવ એવા કેં તરી હાજી ગયો !
 ના અદલ ઇનામ જગતું એક કુરબાની દિલે;
 કેં અમીરી, કેં ફકીરી, સંઘરી હાજી ગયો !

૫૫ : પ્રાર્થના

મારાં પાપે આ અંતર મેલું થયું,
 તેને સ્વચ્છ કરી લે ઉગારી, પ્રભો !

અધજ્ઞાને આ જીવન ઘેલું થયું,
 તેને સત્યપ્રભાથી કે તારી, પ્રભો !
 મને ત્યાગી ગયા સહુ લોક લડી,
 મારી આંખ રહી શતધાર રડી,
 મને શાંતિ મળી નહીં એક ઘડી,
 તોય તું જ સમીપ છે મારી, પ્રભો !
 મારા અંતરમાં તું જ ખોલી રહ્યો,
 તારા સ્પર્શથી ચેતન ખોલી રહ્યો;
 તારી આશ હુંમાં તું વિલોલી રહ્યો,
 જેવો તેવો છે તારો સ્વીકારી, પ્રભો !
 મને ખાંધતાં તું જ ખંધાઈ ગયો,
 મારે અંતર તું સપડાઈ ગયો;
 હવે આખર તો ઝાળખાઈ ગયો,
 મારી મુક્તિ વિના નહીં તારી, પ્રભો !
 મારી આંખથી મેઘ રહ્યા વરસી,
 મારાં બ્યોમ રહ્યાં હવે સ્વચ્છ લસી;
 રહ્યું ના કશું લેલું રડી કે હસી,
 હવે તું કે ન હું કે લિખારી, પ્રભો !
 શુભ જ્ઞાને આ અંતર પુખ્ત થયું,
 તેને તારી હયાથી કે તારી, પ્રભો !
 તારા બપથી જીવન મુક્ત થયું,
 તેને ધારી તુંમાં છે ઉગારી, પ્રભો !

અમૃત કે. નાયક

૫૬ : હાલ અખતર છે

કઠી તલવારની ધમકી ! કઠી કર માંહી ખંજર છે.
 ગઝબમાં જીવ આશકનો ડગે ડગ દિલમહીં ડર છે !
 ઘડીમાં જીવ જોખમમાં ઘડીમાં ઝિન્દગી લયમાં
 પડ્યું પરહાથ દિલ આ આજ આંખો સૂળી ઉપર છે !
 ન છૂટે ધ્યાન પ્રતિમાનું, ખુદાની યાદ ના આવે;
 પડ્યા પથ્થર સમજમાં શું, કહે લોકો કે કાફર છે !
 જિગરનો દાગ જૂનો છે, નિરાશાનો નમૂનો છે;
 સહુ સંસાર સૂનો છે, જિજ્ઞાસ આશક તણું ઘર છે !
 તમે ધનવાન છો તો મુજ સમા લાખો બિખારી છે;
 કમાઈ રૂપનીમાં આશકોનો લાગ ને કર છે !
 હૃદય ચાહે સદા જેને દયા આવે નહીં તેને;
 બળ્યું એ જીવવું એના થકી મરવું જ બહેતર છે !
 નહીં બૂલું અમૂલું મુખ કઠી ફૂલું થયું તો શું ?
 કપાઈ સર સરાસર ખોલશે, બસ ! તું જ સરવર છે !
 બિલ્લો ચમકી હું રાતે વસ્ત્રની બહિદ તણી ખાંગો;
 અહીં તકળીરના શબ્દો સદા અલ્લાહ અકબર છે.
 ન કર અમૃત ! શિકાયત કે, એખૂત છે પથ્થરો છે બસ;
 હૃદય તુજ મીણનું રાખ્યાથી તારો હાલ અખતર છે !

૫૭: કંઈ કે ન કંઈ ?

ફર દિલથી સહું સંસાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 હૃદયમાં આપનું આગાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 તમે કરશે કે જફા મારી વફાને બદલે ?
 કહોને, અથ સનમ ! હું પ્યાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 સામે આવું છું તો પરદામાં મુખ છુપાવો છો.
 દાર પર થાય, તો દિદાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 નાક તકરૂલ કમલ મુખ ને આંખ નરગિસની:
 બધું લઈને ગળે હાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 હાથ તલવાર ધરી, શીશ આશકે નામ્નું,
 પછી વિચાર વળી, વાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 કઓલ પહેલાં મને માઝ્યા વિના આપી બેઠાં,
 હવે ખિયાલ એ, દરકાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 ખૂતો બેકદ્ર છે: લાખોને ક્યાં છે પામાલ;
 દિલ હું આપીને ઇતબાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 માં દિલ છીનવી, ના કહે છે આપવા પાછું:
 તોછડું લાગશે, તકરાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 બહુ - તરસાવી બગલગીર થયો છે એયાર:
 બોસા લાખો લઈ બેઝાર કંઈ કે ન કંઈ ?
 કાટિ સર દાર પર જેણે ચઢાવ્યાં છે અમૃત !
 બેરહમ તેને હું સરદાર કંઈ કે ન કંઈ ?

૫૮ : બળે છે !

આંખોથી વહે છે ધારા, તોયે જિગર બળે છે;
ચોમાસે ભરપૂરે, આકાશનું ઘર બળે છે !
તેજસ્વી ઘર ભેશે શું કોઈ તે સનમનું ?
જેની ગલીમાં ઊડતાં પંખીનાં પર બળે છે !
કુર્કંતની આગ દાણું, તો ભસ્મ થાય હેયું;
ફિર્યાદ કરું છું તો જિહ્વા અધર બળે છે !
મૃત છું હું તોય જીવું, માશૂક અમૃત પાયે,
વની તમાશે ભેશે કે કેમ નર બળે છે !

મસ્તાન

૫૯ : એકરારનામું

હુકૂમદારની બેહુકૂમીથી હું હવે લાચાર છું;
મુકદ્દેસ દિલ દરવેશ દહીં હું હવે બેભાર છું.
ધક્કે શરાબીની મળ બેવા હવે તૈયાર છું;
ખવોફે જહાં ખમવા ખરે હરહમ હવે હુશિયાર છું.
માશૂકની મુરબ્બત ખરે ! કરતાં હવે શીખનાર છું;
આલમ તણી ખૂરી ખિલાફી હું હવે જીતનાર છું.
બની બહાવરો બન્દો સનમ ! હું બન્દગી કરનાર છું;
શોખીન શરાબીનો ખુમારીને હવે રડનાર છું.
માશૂક તણા જીલ્ફે રહી આશક સદાઃ છૂપનાર છું;
એ જીલ્ફની ખુશબો અને લજ્જત સદા ચૂમનાર છું.

ઇશકે અનલહક યા પયગામે નૂરને જોનાર છું;
 તજી બેઇમાની ઇમાનથી માશૂકને ઝૂકનાર છું.
 ગુલઝારની સડકે પડેલા ખારને ખમનાર છું;
 એ ગુલ ઉપર આફ્રિન થઈ ભેટી સદા ચૂમનાર છું.
 નાહાન ને હેવાનની મિજમાનીમાં મળનાર છું;
 મિજલસ દિવાનાની શરાબીમાં હવે ભળનાર છું.
 ઝાંખી થયેલા નૂરની હું પેરમાં પડનાર છું;
 મસ્તાન આબેદૂબ હુસ્ને ! ત્યાં હું અંબનાર છું.
 સાકી તણા હાથે ભરેલી ખ્યાલી હું પીનાર છું;
 બદલઝમીના પરહેઝગારોને ઇજન કરનાર છું.
 મિઠ્ઠી શરાબી પી ખીમારીને સદા ગાનાર છું;
 ગમગીનીની ચારી કરી ઉઠાસીને ચાહનાર છું.
 આલમ થકી બાતલ થઈ હું ફરખતે ચડનાર છું;
 પાકી તલાશે એ પરિન્હાને હું પારખનાર છું.
 ચારી કરી ચૂમી લઈ એ સાથ હું ઊડનાર છું;
 હે શુક એ વાલી સનમ ! તકલીફ હું સહેનાર છું.
 માની મઝા એ સાથ તાબેહારીમાં જીવનાર છું;
 કાબિલ ! કરો સિતમ ! મગર ગરહન ન ઊંચકનાર છું.
 આબેહયાતીના ઝરામાં હું હવે ડૂબનાર છું;
 એ સનમ ! તું કર રહમ ! એ રહેમતે જીતનાર છું.
 હાજત નથી ખીજી હવે આશક હું ઇન્તિઝાર છું;
 આબાહીબાહી બેઈ છે : બરબાહીને ચાહનાર છું.

હેરતભરી હોનારતે ચાહોમ થઈ રમનાર છું;
 કિસ્મત બતાવે ખેલ તે સહેલાઈથી સહેનાર છું.
 ઇન્સાફની પર્વા વગર અહેસાન ઊંચકનાર છું;
 ઇન્સાનના ઇન્સાફની પર્વાથી બેઠરકાર છું.
 ચા સનમ! હઝરત સલામત! ખુદ હું કરજદાર છું;
 હાખિલ કરો હાવો હમારો ચાર હું અરજદાર છું.
 તુજ નેકીમાં ધરતો કદમ મસ્તાન ગિરફતાર છું;
 પડતો બચાવો ઓ સનમ! હું બેરહમ બેશુમાર છું.
 મગરૂર છું તારી તુફેલે દાર પર ચડનાર છું;
 માશૂક કરો હાસિલ હું હકનો ફક્ત દાવાદાર છું.
 ઉમ્મિદ બર લાવો સનમ! હું વસ્લનો ચાહનાર છું;
 ગમગીનીમાં ડૂબું, અયે ! માશૂક ! તાબેદાર છું.
 એકરારનામું કબૂલીને દરિયાફ કર દિલદાર છું;
 શામિલ કરો મસ્તાન મિસ્કીનને, સનમ! હકદાર છું.

૬૦ : સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

તબ્બો મેં રાહ દુનિયાનો પ્રણયપંથે ચડ્યો હું તો;
 નવી દષ્ટિ ન કાં દેતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 જગાવી હોળી મેં આ તો દિલે આતશ હવે સહેતો;
 નવું જૂનું ભૂલી જતો, સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 મરૂં ચૂંગળાઈને હું જો ! ઉઘાડી દ્વાર દે તું તો;
 શરમ ચા રહમથી સૂતો ? સખે ભૂલો પડ્યો હું તો.

અજળ દાડ નશેા કરતો, અજળ ખુશખો ન કાં ભરતો ?
 ધીરજ દિલમાં ન હું ધરતો, સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 મીંચું હું ચશ્મ શી રીતે ? સખી ! સામે ખડી તું જો;
 હજી દાવો ન કાં લેતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 બલ્લા વળગી પડી આ તો, અજળ આ ઇશ્કનો રસ્તો;
 મગર કાંટાભરી વાડો, સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 જતો હારી, હવે થાક્યો, જિગર વહેતું થતાં સૂતો;
 નથી કેં મોતથી ખીતો, સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 સખે ! હું વસ્ત્રને ચાહતો, જુદાઈ ના હવે સહેતો;
 બતાવો રાહ કેં સાચો, સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 જગાવ્યાં ભૂતને મેં તો, હવે ના દાદ તું દેતો !
 ગુઝર અન્દર ન હું કરતો, સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 અધૂરા રાહમાં ઊભો, ટકાતું-ના ઉડાતું જો;
 હવે સામું ન કાં જોતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 દશા મારી ન કાં જોતો ? દિલે કાં રહેમ ના ધરતો;
 હકીકતમાં ન હું લખતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 પ્રલોભનમાં ફસાયો છું ? અગર બલિમાં ખપું છું ? જો;
 મગર પોતાપણું ભૂલતાં-સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !
 નથી આંસુ હવે વહેતો, ઉપાધિમાં પડ્યો રહેતો;
 ઉપાધિથી કરો છૂટો, સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.
 મગ્રા માની પડ્યો હું તો, પ્રણયના પંથમાં ધૂમ્યો;
 મગર ભાલો મને ભોંક્યો, સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.

વહે છે ખૂનની નીકો, નશાના કેદમાં સૂતો;
જિગર મસ્તાન હઠીં જો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો.

૬૧ : સુંદર મુખડું આપનું*

શું મઝા ! ફકીરોથી ઢાંકો 'ગર ન મુખડું આપનું,
દિલ્લર જુએ અમ આખરે, સુંદર મુખડું આપનું. ૧
પ્યારની ખવાહિશમાં હારુન સમ અમ આપદા,
ઠીક થાત દીકું હોત ના સુંદર મુખડું આપનું. ૨
કેદી બનત હારુન ના તવ ચિયુક કેરા કૂપમાં,
'ગર ન વણ્યું' મારતે સુંદર મુખડું આપનું. ૩
પ્રસરી સુગન્ધ બાગમાં એ દાખવે તમ હાજરી,
છે મસ્ત બુલબુલ જોઈને સુંદર મુખડું આપનું. ૪
સહે સખત જુદમ જુદાઈનો મસ્તાન નિત્યે રે સનમ !
કર દૂર ધૂંધટ કે જુએ 'હાફેઝ' મુખડું આપનું. ૫

૬૨ : નસીબ આજ રાત*

બુદાએ પાક ખોલિયું નસીબ આજ રાત,
પ્યારીએ દર્શન દીધું, નસીબ આજ રાત. ૧
દિલ્લદારનું મુખ જોઈને સલામ હું કરું,
અદલાહની તારીફ કરું, નસીબ આજ રાત. ૨

* હાફેઝ પરથી બાષાન્તર

વસ્ત્રથી આરામનું દરખત ફાલિયું,	
ફળ્યો ફૂલ્યો હું પણ ફરું, નસીબ આજ રાત.	૩
ચિતરાશે 'અનલ હક'ખૂને જમીન પર, અગર,	
મનસૂર સમ શૂળી ચઢું, નસીબ આજ રાત.	૪
લયલે-તુલ-કદ્રનો છે હિસ્સો મારે હાથ,	
ભગતું કિસ્મત થયું, નસીબ આજ રાત.	૫
ચાહું હું શિર કપાય જ્યમ મનસૂરનું થયું,	
ઉઠાવું તબક ઢાંકણું, નસીબ આજ રાત.	૬
બક્ષિસનો હું છું પૂરો, હકદાર ખુદાવાંદ,	
હુસ્નની જગાત લઉં ખુશી હું આજ રાત.	૭

દિવાનો

૬૩ : અદાવતમાં મહોખ્ખત

નથી ઉદ્ધત તમારી પાસ પણ નફ્રત તો છે કે નહીં ?
 મહોખ્ખત હો ન હો, દિલબર ! દિલે નખ્ખત તો છે કે નહીં ?
 નહીં બે ખ્યારથી તો ક્રોધથી પણ હમ તરફ બેશે ?
 બ્રૂકુટી ક્રોધનીમાં બાણની હરકત તો છે કે નહીં ?
 પ્રીતિનાં વાક્ય નહીં સુણીએ, સુણીશું ક્રોધના શખ્દો;
 અખાં તે પણ તમારી બોલની લજ્જત તો છે કે નહીં ?
 ન તારા અંતરે વાસો કદી વસવા મને દેશે—
 છબી મુજ અંતરે તારી રહી તુજવત્ તો છે કે નહીં ?
 ભલે ઇન્કાર તારો હો, ન હો ઇક્રાર તેથી શું ?
 છું તારો, એમ આ કહેનાર સહુ ખદકત તો છે કે નહીં ?

ભલે તું આજ ભરમાઈ હરીફાના ભમાવ્યાથી;
ભવિષ્યમાં પણ એ તારા વસ્ત્રની હસરત તો છે કે નહીં ?

૬૪ : એકના વિના

‘અમારા લાખ ચાહનારા ! ગયું શું એકના વિના ?
‘બલાથી જો ગયો તું, તો થયું શું એકના વિના ?’
તમારી એ ખુમારી છે, નથી કિમ્મત કંઈ દિલમાં;
રહ્યું શું એકના વિના ? ગયું શું એકના વિના ?
ભલે મીંડાં હજારો હોય, પણ ના આંકડો એ એક;
તો મીંડાં રહ્યાં મીંડાં, રહ્યું શું એકના વિના ?
લગાવ્યા તાર બહુ સારંગીમાં પણ એક તૂટતાં એ;
બતાવે સાજ બેસૂરો, ગયું શું એકના વિના ?
ભલે પગ હાથ હો કે કાન ને મુખ નાસિકા પણ હો;
ભલે હો અંગ સર્વે, પણ થયું શું એકના વિના ?
રહ્યું છે એક કંઈ દૈવત શરીરમાં, તે ઉપર જીવન;
ગયું જો એક, ખોખામાં રહ્યું શું એકના વિના ?

૬૫ : પ્રેમની ઘેલાઈ

લપાઈ પ્રેમની ઘેલાઈમાં છૂપી ખુદાઈ છે,
ચમકતાં લોહ ખંજરમાં મીઠી લહેજત સમાઈ છે.
થઈ ઘેલો જગે ફરવું સનમનું ગાન મુખ કરવું,
હૃદયમાં ધ્યાન તો ધરવું સનમનું એ કમાઈ છે

ભયું છે દુઃખ દુનિયામાં નહિ કંઈ સુખ દુનિયામાં,
 છતાં સુખ મેળવે તેથી, જગતમાં એ નવાઈ છે.
 અમે ચોળી સહુ અંગે, સનમની યાદ કેરી ખાક,
 ધૂની આ પ્રેમીનીમાં તે, કળી સુખની લપાઈ છે.
 નિસાસા માશૂકના મેહના, તે તો ધમણ છે,
 ખન્યાં આ હાડ લાકડ પ્રેમ, અગ્નિકુંડમાંડી છે.
 થઈ ચિતા ! ભડકતી હોમ, કીધો આંસુડાં ધીનો,
 લઈ સુખ મંત્ર માશૂક નામ, આહુતિ અપાઈ છે.
 પૂરું ધીને થયા ભડકા, પડી મૂર્તિ નજર તેમાં,
 મીઠી મૂર્તિ તણી યાદી, હજી દિલમાં છપાઈ છે.
 લઈ વીણા કરે ને ગાય, દેવી ગીતડું મીડું,
 મધુરાં ગીતની ધૂન આ, હૃદયમહીં રહી છવાઈ છે.
 કીધો મેં યજ્ઞ તો પૂરો, હવે તો ભોગ છે દેવો,
 દઈ દે ભોગ લઈ ખંજર, પછી તો બાદશાહી છે.
 કહે દુનિયા ‘દિવાનો’ તો કહે છે કામ તેથી શું ?
 દિવાના માર તું હૃદયે, શનમ યાદી રક્ષાઈ છે.

દા. ખુ. પોટાદકર

૬૬ : પ્રેમ અને સત્કાર

લખ્યું તેં પત્રમાં ખ્યારા ! ‘નથી સત્કાર મેં કીધો,
 ‘ખબર વિવેકની મુજને નથી તો તું ક્ષમા કરજે.’
 અહો ! સત્સનેહને અંગે, સુહૃદ એ બોલવું છાજે ?
 અરે જો પ્રેમ આદરને નહીં એ પ્રેમ પ્રેમીનો.

અખંડિત પ્રેમને બંધુ ! જરૂર શું હોય આહરની ?
 ‘પધારો, આવજો, બેસો,’ વૃથા એ વાહ શા સારૂ ?
 હૃદયસત્કાર જ્યાં થાતો ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો,
 નયનસત્કાર નવ ઇચ્છે, વહનસત્કાર શાને તો ?
 વિનય રસના તણો એવો, બતાવે પ્રેમમાં ખામી;
 પ્રપંચી કાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો.
 હસે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં, રહે જીવંત છતાં સંગે.
 વિનય સત્કારને એમાં, નથી અવકાશ મળવાનો.
 પધારો એમ કહેવાથી, પધારે તે પધાર્યા ના !
 નિમંત્રણ પ્રેમીને શેનાં ? અનાદર પ્રેમીને શાનો ?
 મળ્યાં છે ચિત્ત વિષ્ણુચત્ને, શરીર જોડાવવાં શાને ?
 કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલાં છે ?
 હજી ‘હું-તું’ તણો દિલમાં રહ્યો શું દ્વેત-મત તુજને ?
 ક્ષમાની યાચના તે ક્યાં ? ક્ષમા કરનાર કે બીજો ?
 ‘પધારો’ આદિ પોતાને કહે તે તો વિકલ ભાસે;
 વિકલતા પત્ર તારામાં મને સન્નિવ્રત ! ભાસે છે.
 સુહૃદનું આગમન થાતાં ઊઠે સત્કાર કરવાને,
 અરે ! એ તો જનો જૂઠા, ખરેખર ! બાદ્ય પ્રેમી તે.
 ભલે ! એ થીગડાં દેવાં હજો અતિ ઇષ્ટ શિષ્ટોને,
 રૂપહા સત્પ્રેમના લોગી, જનો તે તેની ક્યમ રાખે ?
 વિનયની પૂરણી માગે અધૂરી એટલી પ્રીતિ;
 પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા નથી અધિકાર આહરને.

નારાયણ વિસનજી ઠક્કુર

૬૭ : તરણા તરલાનું પ્રેમગાન

આ પ્રેમ એવી વસ્તુ છે જે સ્વાર્થને નથી માનતી;
લજ્જા તથા જનમાનને પણ તે કદી ન પિછાનતી.
જો જો પતંગ બળી મરે દીપક મરે નિઃસ્વાર્થ તે;
ને પ્રાણ અર્પે છે ચકોરો ચન્દ્ર પર નહિ સ્વાર્થ તે.
હો પ્રાણુવલ્લભ ! પ્રેમહા આ પ્રેમની છે લોગિની;
તે ઇચ્છતી ના વૈભવોને પ્રેમની છે યોગિની.
મમ નેત્ર આ આતુર રહે છે તવ વદનના દર્શને;
ને ઇચ્છતું આ હૃદય નિશદિન તવ તનુના સ્પર્શને.
સૌભાગ્યહેતો ! જીવના આધાર ! સત્વર આવને;
તું સ્નેહજલ સિંચન કરી આ વિરહવહ્નિ શમાવને.

સાગર

૬૮ : સનમને સવાલ

શબ્દ ? સનમ ! આપશે ? પૂછું ? સનમ ! જિવાડશે ?
હિલથી હિલ દબાવશે ? તું ગોદમાં સુવાડશે ?
અગર-છું હું તુજ શિકાર:
કલ્લનો ય તલબગાર:
ચારની અમર કટાર:
ધા પૂરો લગાવશે ?

વીતી જતાં વરસ વરસઃ
જિગરમાં મગર તરસઃ
તો—સનમ ! પૂછું છું બસઃ
પૂરું કરી પિવાડશે ?

લાગી, સનમ ! દિલલગન ?
શી રોમ રોમ આ અગન ?
કિસ્મતે ફક્ત રુદન ?
સૂકું સુમન ! ખિલાવશે ?

જિગર જપે એક ચારઃ
ઇશક ચારનો પુકારઃ
તો કટાર ચા દિદાર ?
ચાર ! કેં ચખાડશે ?

રગરગે તૂંડિ તમામઃ
જો ચીરી અચ ! નેકનામ !
આવશે કશું ચ કામ ?
આમ ચા જલાવશે ?

અસ્થિ, માંસ, ચર્મમાંઃ
વિચાર, વાણી, કર્મમાંઃ
સનમ ! શરાણી ધર્મમાં—
કદમ કહે ! ઠરાવશે ?

ચાર કે છું અરજદાર ?
ચા હજી ઉમેદવાર ?

કે સનમ ! હું બટકનાર ?
કંઈ જવાબ આપશે ?

હું તને શું ? બોલ ! બોલ !
તું મને શું ? લેલ બોલ !
દદ બોલ ! ઇશક બોલ !
ક્યાં સુધી તપાવશે ?

નિગર બે ! કયું હરોજઃ
પહેયું તુજ ફકીરી તાજઃ
તો-કદમનું અમર રાજ-
નિગરમાં જમાવશે ?

શબ્દ ? આપશે, સનમ ?
જીવ્યું જિતાડશે, સનમ ?
સૂવે તું ત્યાં, કહે ! સનમ ?
શું ગોદમાં સુવાડશે ?

૧૬૬ : દરગાહ ખસ મુજ કતલગાહ

યારો ! કેઈ છે દર પર અહીં ? હાઝર બિરાદર યા નહીં ?
યારો ! કતલગાહ પર કૂચ ઠરી : ના ! ના ! અહીં સોહી કહી ?

અલબત્ત આશક યારના :

બેશક, કશા હકદાર ના :

તાલિબ ફક્ત તલવારના :

અમરાપુરી અસલી તહીં .

અસખાખ અમીરી આપનાઃ
 ગુલશન અનાર ગુલાખનાઃ
 સીસા સુરેખ શરાખનાઃ
 સૌ આપ લોગવળે અહીં.

અજી લખો મુજ ચારનેઃ
 ગમખવાર દિલ હુશિયાર છેઃ
 લે—લે ઘસી હથિયારનેઃ
 લાવો : કંઈ છેલ્લી સહી.

થાતાં ઝખેહ ન કું રહનઃ
 પહોંચાડળે હસતાં નમનઃ
 દિલખર હુઝૂર ખે—ખે સુખનઃ
 ‘ગરહન ગઝખ તલપી રહી.’

કાણે કહું દિલદારને—
 ‘હે દિલ દિવાના ચારને’?
 જા! ના કહે : ન રહમ કરેઃ
 માંઝ જિગર ખંજર મહીં.

ના! ના! હવે ખોસા ન દેઃ
 પહેં સુખે કફની લલેઃ
 ખીજ ફિલસૂફી ન ખપે મનેઃ
 ‘હાં! જા! કહે, કાસદ! જઈ.

/ ના! ના—અરે—ખપનું કફનઃ
 ના! ના—લલે—કરળે દહનઃ
 આહવું અને મળવું વતનઃ
 આશા કતલખાને રહી.

શાયદ અભયબ આદમી:

ગમી યા ગમી કે' ના ગમી:

પથુ-ભાવતી કાતિલ ગમી:

કુરખાની ગમી ત્યાં ખુશ થઈ.

દશ લાખ ઘા દિલમાં પડ્યા:

રૂઝયા, ફરી ફરી ઊભળ્યા:

લડાવા નવા કે' કે' મળ્યા:

લઈ છેલ્લી લડાણુ પતી ગઈ.

માથૂક ! હુસેની બાદશાહ !

સાગર ! ફકીરી ઇશ્કરાર !

દરગાહ બસ મુજ કલગાહ:

લઈ બંસી ચલ ! ગા તૂંડિ ! તૂંડિ !

૭૦ : જોગીની ગઝલ

જનમના જોગીડા છઈએ : અમે તો જોગીડા છઈએ :

ખુદાના ખુદ બન્યા છઈએ : જનમના જોગીડા છઈએ.

સનમના જોગીડા છઈએ :

સનમના જોગીડા છઈએ :

અનલહકમાં મર્યા રહીએ :

જનમના જોગીડા છઈએ.

અમે જૂના જમાનાના

શરાબી આદમી છઈએ :

ડૂબેલા ઇશ્કને દરિયે
 જનમના જોગીડા છઇએ,
 ફકીરી હાલમાં ફરીએ :
 ન પર્વા કાલની કરીએ :
 ખુદા દિલબર સનમ કરીએ :
 જનમના જોગીડા છઇએ.
 ભલે રડીએ, ભલે હસીએ :
 ભલે પડીએ, ભલે ચડીએ :
 મગર ના ! ના ! નહીં ડરીએ :
 જનમના જોગીડા છઇએ.
 નહીં ! નહીં નોકરી કરીએ :
 અસલ મસ્તાન દિલ છઇએ.
 જુલમ જૂઠા નહીં સહીએ :
 જનમના જોગીડા છઇએ.
 સનમના પ્રેમસાગરની,
 અમે ગેળી લહર છઇએ :
 સનમના મસ્ત કાયમના,
 જનમના જોગીડા છઇએ.

૨

ફકીરી બાદશાહ છઇએ :
 ફકીરી બાદશાહ છઇએ.
 અમે તો બાદશાહ છઇએ :
 ફકીરી બાદશાહ છઇએ.

નહીં જામો, નહીં કફની,
 નહીં! નહીં! ખાક નહીં ધરીએ:
 અનલહક બસ રહે હૃદયે:
 ફકીરી બાદશાહ છંદ્યે.
 અસલ સત્તા સનમશાહી,
 ઝમીં અસ્માનને દરિયે:
 સલામી બસ તહીં દૃષ્ટ્યે:
 ફકીરી બાદશાહ છંદ્યે.
 ફકત માલેકની રૂબરૂ,
 અબ્બયબ ગુફતગો કરીએ:
 સનમ! તારી હકીકતમાં,
 ફકીરી બાદશાહ છંદ્યે:
 ફના કરીએ, ફના થઈએ:
 ફના કરવા હુકૂમ કરીએ:
 ફનાની શહનશાહતના,
 ફકીરી બાદશાહ છંદ્યે.
 બકાનમ તખ્ત પર આખર,
 ખરા વારસ અમે છંદ્યે:
 અમરગઢ જીતવા જઈએ:
 ફકીરી બાદશાહ છંદ્યે.
 સનમનાં જોર પર સાગર,
 ભરી ભરી નૂર પી લઈએ:
 દિલે દિલ શહનશાહબાનુ!
 ફકીરી બાદશાહ છંદ્યે.

૭૧: મારી સનમ

ગા ! ગા તું, બર્ખત ! દમ બ દમ:
 ગા ઇશક, ગા ગા રહમે સનમ:
 ગા ! ગા અગમ રાહે સનમ:
 તૂં હિ તૂં હિ ! મારી સનમ !

મારી સનમ ! મારી સનમ !
 કાયમ દિલે માઈ હરમ:
 પડધમ બજે જ્યાં દમ બ દમ:
 સુરસારીગમ: મારી સનમ !

તુજ ઇશક એ જ અજબ રહમ:
 એ એ જ નેતિ અગમ નિગમ:
 ભાંગી તૂટી ખૂડી કલમ,
 કમજોર છે મારી: સનમ !

ઝાંખી થતાં જ ઢળી પડ્યો:
 હજરત મુસા હાંફી ગયો:
 ના ! ના દિદાર સહી શક્યો !
 તાકાત શી મારી ? સનમ !

દર દર ફરં નગરે નગર,
 હરચીજ સુન્દર હો અગર,
 જળતું જિગર સૂનું મગર,
 તારા વગર: મારી સનમ !

તારા પીધા ગેળી સુખનઃ

ના ! ના દીકું તારું બદનઃ

ઇક્તિન થશુંઃ મળશું વતનઃ

લે ! લે વચનઃ મારી સનમ !

પણ-ચશ્મથી માણિક્ય શો,

શો ઇશક તુ જ વરસે અહો !

દાવો અનામી છે કશોઃ

તારે તખતઃ મારી સનમ !

મારા ગુનાહ સો લાખ છેઃ

ખિસ્મિલ બન્યું દિલ ચાક છેઃ

જો ! જો ! જિગર પૂર ખાક છેઃ

તું જિન્દગીઃ મારી સનમ !

ગોયા જહાં સહુ ખવાળ છેઃ

હક લખશરાખ ગુલાબ છેઃ

એ સાફ ઇશકહિસાબ છેઃ

છે ઇશક તુંઃ મારી સનમ !

દિલદાર ! પરહેપોશ છેઃ

દદી જિગર બેહોશ છેઃ

પણ-ઇશક પર ખામોશ છે.

તું જહાંપનાહઃ મારી સનમ !

સૂળી ઉપર હસતો સૂતો !

મનસૂર 'અંનલહક' બોલતો !

દાવો ખુદાઈ કરી શક્યો !

તારી ડૂંદેઃ મારી સનમ !

કૌવત- કશું ઇન્સાનનું ?

‘હું હું ખુદા !’ શી રીતે કહ્યું ?

તેં તેં જ ત્યાં કામણુ કયું ?

બની તું બધાં: મારી સનમ !

મુરદાં, અહો ! જીવતાં થતાં !

‘દમ્કુમ્મ-ઇઝની !’ બોલતાં !

નહીં શમ્સ એ કરતો ખડાં:

હમ તું કૂંકે: મારી સનમ !

દરખત લીતર દરખત થતો !

દિલ ‘લેલ ! લેલ !’ પુકારતો:

‘મજનું’ તને જપતો ખડો:

પગ તુજ દુ:ખે: મારી સનમ !

ફરહાદ પડાડ શું ફેાડતો ?

નહીં ! કોહકન આશક હતો:

એ હાથ તો પણ ખોદતો—

તારો હતો: મારી સનમ !

કોઈ જૂલેખા બાપડી:

કો ઘેલી લેલી ગરીબડી:

જીવતી શિરીં કબરે સૂતી !

સૌ તુજ કદમ: મારી સનમ !

જડ પથ્થરે ભેગી થતી !

કોઈકે ‘મીરાં’ રાંકડી’ !

નામે સનમ ! જીતી જતી !

લખતી તુંમાં: મારી સનમ !

જડમાં તુંને જોતી સતી,
ખુદી જલાવી જલી જતી:
કાફર કહે કાફર કદી !

પણ ઈશ્ક ! એા મારી સનમ !

આખાદ લગની લાગતી,
તેને, સનમ ! તું તારતી:
જડ ચેતના ભેદો નથી:

જોતી ફના: મારી સનમ !

છો હોય જડ યા ચેતના:
હિલ એકમાં હો પૂર ફના:
તો ખુદ ખુદાની કશી તમા?

શું છે ખુદા ? મારી સનમ !

જ્યાં આશકોના આહ છે,
ભર અશ્ક પર દરગાહ છે,
ત્યાં ખુદ ખુદાજ પ્રવાહ છે:

છે ગેબ એ: મારી સનમ !

બુલમ, ઝખમ તોખાહ છે:
છે દેવી પણ દિલદાહ એ:
ના જોગીઓ ઝૂમરાહ છે:

છે રાહબર મારી સનમ !

કરું શું હું વેદપુરાણને ?
શું તીર્થ, સંધ્યસ્નાન છે ?
હિલબર જહીં દિલબન છે:

તૂંડિ ! તૂંડિ ! મારી સનમ !

ના! ના! સનમ પંડિત નથી!

વેદાન્તી વા ફિલસૂફ નથી!

છે-છે બધું: પણ પ્રીતડી!

બસ પ્રીતડી મારી સનમ!

દુનિયાની ઇજ્જત આખરૂં:

એને શું પહેરું? પાથરું?

સારી જહાંને શું કરું?

તું રખરૂં હો! મારી સનમ!

વહાલાં ન કેા અળખામણાં:

પણ-આપણાં શમણાં ફળ્યાં:

દિલ દિલ, સનમ! આપણુ જડ્યાં!

રહેજે નિકટ: મારી સનમ!

લાખો કરોડ વરસ વીત્યાં:

આપણુ હતાં બે એકડાં:

વિખૂટાં પડ્યાં: પાછાં જડ્યાં:

ફરીથી જુદાં: મારી સનમ!

દરિયાવદિલ મોતી ઝર્યાં:

રે ઇશક!-યા શું કરું બયાં?

જુગજુગ લખ્યાં દિલનાવડાં:

તરવા પડ્યાં: મારી સનમ!

કૈંક લાખ જહાજ તૂટી ગયાં:

બચવા નવા મછવા મળ્યાં:

બરપૂર સાગરિયે મળ્યાં:

આમીન! અહો! મારી સનમ!

તુંમાં ફૂળું છું હું: સનમ !

હુંમાં ફૂળે છે તું: સનમ !

આ વસ્ત્ર ! સાગરિયે સનમ !

કાયમ રહો ! મારી સનમ !

કેં કેં સિક્ત બોલત અગર જો હોત હું શાયર :

હું તો સનમ ! તારા, મગર, લખનું બનું સાગર.

રંગ અવધૂત

૭૨ : નિબનંદ

પ્રભુ પરખ્યા હૃદે જોણે, ફરે ભમતો જગે શાને ?

પીધું આકંઠ અમૃત તે કરે કાંજી વૃથા શાને ? ટેક.

મળી વટવૃક્ષની છાયા, નિદ્રાધે તાડ કાં ઢૂંઢ ?

ભર્યા કોઠાર રત્નોના ગૃહ, કાં પથ્થરો ફેાડે ? પ્રભુ ૦ ૧

ગૃહ સુરધેનુ કાં દોડે ગૃહોગૃહ તકને માટે ?

વહે ગંગા નિબંગણુમાં, ભમે રુએ એ શા માટે ? પ્રભુ ૦ ૨

શરદ્ધપૂનમ તણી રાતે, અકમીં આગિયો ખોળે ?

થવા ઉબસ અંગણુમાં, બપોરે દીપ પ્રજ્વળે ! પ્રભુ ૦ ૩

ન શોધે મોર ચિતારો, કદી પિક ‘રંગ’ તંબૂરો;

કૃતાકૃતથી પરે બેસી, નિહાળે ખલ્લને રો રો ! પ્રભુ ૦ ૪

ખુશામત માળીની કદી ના કરે વસંત વનમાળી !

નિબનંદે ફરે અવધૂત, દઈને મોતને તાળી ! ! પ્રભુ ૦ ૫

ફકીર

૭૩ : જુદો છે !

કહું હું શું અહીં—મુજ દિલતણે હર તાર જુદો છે;
 અને ફરિયાદનો હર તારમાં પોકાર જુદો છે.
 ન પીતે હું મદિરા—પણ, અહીં પાનાર જુદો છે;
 ન સુણતે લેશ—કિંતુ, ગીતનો ગાનાર જુદો છે.
 જમાવું છું હવે હું સૂર—દિલના તાર તોડીને;
 કલેણું હાથમાં છે, આજ સાંભળનાર જુદો છે.
 હતી નીચી નજર એની—મગર, મીઠી નજર એની;
 સકળ સંસારથી એ ચાર બેદરકાર જુદો છે.
 પ્રપંચોથી ભરી દુનિયા, વિલાસોની નથી સીમા;
 અસંગત પાર સાગર વીંઝતો તરનાર જુદો છે.
 ન જીવું સારહીન જગમાં, મગર બંધન વફાનાં છે;
 અમારી જિંદગીને જીવવામાં સાર જુદો છે.
 જુદાઈના ભરૂં છું દમ, ગુમાનો છે તને હર—દમ;
 ન કહેજે તું મને હમદમ, કે મારો ચાર જુદો છે.
 સદા સૂતો રહ્યો હું સ્વપ્ન જોતો જાગૃતિઓનાં;
 જીવન વીતી ગયું કિંતુ—અહીં ભણકાર જુદો છે.
 હયાએ શિર ઝુકાવીને અદાથી શું કહ્યું એવું
 કે સૌ ઇકરારથી પર આજનો ઇકરાર જુદો છે.
 મિલન—આશા ભલે જૂઠી, મગર એની જુદાઈમાં;
 કહું કેને જધને હું, કે મારો પ્યાર જુદો છે.

૭૪ : ગઝલરૂપ !

વ્યથાઓ જીવનની અદા થઈ ગઈ;
 અદાઓ તમારી ખલા થઈ ગઈ.
 વફાની ન ખાહિશ રહી છે હવે—
 વફાઓ અમારી ખતા થઈ ગઈ.
 તસદ્લી હતી દિલને તદ્દખીરથી—
 ઘડીબરની કિસ્મત ફના થઈ ગઈ.
 વિરહની નવાજિશ થઈ પ્રેમમાં—
 ખુશી જિંદગીથી ખફા થઈ ગઈ.
 હૃદયની તમન્નાને દફનાવવા—
 હજાર આફતો છે જમા થઈ ગઈ.
 ભમે છે નિગાહો હવે ચોતરફ;
 દિવાની અરેરે ! હયા થઈ ગઈ.
 તિમિર કંઈ દીસે છે નજરમાં હવે;
 વિરહ-રાત્રિઓ, શું ઉષા થઈ ગઈ.
 નિહાળીને એને ગઝલ-રૂપમાં—
 ‘ફકીર’ બન મારી ફિદા થઈ ગઈ.

૭૫ : પ્રકાશ દેજે !

રંગો વસંતના છે, મુજ ઢાગદાર દિલમાં,
 પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે—સુરભિપ્રસાર દિલમાં.

પ્રીતિમહીં જગતની-દીડી વિભુની મૂર્તિં;
 પામી ગયો હું નિજને-હર હર પ્રકાર દિલમાં.
 આશાના પ્રાણ જૂઠા-માયાની કાય જૂઠી;
 ઊર્મિં પ્રમાદની છે-જગનો ચિતાર દિલમાં.
 સૌન્દર્યની વિભૂતિ ઊર્મિં બનીને આવી;
 છેડી રહ્યો છે કોઈ-ચેતન-સિતાર દિલમાં.
 કૌમુદીએ શશીની-પ્રેમી કુમુદ ખીલે;
 એવો પ્રકાશ દેજે પરવરદિગાર! દિલમાં.
 આશા 'ફકીર' કેવી-ના આશના જગતની;
 મૃગજળના વારિધિના ભરજે ન ક્ષાર દિલમાં.

‘બદરી’ કાચવાળા

૭૬ : તું સુખી મારા વાસમાં ?

સંતાર્ધ રહેશે ક્યાં સુધી તું હવે તારા વાસમાં ?
 તુજને હું જોવા આહું છું, તારા અસલ લિખાસમાં.
 દિલ માંડે ભગ્ન તેં કયું, હાય તેં શો ગજબ કયો ?
 પંથનો હું દીપક હતો, તારા જીવનવિકાસમાં.
 ધર્મ ને કર્મજળમાં, મુજને હવે કંસાવ ના;
 મુજમાં તું ઓતપ્રોત છે, હું તારા શ્વાસેશ્વાસમાં !
 દર્શની લાલસા મને, ભક્તિની લાલસા તને;
 જોલ હવે છે ક્યાં ફરક તુજમાં ને તારા દાસમાં ?
 તું તો પ્રકાશપુંજ છે, મુજને તો કંઈ પ્રકાશ દે;
 ભટકું છું હું તિમિરમહીં, લઈ જા મને ઉજાસમાં.

મુજને નથી કાં સ્પર્શતાં, તારાં અલયવચન બધાં ?
 પૂરાં કરીશ શું બધાં, તું તારા સ્વર્ગવાસમાં ?
 તારૂં દિલ વિચિત્ર છે, તારો સ્વભાવ છે અજબ,
 કેમ રહે છે દૂર દૂર રહીને તું આસપાસમાં ?
 મારો જગત નિવાસ છે, તારો નિવાસ મુજ હૃદય,
 હું તારા વાસમાં હુઃખી, તું સુખી મારા વાસમાં ?

ખ્વાન ભક્ત સત્તારશાહ નિઝામી

૭૭ : રુખાઈ

વિશ્વવ્યાપી છે, છતાં સંતાય છે,
 એ સનમ શરમાળ છે શરમાય છે. ૧
 પ્રેમીઓના દિલમાં લાગી લહાય છે,
 નેવનાં જલ મોલે જઈ ઊભરાય છે. ૨
 દેખીને બળતાં હૃદય બોલ્યા સનમ,
 છો બળે એ મોજ મારી થાય છે. ૩
 કોઈ રડતા, કોઈ હસતા જાય છે,
 જેના જેવાં કર્મ તેવો ન્યાય છે. ૪
 સદ્ગુરુ કર સત અનુભવ પામવા,
 મનમુખી ઊંચે ચડી પછડાય છે. ૫
 પ્રેમીઓ પહેલાં રડે, પાછળ હસે,
 સાંભળો છો, શું કહ્યું ? સમજાય છે. ૬

જિંદગી કુરબાન કરવા પ્રેમમાં,
પ્રેમી જીવો પ્રેમપંથે ધાય છે. ૭
પ્રેમ વિણ જીવ મોહના ફેંદે ફસી
દામમાં કે કામમાં લલચાય છે. ૮
પ્રેમીઓ વિણ બાકીના ‘સત્તારશાહ’
‘કોણ દુનિયાથી હસીને જાય છે?’ ૯

‘મુહિબ’

૭૮ : દિલરુબાના હાથમાં

હેહરૂપે ચેતનાના હાથમાં,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં;
કલ્પના છે આસ્થાના હાથમાં,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
રાગ સાથે રંગનો અનુરાગ છે,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
પ્રેમને સૌંદર્યનો મેળાપ છે,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
માટી થઈ મુજ દિલ જીગી રૂપાંતરે,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.
બે લૂંટારા છે અને દિલ એકલું,
દિલરુબા છે દિલરુબાના હાથમાં.

કેાઈ દિલ અચશે ન લૂંટાયા વગર,
 દિલરુખા છે દિલરુખાના હાથમાં.
 શીશ મારું ચર્ચુમાં તેના નથી.
 દિલરુખા છે દિલરુખાના હાથમાં.
 દિલરુખાના હાથમાં છે દિલરુખા,
 દિલરુખા છે દિલરુખાના હાથમાં.
 છે મુખે ગજલો 'મુહિબ' તારી અને
 દિલરુખા છે દિલરુખાના હાથમાં.

‘પતીલ’

૭૯ : ખપના દિલાસા શા ?

જતાં મહકન તરફ ઘરથી બજવવા ઢાલતાસા શા ?
 બજવવા ઢાલતાસા શા ? બિજવવા આ તમાશા શા ?
 થતાં પહેલાં ઝલે મુજને હતું ના કેાઈ ઓળખતું,
 કબર આગળ હવે મારી ફૂલો, સાકર, પતાસાં શાં ?
 ગયો રમનાર વેચાઈ સદાની બેનસીબીને;
 પછીથી નાખવા તેની ઉપર સતરંજપાસા શા ?
 ખીબને કાજ તો એકે હતો હરગિઝ મુકાયો ના-
 કહો, પોતાની હાલત પર પછી મૂકવા નિસાસા શા ?
 હમે આખર પતલિયાને કહો છો શું તમે આવી ?
 ન આખ્યો પ્રેમ તો મુજને-હવે અપના દિલાસા શા ?

૮૦ : છેલ્લો આશરો

હતા જે કાફીશાળાઓ મહીં સાથે થનારા,
 થઈ લેગા બબરોમાં કરે કર આપનારા,
 ખુશાલીના વખતમાંહે ખબર મુજ રાખનારા
 રફીકો ક્યાં ગયા આજે ખુશામતિયા અમારા ?
 મુસ્લીબતમાં નથી કોઈ સલામત પૂછનારા,
 કબરમાં છે નહીં શમ્સો કમર અથવા સિતારા;
 હતા બિસ્તર ઉપર જેઓ દિલે દિલ દાબનારા,
 જનાબમાં સૂઈ સાથે નથી તે આવનારા.
 મને જીવતો દફન કરવા થયા તૈયાર, મારા,
 બૂલું હું કેમ તમને, ઓ મને બૂલી જનારા ?
 રહ્યો છું એકલો હું ચાલી આ રસ્તે મહારા,
 મહારી માલિકીઓમાં મઝાથી મહાલનારા !
 નથી લેવા મને ઇચ્છા સમરકંદો ખુખારા,
 ખરાં બે લાગણીનાં માંગું છું હું આંસુ ખારાં.
 અગર ખંજર જિગરમાં છે તમે આ લોકનારા,
 દુઆ માગી રહ્યો છું હું સદા હકમાં તમારા.
 ન પાસે આશરો લીધો પતીલે કોઈ ખ્યારા—
 રહ્યો છે આશરો તારો ફક્ત પરવરદિગારા !

૮૧ : ખુદાનો બંદો

નહીં આશના આશનાથી જુદો છે,
 ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.

લડે જંગ આ ને કરે હુકમ પેલો,
 સિપાહી નહીં પેશવાથી જુદો છે.
 ભરાયા કટોરા શરાબે શિરાઝી,
 કરે જેમ ગુળાં કરે તેમ ગાઝી;
 ગુનો શાહનો ના ગદાથી જુદો છે,
 ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.
 ઊભી આયના પાસ દિલબર મહારી,
 તને જોઈ કે છળી જોઈ તારી ?
 ન ચેહરો જરા ચેહરાથી જુદો છે,
 ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.
 ગજવી રહ્યા મુત્રિબો મસ્ત મેહફિલ
 રહ્યા પાડી આવાઝથી સાર હરદિલ;
 નહીં તાર તે તંબૂરાથી જુદો છે,
 ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.
 હવું રૂ બની તેની મલમલ મુલાયમ,
 થઈ છે રહી તન ઉપર કેવી કાયમ ?
 નહીં તાંતણે તાંતણાથી જુદો છે,
 ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.
 જુદા લેઈ રસ્તા જવું એક દેશે,
 બની સંત કો, કોઈ હવેંશ વેચે;
 મુસલમાં નહીં હિંદવાથી જુદો છે,
 ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.

હાઈ હાથમાં નાડ મારી હકીમે
 ઉચ્ચાચું 'પતલ્યા' અવાજેથી ધીમે;
 'નહી' રોગ તુજ માહરાથી જુદો છે,'
 ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે.

‘શયદા’

૮૨ : દિલખરની પાની હો

હયાની દૃષ્ટિ મારા પર નિરંતર શારદાની હો !
 ઊછળતા પૂર જેવી મુજ કવિતામાં રવાની હો !
 પ્રથમ તરછોડીને એણે પછીથી વાત માની હો !
 અને એ યાદ કરવાને જ મારી ઝિન્દગાની હો !
 જિગરનું ખૂન હો માઈ અનોખી કેઈ પાની હો !
 નવી લાલી ઊઠે ચમકી નવી રંગત હિનાની હો !
 અરે તે પાની પર કુરખાન મારી ઝિન્દગાની હો !
 ભરેલી યુદ્ધિથી ભરપૂર જે દિલખરની પાની હો !
 જુઓ ! હું આપું છું આજે અમૂલાં મોતી અશ્રુનાં !
 તપાસી લ્યો, પરખ કાંઈ અગર મોટા ખરાની હો !
 જરા રડવું, જરા હસવું, જરા ગુસ્સો, જરા નરમી,
 મઝા ક્યારેક ‘હા’ની હો, મઝા ક્યારેક ‘ના’ ની હો !
 ફક્ત એમાં જ હું આરી હંમેશાં ઈક સમજું છું,
 ખુદાનું નામ હો મુઝ પર અને મુઠ્ઠી ચણાની હો.
 અમારી ગુજરી લાખા અધૂરી પણ મધૂરી છે !
 અમો મન લાખની છે જે તમો મન એક આની હો !

જિગરના ઠાગ ઉપર એમ સમજી અશ્રુ સિંચું હું !
 અનોખો બાગ છે એની અનોખી બાગબાની હો !
 હૃદયથી હસ્મનોની પક્ષુ ભલાઈ ચાહું છું 'શયદા,'
 બુઢાઈ શું ગાહું હું જ્યાં બધી બલકત ખુદાની હો !

૮૩ : ઝખ્મો હસ્યા કરે છે

છે રંગ એ જગતનો જ્યારે હવા ફરે છે,
 સાગર તરી જનારો કાંઠે ડૂબી મરે છે.
 એની મદીલી આંખો મુજ આંસુમાં તરે છે,
 જળમાં છુપાઈ જાણે મછલી મજા કરે છે.
 મારી નગરની સામે દુનિયા નવી ફરે છે,
 જાઉં છું સર્વ બૂલી જ્યારે તું સાંભરે છે.
 દિલની અને દીપકની હાલત છે એકસરખી,
 એ પક્ષુ બળ્યા કરે છે તે પક્ષુ બળ્યા કરે છે.
 દીપક બિચારો થાકી છેવટ ગયો બુઢાઈ,
 મારું જિગર છે કેવું નિશકિન બળ્યા કરે છે !
 તારા માણી રહી છે આતુરતાથી આંખો,
 એના વિરહથી મારા ઝખ્મો હસ્યા કરે છે.
 એને નકામું માણી એ બેઠર સમજ ના,
 આશા તણે ખજાનો મુજ આંખથી ખરે છે.
 જોઉં છું આંસુમાં તો જોઉં છું એટલું હું,
 નેકી ડૂબી ગઈ છે પાપો ફક્ત તરે છે.

તેં આવી આ જગતમાં મિથ્યા જીવન ગુમાવ્યું,
તારાથી જંતુ સારા પથ્થરમાં ઘર કરે છે.
વિશ્વાસ રાખ 'શયદા' લાતકનતૂની ઉપર,
બીજાની પાસે જઈ તું શું કામ કરગરે છે ?

‘નસીમ’

૮૪ : આંખડી ભરી જોયું !

ઝાકળ અશ્રુ બની ઝરી જોયું !
કૂલના રૂપમાં ખરી જોયું !
એક મૃગજળ અખિલ સૃષ્ટિ છે;
રજકણે રજકણે ફરી જોયું !
ખાક થઈ જ્યોતે જઈ પતંગ સમે;
પ્રેમના પાવકે ઠરી જોયું !
હું જ તસ્વીર થઈ ગયો તેની;
ચિત્ર સ્નેહીનું ચીતરી જોયું !
ગુલપ્રભા અદ્વય બિંદુઓથી હતી;
બુલબુલે આંખડી ભરી જોયું !
રંગ-બૂથી ભરી બધી આલમ;
બાહ્ય દર્શનને વીસરી જોયું !
જઈ શક્યો ક્યાં દિગંતને આગે;
લાખ સિંધુ મહીં તરી જોયું !

ચિત્તને ખોલ નવ-જગતને 'નસીમ';
આ જગતને તે વીસરી જોયું !

‘આસિમ’ રાંદેરી

૮૫ : બનાવી જા

વચ્ચેથી પ્રેમ-રૂપના પરદા ઉઠાવી જા,
હિલ એક છે નઝરને પણ એક જ બનાવી જા.
હિલને તું દર્દ, દર્દને તું હિલ બનાવી જા;
બિંદુમાં સિંધુ, સિંધુમાં બિંદુ સમાવી જા.
તું રૂપ છે, હું પ્રેમ છું, તું જીવ, હું શરીર;
હું શું બતાવું ? તું જ જગતને બતાવી જા.
હા, હા, જીવનનું દર્દ, રુદનમય તો છે છતાં;
મેહકિલ છે ચાર દિનની હસીને હસાવી જા.
મળશે એક અન્ય ધામ પણ ભક્તિ-નમાઝનું;
મસ્જિદ ને મંદિરોની તું હદને વટાવી જા.
જેને તું સુખ કહે છે, તે દુઃખનો જ અંત છે;
સુખ જોઈએ તો દુઃખમહીં જીવન વિતાવી જા.
સુખ-દુઃખનો જન્મ, ખેલ છે એક કલ્પના તણો;
સુખ શોધમાં જીવનને ન દુઃખમય બનાવી જા.
હુન્યા તજી દે તું, તને હુન્યા મળી જશે;
હુન્યા જો લૂંટવી છે તો હુન્યા લૂંટાવી જા !
મળતો નથી જો એ તો પછી ખુદને ખોઈ દે;
તું એની શોધનો નવો રસ્તો બતાવી જા.

એ જો મળી જશે તો જીવનની મજા જશે;
 ‘આસિમ’ તું એની શોધમાં જીવન વિતાવી જા.

૮૬: સનાતન ‘થી’

અનુભવથી બધું મળશે, ન મળશે તુજને વાચનથી,
 તડપવાનું છે સમજણથી, સમજવાનું છે જીવનથી !
 ખરી લક્ષિત એ જીવન છે, થશે પાવન તું જીવનથી;
 ન મળશે કંઈ તને વંદનથી, પૂજનથી કે અર્ચનથી !
 મરણ પહેલાં જુદો ક્યારે થયો છે આત્મા તનથી ?
 મટી શક્તો નથી હું કોઈ દિવસ આપના મનથી !
 પ્રથમ તું તારા દિલને ફૂલ સમ કોમળ બનાવી દે;
 મળી જશે તને પણ રંગ-ખુશબૂ કોઈ ઉપવનથી !
 જીવનનો ભેદ, મૃત્યુ-હસ્તે ખુલ્લો થાય તે પહેલાં,
 જીવન શું છે, એ જીવનને સમજવાનું છે જીવનથી !
 નિરાશા નાશ કર, ગમ દૂર કર, મૂકી દે કાયરતા;
 હઝારો મોત પેદા કાં કરે છે એક જીવનથી ?
 ખુદાની યાદ, વાતો ધર્મની ને ફિક્ક ફુનિયાની;
 છૂટ્યો એ સૌથી હું બંધાઈને એક પ્રેમ-બંધનથી !
 મને મિત્રોથી જે કડવા અનુભવ પ્રાપ્ત થાયે છે,
 છુપાવીને હું રાખું છું એ એક જ ચીજ દુઃખમનથી !
 બની જા રૂપ પોતે, રૂપનું સ્વરૂપ જોઈ છે;
 નીકળ હે દિલ ! તું પહેલાં પ્રેમ કરા પ્રેમ-બંધનથી !

નકામો પ્રેમને બદનામ શાને તું કરે 'આસિમ' ?
બબર છે ? રૂપ પોતે પ્રેમ-ચાહક છે સનાતનથી !

૮૭ : વાત શું બણે ?

પ્રણયલગ્નનીની અગ્નિથી જે હો અજ્ઞાત શું બણે ?
તને લાગી નથી દિલમાં, તું દિલની વાત શું બણે ?
પ્રભુને શોધનારા, મારો ઉલ્કાપાત શું બણે ?
બબર જેને નથી ખુદની પરાઈ વાત શું બણે ?
મરણ-જીવનના ભેદો, તુચ્છ માનવજાત શું બણે ?
પ્રભુ ! મુજ એક દિલ, બે બે જગતની વાત શું બણે ?
ઉભય શાને હસે છે ને રડે છે રોજ ઉપવનમાં;
રવિ-કિશોરી કળી-ઝાકળના દિલની વાત શું બણે ?
કરં છું કલ્પનામાં કોઈથી દિન રાત હું વાતો;
મને દિવાના કહેનારા, બલા એ વાત શું બણે ?
પ્રણયમાં દહને જે દિલ ગણી જીવન-મતા સમજે;
પછી એ દહને રોગી દવાની વાત શું બણે ?
મુહુબ્બતમાં ગણું છું મોત ને પણ જિન્દગી હું તો;
નફાને ખોટ ગણનારો નફાની વાત શું બણે ?
જગતને ખૂરું કહું છું, તમે સારામાં સારા છો;
ખૂરો જે હોય, તે સારાની સારી વાત શું બણે ?
ખુદાઈ શું ? ખુદાને બેખુદીમાં બેઉં છું 'આસિમ';
ખુદીવાળા, અમારી બેખુદીની વાત શું બણે ?

‘ સાબિર ’

૮૮ : મલકાય છે

ગઝલ

અન્ય માટે ખૂન આપી જે અહીંથી જાય છે,
ઝઢું હો ચહેરો છતાં એ સુખાર કે'વાય છે.
માલદારોના ગુલામી ગાલ શાને થાય છે?
ખૂનથી મઝહૂરના રૂખસાર એ રંગાય છે,
દિલતાણી કડીઓ મળી જે એક સાંકળ થાય છે,
તો પરાધીન દેશની જંજીર તૂટી જાય છે.
આ ઝમીં તો માનવીના રક્તથી રાતી હતી,
રક્તના રંગે હવે આકાશ પણ રંગાય છે.
ઝિન્દગીના લેદ તારી બંધ મુઠ્ઠીમાં હતાં,
શાનથી આવ્યો હતો, તું હાથ ખાલી જાય છે.
ખોલ ચારબ એ લકબધારી ગુલામોનાં નયન,
જોઈને મોહરે ગુલામી બેસમજ મલકાય છે.
વર્ષગાંઠો ઝિન્દગીની દોરને ટૂંકી કરે,
વર્ષગાંઠે બેસમજ શું જોઈને મલકાય છે?

‘ સગીર ’

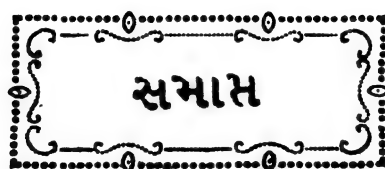
૮૯ : સર્વદા લેજે

નહું જીવન બનાવા ચાહે તો પંથી નવા લેજે,
ખરા રસ્તા બતાવે જે કોઈ એવી શક્યત લેજે.

યુવાનોની યુવા ભેટી રહી મારી યુવા સામે,
 અને આદર્શ એ રંગો નવા તું હે યુવા ! લેજે.
 યદિ નિજ જાતને તું ઉચ્ચતર કરવા ચહે છે તો,
 કોઈને પ્રેરણા દેજે કોઈથી પ્રેરણા લેજે.
 વિચારો એ જ તારી જિંદગાનીના સુકાની છે,
 વિચારીને વિચારોમાં અમર રહેતી પ્રભા લેજે.
 અનોખા રંગથી આવે અનોખી હો ઝલક એની,
 હકીકત પણ કહે 'શાબાશ,' એવી કદ્દપના લેજે.
 ઘણું છે સૂર્યમાં માન્યું અણમાં પણ ઘણું ભેદશ,
 સમજવાતું બધામાં છે નિયોવી તું સદા લેજે.
 વ્યથા કે આપદા કે શોક કે દુઃખ દર્દ કે રુદન,
 બધાં દેશે મઝા તુજને બધામાં તું મઝા લેજે.
 ભલે સંભોગ તારા હાર આપે તો ભલે આપે !
 પરંતુ હારમાંથી જીતની શીખી કળા લેજે.
 યદિ તુજ એક કેરા નાશથી લાખો ઊગરતાં હો,
 તો એવી ખુશનસીબીને વધાવી સર્વદા લેજે.
 જીવનકર્તા જીવન તારું નિહાળી ધન્યવાદ આપે,
 બનાવે દિવ્ય દુનિયાને તું એવી દિવ્યતા લેજે.
 વિશાળ આ વિશ્વને પણ એની લાલસા થઈ જાયે,
 ભરી નાના શા દિલડામાં તું એ સદ્ભાવના લેજે.
 પ્રતિબિંબો પડે તુજ જાતનાં આ વિશ્વજન ઉમર,
 કોઈ એવી ચમક તું સ્વયંને શણગારવા લેજે.

બની બા એ; કે ધર્મી પુણ્યને હસ્તીથી હો ભરી,
 નમૂનારૂપ થાઓ શાસનમાં એવી હવા ભરજે.
 જગતનાં જિલ્લે ને દૃષ્ટિમાં ચઢા કોઈ કરામત લે,
 શશીથી ચાંદની લેજે ઉપાથી લાલિમા લેજે.
 અમરતા ગર્વ લે તુજથી અમરતા હો અમર તુજથી,
 બધું તુજ કારણે હોયે સુધાથી એ સુધા લેજે.
 ‘સૂગીર’ આ વિશ્વની વસ્તુ સખું આપી કહે છે તું,
 ન સંઘરી રાખવા લેજે સહુને આપવા લેજે.

૫૯૯૯૯

ગુજરાતીમાં 'ગઝલ'નું સાહિત્ય

(સૂરીવાદ યાને ગઝલનું આધ્યાત્મિક સૂચન એ વિષય ઉપર વિખ્યાત 'ગઝલિસ્તાન'માં ગઝલના ઊંડા અને આધ્યાત્મિક અર્થ સમજાવનારો આ નિબંધ રા. રા. જી. ૬૧૦ દા. ૧૦ ત્રિપાઠી ઉક્તે 'સાગર'નો લખેલો છે; તે ગુજરાતની ગઝલોના વાચકોના ફાયદાને માટે અત્રે આપવામાં આવ્યો છે-અકાશક)

ૐ પ્રેમધર્માય નમઃ । પ્રેમસ્વરૂપાય નમઃ ॥

સમિચ્છાનંદસ્વરૂપ સનમ ! તારું અદ્ભુત પ્રેમભેદન નાનાવિધ પ્રકારે સર્વાત્ર અને સર્વ કાળે ચાલ્યા કરે છે. તારી પ્રહલીલા અગમ્ય છે, છતાં તારી કૃપાને પાત્ર થયેલા પ્રહલેતા, સિદ્ધ અને ત્વલ્લીન પ્રેમલક્ષ્મી દુનિયાને સ્વાનુભવપ્રસાદ આપે છે કે પૃથ્વીના પટ પર કંઈ કંઈ ફેરફાર દૃશ્ય થવા છતાં, તારા સર્વમય સ્વરૂપનો તેજઃપુંજ-હકના નૂરનો પ્રવાહ તેનો તે જ છે. મનુષ્યનું હૃદય ઐહિક નશ્વરતાને ખદલે તારા મિનોઈ શરાબ તરફ જેમ જેમ ઢળતું જાય છે, તેમ તેમ તારી વિરાટ મૂર્તિના ઝળહળતા જ્યોતિની સ્વાનુભવપૂર્ણ ઝાંખી તેને અવશ્ય થવા લાગે છે અને ક્રમે ક્રમે તું પોતે તેને તારારૂપ બનાવી દે છે; તારી જદ્દઈ નશાદાર પ્યાલી પીધેલાં—તારા જ તાનમાં મસ્ત કોઈ સુભાગી હૃદય, અન્તર્મુખી વૃત્તિથી તારા અનાદિ રાસખેલનમાં લીન રહે છે અને એ અનિર્વાચ્ય રસસંગીતની વિલક્ષણ સારી-ગમના દિવ્ય અવલુલાપમાં આશ્ચર્યવત્ ખની ગળી જાય છે.

અયિ અદ્વિતીય રાસેશ્વરી ! અયિ સર્વોપરિ સુંદરી સનમ ! તારા મુખારક કદમની પાક સુરખીથી પોતાના અંતરના આંગણુને કાયમનું શણુગારવામાં જ તારા ખરા લક્ષ્મણનું જીવન સાર્થક છે; તારાં સ્તુતિકીર્તનો વડે પોતાનું પવિત્રીકરણ કરીને તારી અનાધનન્ત લીલો ગાયા કરવામાં જ તારા દીવાનાની જિન્દગીનો કુલ ઉપયોગ છે. અયિ અખંડ સૌભાગ્યવંતી ! આખે હયાતની ખુદ મલિકા ! તારા અજયખ જન્મમાં ‘ફના’ થઈ જવામાં જ મનુષ્યના તમામ પ્રયત્નોની સફળતા છે. તારું મધુરું પ્રેમનામ અમને સર્વને તારી ઈચ્છાનુસાર શાસક અને નિયામક હો !

અને ચાહુ સદીમાં તો લગલગ આખી આલમનાં કદમ ઝૂકારના એ પરમાત્મખેલનના અણુછતા પણુ સ્પષ્ટ આવાઝ તરફ વળેલાં છે. આપણા સંબંધની પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં તેમ તેના સંબંધની ખીજ પ્રજાઓમાં, આ ભારતવર્ષમાં તેમ ગુજરાતમાં પણુ પ્રેમની ખલિહારી ખડુ ખડુ પ્રકારે ખોલાવા લાગી છે. ખરે, પ્રેમનાં પૂજરી હૃદયોને આ હકીકત આશ્વાસન સાથે સંતોષ આપે તેવી તો છે.

પ્રેમધર્મનું શાસન જ માનવજાતિના જીવનનું મૂલતત્ત્વ છે; અને આત્માની એ પૂર્વસ્મૃતિ દરેક રાષ્ટ્રમાં પ્રેરિતોદ્ધારા યુગે યુગે તાજ કરાવવામાં આવે છે. **अयमात्मा परप्रेमास्पदम्** । એવું આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવનાર અદ્વૈતવેદાન્તના એતદેશીય વિવરણકાર, ‘પ્રેમ એ જ પ્રભુ છે’ એ સૂત્રને મૂલ શબ્દ તરીકે સ્વીકારનાર પાશ્ચાત્ય દ્રષ્ટા અને ‘અનલહક્ષ્મ’નો પ્રજ્ઞમંત્ર પુકારનાર ઈસ્લામી મહાત્મા—એ બધાઓ જગતને પ્રેમધર્મનું જ અનુશાસન આપવાને ચાહે છે. ‘દયાધર્મ’ શીખવનાર ગૌતમ બુદ્ધ અને નવા જીવનનો ગુહ્ય રહસ્યવાદ પ્રખ્યાતનાર સ્વેડનબર્ગ પણુ જગતને પ્રેમધર્મ જ આપે છે. ગૌતમની પ્રતિ-

કૃતિ જેવો અને ખ્રિસ્તનો સાચો સેવક લિયો ટોલ્સ્ટોય પ્રેમનો જ સંદેશો જગત સમક્ષ ધરીને, શાશ્વત પ્રેમવિશ્વમાં ભળવાને આપણી વચ્ચેથી હુમણું જ વિદાય થાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થ જેવા પ્રેમાત્મા દેશવિદેશમાં પ્રેમધર્મની જ અદ્ભુત મંત્રણાના અહાલેક ગળવે છે, એ આજની જ વાત છે. બાબા પ્રેમાનંદ ભારતીયે છેક પાતાળમાં સ્થાપેલા શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમમંદિરની ભક્તિગર્જના અને પ્રેમની પર્યેષણાના જયઘોષ સ્વદેશી-વિદેશી તમામ ભાંડુઓનાં આકાશમાં ગાજતા આપણે હરરોજ સાંભળીએ છીએ.

પરમાત્મા પ્રેમસ્વરૂપ છે અને તેની પ્રાપ્તિ ભક્તિદ્વારા જોટલી સરળતાથી થઈ શકે તેટલી સરળતાથી કેવળ જ જ્ઞાન કે યોગદ્વારા થઈ શકે નહિ, એ વાત ચોક્કસ ભાર મૂકીને દુનિયાને વારંવાર પ્રેરિત મહાત્માઓ જણાવે છે. નરસિંહ અને મીરાં—પરમપ્રેમભક્ત—ગુજરાતમાં મશહૂર છે. એમના અનુભવો-દ્વગારમાં પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમ ઓતપ્રોત છે. તેઓ કેટલીક સદી પહેલાં થયાં, પણ જાણીતા પ્રેમભક્ત દયારામભાઈ તો છેક હુમણું જ, એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં જ સ્વર્ગવાસી થયા. ‘જૂની ગુજરાતી’ માં પ્રેમધર્મનાં લલિત સંગીત ગાનાર તેઓ છેલ્લા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘નવી કવિતા’નો આરંભ થયો, તે પહેલાં પ્રેમ, પ્રેમભક્તિ અને પ્રેમના દર્દની આર્તચીસ ગુજરાતે દયારામના દર્દી જિગરમાંથી સાંભળેલી. પ્રેમગેલા દયારામે તે વખતના ગુજરાતને પણ શ્રેયું બનાવેલું, એમ એમની કવિતા પરથી લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સુપ્રસિદ્ધ કવિ નર્મદ કે જેના હૃદયનો મંત્ર ‘પ્રેમશૌર્ય’ અને ‘પ્રેમભક્તિ’ છે, તેણે પ્રેમભક્ત દયારામની વાજબી કદર કરેલી અને ઘણી તકલીફ લઈને એ વિરલ હૃદયના જીવનની હકીકત મેળવેલી—તેની કવિતા પણ સંપ્રદિત અને સંશોધિત કરીને ગુર્જરીને ખોળે ધરેલી. પ્રેમધર્મ-

ના હિમાયતીઓની કવિ નર્મદાશંકરે, ખરેખર, એ અતિ કીમતી સેવા બજવી છે.

‘સારી કવિતા લખે તે બધા કવિ’ એવી વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કરીએ તો દયારામ બેશક, બિંચા વર્ગનો કવિ ગણી શકાય; પણ તેના આન્તરજીવનની સર્વોપરિ પ્રવૃત્તિ અથવા તેના હૃદય-આન્તરના મૂળ પ્રવાહની સતતતા પરથી નિર્ણય કરીએ, તો તે કવિ નહિ, પણ આશક છે—ભક્ત છે. આપણા સમ-કાલીન અને સુપ્રસિદ્ધ સ્વર્ગવાસી કલાપીના સંબંધમાં તે કવિ કે સ્નેહી એ ચર્ચા જુદા જુદા લેખકોએ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી ઘણીકવાર કરેલી છે; અને છતાં એનો નિર્ણય જાણે ઘણાને માટે હજી અપૂર્ણ રહેલો છે. કવિતા જેની આશૂક છે તે કવિ; કાલિદાસ, શેકસ્પિયર, શેલી, ટેનીસન, પ્રેમાનન્દ અને દલપત-રામ સુધ્ધાં, અક્ષયન કવિ છે; કેમકે, કવિતા એ તેમની મનો-રમા-પ્રિયતમા છે. ‘કવિતા’ એ કલાની દેવી છે અને તેની ખાતર તેઓ લગભગ બધું સમર્પણ કરવાને તૈયાર છે. નર-સિંહ, મીરાં, દયારામ, કલાપી કે પ્રેમનું દર્શી કેઈ પણ જિગર એ દેવીની ખાતર પોતે હૃદયથી સ્વીકારેલો પ્રેમજીવનનો ધર્મ-માર્ગ એક તસુ પણ, કદાપિ છોડી શકે નહિ, અને કાલિ-દાસપ્રદિ કવિતા વગરના જીવનમાં ક્ષણ પણ જઈ શકે નહિ; આઠો મૂળતત્ત્વનો તકાવત બહુ સ્પષ્ટ છે, ત્યારે દયારામ અને કલાપી વગેરેને કવિમાં ગણવાનો આજ્ઞ હ શા માટે ? તેમને કવિ નહિ, પણ આશક જ ગણવા એ સકારણ વાજબી લાગે છે. એમનાં હૃદયને, એમના જીવનને—જુદાં એમને, કવિ કહેવાથી શું આપણે ગેરબંધાઈ ઠરવા નથી ? જિગરના લોહીથી લખેલા એમના અસ્ખલિત હૃદયોદ્ગારમાં પાંડિત્યનું પ્રદર્શન નહિ પણ સ્નેહનું સ્વાભાવિક દર્દ અને વિરહનું સદૃશ જુલું છે. કલાપી પૂજારીની ખેઠે તે બહારથી નહિ પણ અંદરથી બાહ્યનાર છે, એ

આપણે વિચારી શકીએ. કવિ પ્રકૃતિમાં ખેલતું, પ્રકૃતિથી ખીલતું અને પ્રકૃતિને પોષતું પ્રાણી છે. આશક અથવા ભક્ત પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર નહિ, પણ તેને જીતવાને મથનાર—તેની સામે થનાર છે; ઇશ્વર અગર અકલપરસ્તી એ કવિના અંતરંગમાં પ્રધાન છે; ઇશ્વરપરસ્તી વગર આશકમાં ખીજું તત્ત્વ વહેતું નથી. છતાં કવિતાને આત્મગાનના અર્થમાં જોઈએ તો પ્રેમ-ભક્તિ ગાનાર હરેક આશક, કુદરતના આલંકારિક કલાવિધાયક કરતાં ઊંચા દરજ્જાનો શાયર અને ઉમદા જિન્દગાનીનો આદમી છે.

પ્રેમી દયારામ કૃષ્ણના પરમ ભક્ત છે અને તેમનું હૃદય કૃષ્ણને વરી ચૂક્યું છે; તે પોતાને કૃષ્ણની ‘ગોપી’ માને છે અને પોતાના ‘પતિ શ્રીકૃષ્ણ’ એ તેમના સર્વોપરિ સ્નેહનું સ્થાન છે—જીવનનું અંતિમ પ્રાપ્તન્ય છે.

ઉત્તર હિન્દમાં ઘણીકવાર યાત્રા કરેલી હોવાથી, દયારામને ઉર્દૂ અને હિન્દી સાહિત્યનો સારો પરિચય થયેલો; તેમના હૃદયોદ્ગારમાં એ સાહિત્યની ઊંડી અસર સ્પષ્ટ જોવાય છે. કૃષ્ણને તે માશૂક, સનમ, મહેબૂબ અને દિલદાર એવાં સંજોગન કરે છે. એ પ્રેમી હૃદયના ઊભરા ગઝલમાં પણ છે:—

“લગી હું યાદ પ્રીતમઝી, તવફકે જિયા જવેગા:

“મુઝે સો કહો સૈયાં મેરી, મેરા જાની કબ આવેગા ?

“લગા મેરે કલ્લેને મેં ઇશકકા જખ્મ તો ઝૂલ્મ હે !

“દર્દ મેરા મેહેરમ માલૂમ, આલમ સારા જેમાલૂમ હે !”

*

*

*

*

“કહેગી કબ ઝખાં મેરી, દયાકા પ્રીતમ ધર આયા હે ?”

અને—

“એક ખૂબસૂરત ગલરુ ગુલઝાર સાંવરા !

“તારીફ કયા કરું ? હે સખ ભાતસેં ભલા !

“ ઈસ બગરકી ડગરમે’ મેરા ચિત્ત ચુરા ચલા !
“ કહેતી થી સખ આવમ યે હૈ નન્દ કે લલા ! ”

* * * *

“ ખૂઝતી ને એસા દર્દ, બિરહ હૈ બલા—
“ તો મૈં હસી પલક બચ પકરતી પલા !
“ મિલાઓ કોઈ મહબૂબ ! દુસરી ન હૈ સલા !
“ દયા કે પ્રીતમ બિન મરંગી કાટકે ગલા ! ”

આ હૈરવી પણુ સાખી સાથે—

“ તિહારી ચલી ચશ્મતહવાર ! ધાયલ મોહે કર ડારી !
“ લાગે તબ બને નહીં, અહો રસિક નેનકે ખાન !
“ અબ તો હિયબિચ ગડી ગયે, વાકું ખેચત નિકસે પ્રાન !
“ તિહારી ચલી ચશ્મતહવાર !

“ રૂપનગરકી બિચમે’ ચડી ચશ્મતહવાર !
મૂરખ હું સો બચ ગયે ! ચાતુર ખાચો માર !

* * * *

“ રસિક નેનકે ખાનકી, અહો ! અબબ અનોખી રીત !
“ દુશ્મનકો પરસેં નહીં, વે તો મારે અપનો મીત
“ તિહારી ચલી ચશ્મતહવાર !

* * * *

“ અંગ અંગ પ્રત માધુરી નખશિખ છબિ અતોલ !
દયા કે પ્રીતમ ! તિહારી ખાનક પર ખીક ગઈ બિન મોલ !
તિહારી ચલી ચશ્મતહવાર ! ધાયલ મોહે કર ડારી ! ”

દયારામની કવિતામાં પ્રેમભક્તિ અને પ્રેમજીવન એટલે-
પ્રોત છે, એ એમના હૃદયોદ્ગારના તલસ્પર્શી અભ્યાસીને વિદિત
છે. ખેશક, પ્રેમના સાહિત્ય માટે ઘણીકવાર થાય છે, તેમ દયા-
રામની કવિતા માટે પણુ થયેલું છે. હકીકત એ છે કે, પ્રેમને
હૃદયાન્તરનો તત્ત્વતઃ અનુભવ સ્વીકારવાને બદલે જ્યારે શરીર-

ને જ વિષય માનવામાં આવે, ત્યારે પ્રેમને ખુદને ભારે અપ-
માન અપાય છે; દયારામે પોતાના અનુભવોદ્ગારમાં કૃષ્ણ અને
ગોપીના પ્રેમના વિગતસર ઉલ્લેખ કરેલા, તેમજ તેઓ જાતે
જન્મથી જ સ્વતંત્ર મિજાજના હોવાથી તેમની કવિતા માટે
અનેક તર્કવિતર્ક અને અનુમાન કરનારા પાંડિતોએ યથેચ્છ
અભિપ્રાય ઉચ્ચારેલા છે.

તે જ અરસામાં છોટમે પણ હિન્દીમાં થોડીક ગઝલો
લખેલી છે:

દાખલા તરીકે:—

“ ગઝલ એક મુન લો મેરી, કુશલતા અપાર સર્જન કરી !

“ કારીગર કૌન હું એસા, સહિત જીવ દેહ કિયા કેસા ?

“ સહસ્ર અષ્ટ માંખી કે અખિયાં ! દેખી કાઇ અંધમે” લખિયાં !

* * * *

“ એસા અદ્ભુત તમાશા હે ! આવન્દ કા ખેલ ખાસા હે !

“ છોટમે ! ભજ લે સોહિ કર્તા ! જગતસે કાયકો ડરતા ?”

પરન્તુ, ‘ગઝલ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ જેતાં આ ગઝલ
સંતોષ આપશે ખરી કે ? ‘ગઝલ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ ફારસી
લેખકો એવો જણાવે છે કે, ‘ગઝલ’ એટલે પ્રિયતમની પ્રિય-
તમા સાથેની પ્રેમવાર્તા. ‘ગઝલ’ શબ્દ સ્ફુટ કરતાં, એક
ફારસી લેખક તો એટલે સુધી કહે છે કે:—

“ ઇશકના રાહમાં નડતી પારાવાર વેદના એ જ ગઝલની
પંક્તિઓ; ગઝલમાં ખાસ કરીને પ્રિયતમાના વિરહથી થયેલી
પ્રેમીની હદીં દશાનું નિરૂપણ, તેના વિરહાકન્દ, પ્રેમમૂર્તિના
સ્વરૂપનું સતત સ્મરણ અને તેનું ખયાન, તેના દર્શનની ઉત્કટ
આતુરતા, તેના વગરની તેની અસ્વસ્થતા, પ્રેમી જિગરની ખળ-
તરાના ઊભરા-દુઃખલયુક્ત રુદન વગેરે અવશ્ય હોય છે અને જેમાં
એ ન હોય તે ગઝલ ગઝલ નામને પાત્ર નથી.”

આ વ્યાખ્યાનુસાર જોઈશું તો ગુજરાતીમાં લખાયેલી અને લખાતી ઘણીક કલાપૂર્ણ, સુરચિત ગઝલોને વસ્તુતાએ ગઝલ કહેતાં આપણે અટકવું પડશે; કેમકે ગઝલનું શરીર તે ‘ગઝલ’ નથી પણ તેનો પ્રાણ-તેનો આત્મા-તે જ ગઝલ છે. ‘ગઝલ’ તે છંદોખંડ રચનાનું નામ નથી, પણ અમુક રચનાના સૂક્ષ્મ સાવ-શરીરનું નામ છે. એ જ ફારસી લેખક ઉમેરે છે કે, ‘પ્રિયતમાના વિરહથી થયેલી દુઃખદ દશા ઉપરાંત પ્રેમી હૃદયના વખતો-વખતના નમ્ર કાલાવાલા, પ્રિયતમા તરફથી તેની સુનવણી અને તેનાં જીવંત જીવંત પરિણામેનો અનુભવ પણ ગઝલમાં આલેખાયેલો હોય છે. પ્રેમભક્તિના મધુપાનમાં મત્ત થયેલા હૃદયની મસ્તી અને પ્રેમને અનુકૂળ વસંત ઋતુના ખડારનું વર્ણન પણ ગઝલોમાં આવે છે.’ ફારસી તથા ઉર્દૂમાં લખાયેલી ગઝલો જોતાં આ અભિપ્રાયનું વાસ્તવિકપણું સ્પષ્ટ થાય છે.

દયારામની ગઝલો હિન્દીમાં હોવાથી આ સંગ્રહમાં દાખલ કરેલી નથી, તોપણ એ ખળતા હૈયામાંથી આવેલા ગઝલના ઉદ્ગારો ખરેખર જ આખાદ ગઝલો છે. ગઝલમાં પહેલવહેલા ગુજરાતી લખનાર તરીકે આપણે સ્વ. દયારામભાઈને ગણવા જોઈએ. ફહી દયારામનું ઝખ્મી જિગર ગઝલમાં ઈશક પુકારે છે. જુઓ:—

- “ મદનમોહન પ્યારે મહેબૂબ મેરા હું,
 “ દિદાર હુવા જખ્મસેં દયા દિલમેં ડેરા હું ।
 “ ઇશકઝખ્મઝખ્મ મારી ભયી મેં દીવાની;
 “ કાઠ બેલી નહીં સાહેલી, શોખી દિલઝી યે જનની ।
 “ ઇશકમય ઉસી પર વોહી મેરા જીવન.
 “ હુઈ ખલક સારી ખારી કદ્દ લગતા હૈ ન મન ।
 “ એક યાદ મીઠી ખતિયાં, છતિયાં ફાટ જતી હૈ;
 “ કદ્દ કહેને મેં નહીં આતા, નૈનાં ભરભર આતી હૈ ।

“ મતલબકે ગરબી આલમ, જન કહલાતે હૈ;
 “ દયા પ્રીતમ બેપવાહી બલિહાર કહલાતે હૈ. ”

આવા ચુનન્દા આશકને કવિ કહેવામાં શું અન્યાય સ્પષ્ટ નથી ? તે ‘આશક’ છે, બેશક.

ગઝલ શું છે ?

તેના મૂળ ઉત્પાદકો આપણને સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે પ્રેમવાર્તા છે; તેના આંતરમાં ઊતરતાં પ્રતીત થાય છે કે, ગઝલ એ ગાણાનું નામ નથી પણ ખરી ગઝલ ગોયા ધર્મસ્તોત્રને સમરૂપ આત્મગાન છે.

‘ મ-ફા-ઈ-લુન્-મ-ફા-ઈ-લુન્ ’ એ માપની રચનાના છન્દને આપણે સામાન્ય રીતે ગઝલ તરીકે જાણીએ છીએ, પરંતુ ‘મસ્ત બાલ’ આપણને કહે છે કે ‘ગઝલ’ એ એક ગાણાનું નામ છે એવું સમજવામાં ભૂલ છે. તે ગાણાનું નામ નથી પણ ‘કવિ-તાના વિષય સંબંધી સામાન્ય નામ છે અને છન્દનું નામ ‘હઝ્રુજ મુસમન’ છે’ એ ‘હઝ્રુજ’ છન્દ જેને આપણે ખોટી રીતે ગઝલ કહીએ છીએ, તેની રચના માટે તે સૂચના કરે છે કે:-

‘ફારસી પ્રમાણે ચાર ચાર અક્ષરી ચાર ગણુ દરેક ચરણુ-માં આપવા જોઈએ. ગણુપ્રમાણ:-ડડડ (લ ગુ ગુ ગુ) છે. આપણા શાસ્ત્રની પ્રસ્તારપદ્ધતિ પ્રમાણે આ પ્રમાણેના સમપદ છંદનું પ્રમાણુ આવે, પરંતુ છન્દશાસ્ત્રનો પ્રસ્તાર અત્યંત છે, એટલે નામ પડેલું ભાગ્યે હોય. આપણી વ્યક્ષરી રીત લાગુ કરતાં આ છંદનું પ્રમાણુ નીચે પ્રમાણે આવશે:

-ડ ડ	ડ-ડ	ડ ડ	- ડ ડ	ડ-ડ	ડ ડ
ય	ર	ગુ ગુ	ય	ર	ગુ ગુ

પ્રથમ બે પાદ અંત્યાનુપ્રાસવાળાં હોવાં જોઈએ; વળી બે પાદનો એક શ્લોક ગણાય છે તે પ્રમાણે દરેક શ્લોકનું બીજું

ચરણુ પ્રથમ શ્લોકની સાથે અંત્યાનુપ્રાસવાળું હોયું જોઈએ. આવા પંદર શ્લોક (ખયેત્) અગર તેથી ઓછાવત્તા લખવાનો રિવાજ છે. ચરણુમાં આઠ અક્ષરે યતિ હોય છે, જો કે યતિ વિષે ફારસી છંદશાસ્ત્રમાં વિવેચન મારા જોવામાં આવ્યું નથી. યતિ હોય તો વધારે સારું.’

પરંતુ ગઝલના શરીરની ઘટના અને તેના પોશાક તથા અલંકારનું—છંદની ઇખારત વગેરે ઉપયોગી ખાખતોનું અભિજ્ઞાન આપણા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મહાશય રા. રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામે ‘ફારસી કાવ્યરચના’ એ નામે જે લેખપ્રસાદ આપ્યો છે, તે દ્વારા આપણને થઈ શકશે. (જુઓ ‘ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન’: પૃ. ૪૭)

ઈસ્લામી રિયાસતની સત્તા ભારતવર્ષ પર સ્થાપિત થયાને લીધે દેશના આંતરખાલ્લ સ્વરૂપમાં જે પલટો થયેલો તેમાં તેના વાઈમય સાહિત્ય પર પણ પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ અસર થયેલી અને ગઝલ તેનું પણ પરિણામ છે.

છતાં, આપણે ગઝલનો પ્રાણુ-તેનું આંતર શોધવાને પ્રવૃત્ત થઈએ, એ વધારે ગુણુકારક છે—આત્મોપકારક છે.

અંતરંગમાં ગઝલનો સંબંધ ખાસ કરીને પ્રેમજીવન અને પ્રેમયોગ એ પ્રેમભક્તિના ધર્મપ્રવાહની સાથે છે, એ અસલ હકીકત જ્યાં સુધી યથાર્થ સ્વરૂપમાં—વિસ્તાર અને ઊંડાણથી સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી ગઝલમાં પ્રસ્ફોટન પામેલા હૃદયોદ્ગાર પણ મૂળ રૂપમાં સમજાય નહિ એ દેખીતું છે.

‘પ્રેમ એ જ પરમાત્મા છે’ અને ‘જાતે પ્રેમી થયા સિવાય પરમાત્મપ્રાપ્તિ સ્વાનુભવસિદ્ધ થતી નથી,’ એ નરસિંહ, મીરાં, દયારામ, કલામી તેમજ બીજા મહાત્માઓના અનુભવોદ્ગારોનો દ્વંકામાં સાર છે. સિદ્ધાર્થ થવા ચાહનારે જીવનનો એ ઉદ્દેશ સ્વીકારવો જોઈએ, એવું પ્રેમી હૃદયોનું માનવું છે. પ્રેમભક્તિ-

દ્વારા પ્રભુપ્રાપ્તિના પ્રયાસો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જુદી જુદી પ્રજામાં થયેલા જાહેર છે; ખ્રિસ્તી પ્રજા પ્રેમસ્વરૂપ ઇસુને પ્રભુનું સમરૂપ સ્વીકારે છે અને ખરું ખ્રિસ્તી હૃદય પ્રભુ ખ્રિસ્તના શાશ્વત પ્રેમ-સ્વરૂપમાં, પ્રેમયોગ અને પ્રેમભક્તિદ્વારા લીન-વિલીન થઈ ‘ખલિ’ બને છે, અને પ્રભુમાં ભળે છે; ભારતવર્ષમાં લાંબા કાળથી પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તો તેમને પૂર્ણ પુરુષ ગણે છે અને તેમના તરફના વ્રજની ગોપીઓના પ્રેમને પરમાત્મપ્રેમ માને છે.

ખ્રિસ્તનું કે કૃષ્ણનું સ્વલ્પ શરીર આજે વિદ્યમાન નથી એ સ્પષ્ટ છે; છતાં, તેમની ભાવનામય મૂર્તિને કાલ્પનિક લક્ષ્ય (આઈડિયલ) તરીકે પરમપૂજ્ય અને અનંત ઐશ્વર્યયુક્ત સ્વીકારી—પરમાત્મા ગણી—ભક્તોનાં કામળ અને દિવ્ય શ્રદ્ધાથી યુક્ત હૃદયોએ પ્રેમ-ભક્તિ કરેલી છે—કરવામાં આવે છે. વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં તો શ્રીકૃષ્ણની ખુદ પરમેશ્વર તરીકે જ પ્રેમભક્તિ ધર્મ્ય ગણાય છે અને તે એટલે સુધી કે ખરો ભક્ત શ્રીકૃષ્ણ સિવાય ઇતર કોઈને ‘પુરુષ’ની ભાવનાથી જોતો જ નથી. તે માને છે કે, ખદી જ ગોપીઓ છે અને ‘પતિ’ તો પરમ પુરુષ એક જ શ્રીકૃષ્ણ છે અને તેમને (એટલે સાક્ષાત્ પરમાત્માને) પામવાને દરેકે તેની ‘ગોપી’ બનવું જ જોઈએ. કૃષ્ણની ‘ગોપી’ બની જઈને જે એમની પ્રેમભક્તિ પૂર્ણ આસ્થાથી અને ‘પોતાનું’ ભાન ભૂલી જઈને’ કરે, તે જ કૃષ્ણમય-કૃષ્ણસ્વરૂપ થાય.

ભક્તિમૂર્તિ મીરાંબાઈની ધર્મભાવના આ પ્રકારની જ છે. તે પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની ‘ગોપી’ છે અને હૃદયથી તેમને વરેલી છે—બીજા કોઈને તે ‘પુરુષ’ જોતી જ નથી; કૃષ્ણની ભાવના-મૂર્તિમાં તેને પરમાત્માની આસ્થા અને ઝાંખી છે અને તેની સાથે તેના હૃદયની લગની લાગે છે—પ્રેમ જાગે છે અને આધિ-ઉપાધિ તમામ તે ત્યાગે છે. પોતાના પ્રભુ ઇશ્વર પતિ-પ્રેમસ્વરૂપ

શ્રીકૃષ્ણની જોગણુ ખની, આન્તરબાહ્ય સર્વસ્વ તેમને સમર્પિત કરી તેમને એકને જ તે આરાધે છે. પોતાના પ્રભુનાં પુરાણ-પ્રસિદ્ધ લીલાસ્થાનોનાં દર્શન કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણની વહાલી વિહારભૂમિ-વિલક્ષણ વૃંદાવનમાં તે આવે છે અને ત્યાં મહાત્મા જીવા ગોસાંઈને નિવાસ સાંભળીને, તેમને ‘હરિજન જાણીને’ તે નિમંત્રણ મોકલે છે. જીવા ગોસાંઈ સ્ત્રીનું મોં નહિ જોવાનો નિયમ પાળતા હોવાથી નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરે છે. ફક્ત શ્રીકૃષ્ણને જ પુરુષ માનતાં મીરાંબાઈ જીવા ગોસાંઈને કહેવરાવે છે:—

‘આજ લગી હું એમ જાણતી જે વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક:

‘વૃન્દાવન વસી હજી પુરુષ રહ્યા છા ! તેમાં ધન્ય તમારો વિવેક !

‘મીરાં મન મોહન શું માન્યું.’

(મીરાંચરિત-દયારામ)

તેનાં પ્રેમયોગી ચક્ષુઓ ફક્ત એકને જ પુરુષની ભાવનાથી પૂજે છે. પ્રેમયોગ એનો આત્માનુભવ છે.

સકત પોતે ‘ગોપી’ ખની જઈને, હૃદયની પૂર્ણ આસ્થાથી પ્રભુને જ પોતાનો પ્રેમસ્વરૂપ સ્વામી સ્વીકારે છે અને તેની સાથે હૃદયની લગની લાગતાં પ્રેમયોગ-સંક્રિયોગ જામી જાય છે અને પરિણામે તે તેને પામે છે.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયને અનુરૂપ, ભક્તિના આ વિધિને સમરૂપ, પણ બાહ્યમાં તેનાથી ભિન્ન પ્રકાર, ઈરાન, અરબસ્તાન વગેરે ઇસ્લામી મુલ્કોમાં ભારતવર્ષની પેઠે જ પ્રચલિત છે. મીરાં, નરસિંહ તથા કૃષ્ણને ઈષ્ટ અને પ્રભુ માનનારા બીજા ભક્તો જેમ પોતે પોતાને ‘સખી’ અને પ્રભુને ‘પ્રિયતમ’ માને છે, તેમ ઈરાન વગેરે દેશોના ભક્તો પ્રભુને પ્રેમસ્વરૂપ પ્રિયતમા-માથક માને છે. કૃષ્ણના ભક્તોની પેઠે જ તેઓ પ્રભુનાં દર્શન માટે હૃદયની લગની લગાડીને પૂર્ણ પ્રેમથી તેની ભક્તિ કરે છે. આવા ભક્તો ‘સૂફી’ ઉપનામથી મશહૂર છે. એવી જ ‘સૂફીવાદ’ની

કંઈક અસર દયારામભાઈની ઉર્દૂ-હિન્દી ગઝલોમાં થયેલી લાગે છે. તેમણે જેમ સખીભાવે કૃષ્ણને પતિ, પ્રીતમ વગેરે સંબોધનો કર્યાં છે, તેમ સૂફી આશકોની પેઠે તેમણે મહબૂબ, માશૂક, દિલદાર વગેરે સંબોધનો પણ કૃષ્ણને કરેલાં છે. સૂફીવાદમાં ભક્ત તે આશક છે અને પ્રભુ તે માશૂક છે. આશક અને માશૂક એટલે ભક્ત અને પ્રભુ.

પરંતુ, દરેક ગઝલમાં ભક્ત અને પ્રભુ વચ્ચેના પ્રવાહનો જ ઉલ્લેખ હોય એવું નથી હોતું. કેટલીએક ગઝલો એવા પ્રકારની પણ હોય છે કે જેમાં સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય માનવ-સંબંધની જ વાત હોય છે. માનવપ્રેમને ‘ઇશકે મિઝાજી’ કહેવામાં આવે છે અને કેવળ ભાવનામય અમૂર્ત પ્રભુને મૂર્ત કલ્પીને—અથવા વેદાન્ત પ્રમાણે સ્વરૂપને લક્ષ્મીને સનમ—પ્રિયતમાનું સંબોધન કરેલું હોય છે, તેવી પ્રીતિને ‘ઇશકે હકીકી’ યાને ઇશકે ઇલાહી (ઇશ્વરી પ્રેમ) કહે છે.

અલખત, સૂફીઓએ લખેલી આરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ગઝલોમાંથી પણ પ્રભુપ્રેમની અને માનવપ્રેમની ગઝલો પિછાનીને જુદી પાડવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ છે; કેમકે શબ્દ-સંદર્ભ, ભાવનાની વ્યંજના—હૃદયના ઉદ્ગારોનું સામાન્ય સ્વરૂપ બન્ને પ્રકારની ગઝલોમાં લગભગ સમાન જ હોય છે. સાહિત્યના વિદ્વાન વિવેચકોથી પણ પ્રભુપ્રેમની અને માનવપ્રેમની ગઝલો જુદી પાડીને તેમની પરીક્ષા કરવાનું બની શકે તેમ નથી; એ કાર્ય તો આન્તરદષ્ટિના માહાત્મ્યનું છે, કે જે ભક્તિયોગને માર્ગે બ્રહ્મરૂપના પરિણામ તરીકે સ્વયં ઉદ્ભવે છે.

સૂફીવાદની સાથે ‘ગઝલ’નો ખાસ સંબંધ છે. સૂફીના સિદ્ધાંતો આરબમાં વૈષ્ણવસંપ્રદાયની પ્રેમભક્તિને, તેના પ્રેમ-કીર્તનને સમરૂપ હોઈ, છેવટે કેવલાદ્વૈત વેદાન્તમાં પરિસમાપ્તે

છે. સૂફીવાદની હકીકત વિસ્તારથી જાણ્યા વિના, ઇશકની ગઝલો-ને ઇન્સાફ આપવાની પૂરી પાત્રતા આપણે પામી શકીએ નહિ અને તેથી તેનો સાર અહીં વિચારી જવો જોઈએ.

‘સૂફી’ એ શબ્દનો અર્થ (સૂફ-ઊન, એ ઉપરથી) ઊનનો જામો પહેરીને ફરનાર એવો થાય છે અને એ ઉપરથી રૂઢ અર્થ, સૂફી એટલે પવિત્ર મનુષ્ય એવો કરવામાં આવે છે. આર્યધર્મનાં જુદાંજુદાં શાસ્ત્રોમાં કર્મકાણ্ড, ઉપાસના, જ્ઞાનકાણ্ড, યોગદર્શન ઇત્યાદિ માર્ગોદ્વારા બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવે છે, છતાં વિશુદ્ધ હૃદયે માત્ર પ્રેમની જ લગની લગાડીને સતત ભજનકીર્તનમાં રત રહેતાં ભક્તહૃદયો શાસ્ત્રોને ગણુકાર્યા સિવાય પોતાનું પ્રેમવિશ્વ જુદું જ રચે છે; અને આવાં ભક્ત હૃદયોનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો ભારતવર્ષની ભિન્નભિન્ન ભાષાઓના સાહિત્યમાં મોજૂદ છે. સૂફીવાદનો અનુયાયી આશક પણ તે જ મિસાલે સનમની લગની અને પ્રેમભક્તિમાં લીન રહે છે. આપણા સાહિત્યમાં જાણીતાં થયેલાં ભક્ત હૃદયોની માફક લોકેષણા, વિત્તેષણા, શાસ્ત્રેષણા, પુત્રેષણા વગેરે બધી વાસનાઓને સૂફી આશક પ્રેમનાં ભજનકીર્તન અને પ્રેમયોગની લીનતાદ્વારા ક્રમાનુક્રમે ઓગાળી દે છે અને પ્રભુના એક જ વિચારમાં જિંદગીનું તે સર્વસ્વર્પણ કરે છે.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો સાચો અનુયાયી—ગોપી બનેલો ભક્ત—જેમ પ્રભુપ્રેમનાં ભજનમાં—તેનાં ગાનતાન અને નૃત્યમાં જ મશગૂલ રહે છે, તેમ સૂફી આશકો પણ ‘નાચનારા’ કહેવાય છે. આવા ભક્તો દુનિયાદારી પતાવીને સનમના ચિન્તવનમાં મુકાવે છે—નાચે છે—ઊનનો જામો (એટલે ફકીરની કફની જેવું લાંબું પહેરણુ) પહેરે છે અને ખંસી બજાવે છે તથા ગઝલ-કન્વાલીની ખેતો લલકારતા અથવા ચિન્તવનમાં હાલમસ્ત જિંદગી ગુજારે છે. સૂફી આશક સનમનું ચિન્તવન કરે છે તે સ્થિતિને

‘તસવ્વર’ અથવા ‘તક્કર’ કહે છે. શાસ્ત્રમાં મન્દાધિકારીઓ માટે સ્થૂલ નિયમોનાં જે બંધનો છે તેને જેમ પ્રેમમાં ડૂબેલાં ભક્તિ-નિમગ્ન હૃદયો ગણુકારતાં નથી, પણ પ્રેમયોગમાં જ મત્ત રહે છે, તેમ સૂફી આશકો પણ શાસ્ત્રની પુરાણી વાતો કરતાં આત્મા-નુભવને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. શાસ્ત્રાસાને શબ્દશઃ સ્થૂળ અર્થમાં જ સમજીને તેને અનુસરવાની કર્મકાંડની પૂજનવિધિ વગેરેને ‘શરિયત’ કહે છે. સૂફીઓ કર્મકાંડના એ પગથિયાને ઉલ્લંઘી જઈને એથી આગલા પ્રદેશની મુસાફરી કરનાર હોય છે. એ પ્રદેશ તે તત્ત્વવિચારની સાથે પ્રેમભક્તિનો છે અને તેને ‘તરિકત’ કહે છે.

‘સૂફીવાદ’ એ ઇસ્લામનો ગૃહ્યવાદ (મિરરીસીઝમ) મનાય છે. તેના સ્થાપનાર હઝરત મહમ્મદ પયગમ્બર સાહેબના જમાઈ અને પહેલા બલિક હઝરત અલી સાહેબ ગણાય છે. હઝરત અલીસાહેબના ૪૫ શિષ્યો સૂફીવાદની આન્તર દીક્ષા લઈને આર્ય સંન્યાસીઓની પેઠે ધ્યાનપરાયણુ નિવૃત્ત જીવન ગાળતા. સંન્યાસીઓ જેમ પોતાને માટે તીર્થયાત્રા ઇત્યાદિ આવશ્યક માન્યા વિના, આત્મા-પરમાત્માની એકતાનું જ ચિંતન કર્યા કરે છે, તેમ ‘સૂફી’ પણ ઇસ્લામી પયગમ્બરો કે કાબા કરબલા ને મસ્જા-મદીનાની કશી પરવા કરતો નથી. સૂફી આશકોમાં ખસરાનાં રખિયા નામનાં એક પાક બાનુ હિઝરી સનની બીજ સદીમાં થયેલાં છે. તેમનું જીવન કેટલેક અંશે મીરાંબાઈને મળતું છે. કાબાનું મન્દિર-જેને ઇસ્લામીઓ બહુ પવિત્ર ગણીને માન આપે છે, તે જોઈને તેમણે કહેલું કે:—

“હું તો માત્ર ઇંદો અને પથ્થરનું મકાન જ જોઉં છું. એનાથી મને શો લાભ છે? ઓ માલેક! મારે તો માત્ર તારી જ ગરજ છે.”

બાહ્ય કૃતિઓને તેમજ બાહ્ય વિધાનોના આડંબરને

ઇશકના ચુસ્ત આશકો લેખામાં ગણુતા નથી, પણ અંદરના મુલક તરફ તેમના હૃદયનો ઝોક હંમેશનો હોય છે.

પ્રેમભક્તિ અને પ્રેમયોગની લીનતાને રસ્તે આગળ વધતાં, સૂફીવાદ સિદ્ધાંતની ખાખતમાં જીવ અને બ્રહ્મની એકતાના તત્ત્વવિચારને પ્રાધાન્ય આપે છે અને એ એકતાનો સ્વાત્માનુભવ પામવાને આશક પોતામાં રહેલી દેહાત્મભાવનાઓને પરાસ્ત કરવાને હંમેશ જ મથતો હોય છે. વેદાન્તમાં જેને અભેદ-સાક્ષાત્કાર કહે છે, તેવો સ્વાનુભવ એ દરેક સૂફીનું અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય હોય છે અને તેને માટે હૃદયની પાત્રતા પરત્વે દરેક પ્રવાસીને જુદા જુદા અનુભવો તેના આન્તરમાં ક્રમાનુક્રમે થતા રહે છે. વેદાન્તની પરિભાષામાં બોલીએ, તો સર્વાતીતભાવ, સર્વરૂપભાવ અને નિષ્કિંચનભાવ એ પ્રવાસી હૃદયના આત્માનુભવનો ક્રમ છે. મુમુક્ષુતા એટલે આર્ત જિજ્ઞાસાનો હૃદયાન્તરમાં ઉદ્ભવ થયા વિના વસ્તુપ્રાપ્તિ માટે સાધકની પાત્રતા સ્વીકારાતી નથી, તેમ સૂફીવાદના ઇશકમાં પણ હૃદયની તમામ લાગણીઓનું એક જ કેન્દ્રમાં વહન વૃદ્ધિગત થયા વિના આશકનું જિગર કદાપિ લાયક થતું નથી. સૂફીવાદ પ્રેમને જ જગતનું ઉત્પત્તિકારણ અને નિર્વાહક તત્ત્વ માને છે અને છેવટે જ્ઞાનને પ્રેમથી અભિન્ન અનુભવે છે. આશક જાતે પ્રેમી બની જઈને પોતાનું તમામ વ્યક્તિત્વ (દેહાત્મભાવ) પ્રેમમાં (બ્રહ્મમાં) ગુમાવી દે છે. શબ્દાન્તરે કહીએ, તો તે પોતે 'પોતા'ને ભૂલી જવા માંડે છે અને જાતે પ્રેમ બનવા માંડે છે. પ્રેમની આ છેલ્લી સ્થિતિના જ્ઞાનને (હક-સત્ય ઉપરથી) 'હકીકત' કહે છે.

આશકના જિગરને માશકની જુદાઈનો સખ્ત 'ઝખ્મ' થયેલો હોય છે અને એવા 'ઝખ્મ'ની વેદના આપણને ભક્તિ-મૂર્તિ મીરાંબાઈએ પણ કહેલી છે. સ્વાભાવિક છે કે 'જખ્મ'ના 'દહી'નું ચિત્ત અનેક આકર્ષક વસ્તુઓ તરફ વાળવામાં આવે,

તોપણ ‘જન્મ’ જે કારી અને આત્મા પરનો હોય તો તે ‘જન્મ’નું ‘દર્દ’ તે કદાપિ વીસરી શકે નહિ. મુમુક્ષુ જેવો સંસ્કારી તેવી આત્મોત્તરિમાં તેની ગતિ અને પ્રાપ્તિ. પ્રેમના પ્રવાસીને હૃદયોન્તરમાં ઊઠે ‘જન્મ’ થયેલો હોવો જોઈએ— ખરા મુમુક્ષુને જ્ઞાનની તૃષ્ણા—પ્રભુપ્રાપ્તિની તીવ્ર વાંછના એટલી બધી આર્ત હોવી જોઈએ કે તે બધા અનિત્ય પદાર્થોની અસત્યતા પૂરેપૂરી સમજીને તેનાથી નિવૃત્ત થયેલો હોવો જોઈએ; અને એવો માત્ર પ્રેમનો જ પિપાસુ-ઇશ્કનો આશક-પ્રેમપ્રદાના ચિંતવન સિવાય બીજી બધી જ બાબતોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ બેદરકાર હોય છે. પ્રેમ જેને સૂફીઓની પરિભાષામાં ‘શરાબ’ કહેવામાં આવે છે, તેનું ઉમેદવાર દિલ દુનિયાની ચલિત ચીજોની કિંમત કૂટલી કોડી જોટલી પણ ગણતું નથી; તે તો ફક્ત હૃદય અને હૃદયોન્તરની પ્રેમોર્મિ, આત્મભાવના અને આત્માનુભવને અધીન રહી પ્રેમપ્રદાની આન્તર ખંસીના સૂર પર નૃત્ય કરતું ઊંડા-જીભાં ને ઊંડાણમાં આગળ વધતું જ હોય છે.

“તઝકિરાત—ઉલ—ઔલિયા”માં જણાવ્યા પ્રમાણે એક જ્ઞાની મહાત્માએ એક સૂફી મકની મુલાકાત લેતાં જણાવેલું કે, ‘આખી દુનિયાનું ઇશ્વરવિષયક જ્ઞાન એકત્ર કરીએ તો પણ મારા જ્ઞાનની ખરાબર થઈ શકે નહિ. તે છતાં, મારું પોતાનું જ્ઞાન પણ સૂફીઓ સાથે સરખાવતાં ઓછું છે.’ મહાત્મા ઇમામ અહમદના શિષ્યોએ સૂફીઓ તરફ આક્ષેપ કરતાં તેમને માટે કહેલું કે, ‘તેઓ માત્ર અન્ધપ્રદાને અનુસરે છે અને તેમનામાં પ્રકાશની ન્યૂનતા છે.’ મહાત્મા ઇમામે જવાબ દીધો કે, ‘નહિ; તેઓનામાં

x ‘તઝકિરાત—ઉલ—ઔલિયા’ ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે ‘મુસ્લિમ મહાત્માઓ’ એ નામે પ્રકટ કર્યો છે. એમાં મહાત્મપરિચી રબિયા, મહાત્મપરવી જલાલુદ્દીન વગેરે ૯૬ સૂફી સંતોનાં જીવનચરિત્રો ને બોધવચનો આપેલાં છે—પ્રકાશક)

જ્ઞાનનાં ઊંડાં મૂળ છે.’ શિષ્યોએ ફરી કહ્યું: ‘એક ભાગેલા ફળની છાલ સિવાય ખીબ કશાની તેઓ ઈચ્છા કરતા નથી.’ મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘આખી પૃથ્વીમાં સૂફી જેવી ભવ્ય વાંછના-વાળા મેં ખીબ કોઈને જોયા નથી. એક ભાગેલા ફળના છોતરા વિના આ દુનિયાની ખીજ કોઈ પણ વસ્તુની તેમને કશી જ અપેક્ષા નથી. ખેશક, તેઓ નિઃસ્પૃહ છે.’ પ્રેમ અને આસ્થા એ સૂફીવાદનું આવશ્યક લક્ષણ છે અને આત્મજ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર એ તેનું પરિણામ છે.

આપણા પ્રાચીન કાળના ભક્તોનાં હૃદયગાનનો મુખ્ય વિષય જ જેમ પ્રભુભક્તિ છે, તેમ સૂફીઓની ગઝલો પણ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંપર્ધ જ ગાય છે. સૂફી તત્ત્વજ્ઞાન એટલે ‘તરિકત’ અથવા ‘મારિકત’માં રાજયોગ સુધ્ધાનો સમાવેશ થાય છે. સૂફીઓ માને છે કે આત્માથી પરમાત્મા અભિન્ન છે. જીવાત્મા ‘ઈશ્વરમાંથી’ બનેલો નહિ, પણ ખુદ ‘ઈશ્વરનો’ બનેલો છે અને અગ્નિની ચિનગારીઓ મૂળ અગ્નિથી જેમ જુદી નથી—સમુદ્રના તરંગો જેમ સમુદ્રથી જુદા નથી—તેમ જીવાત્મા પરમાત્માથી જુદો નથી, એવો સૂફીનો તત્ત્વસિદ્ધાંત છે. સૂફીવાદના સિદ્ધાંતોમાં સર્ગણ અને નિર્ગુણ ભક્તિનું ક્રમિક નિરૂપણ અને અનુસરણ છે.

ઈશ્વરી અવાજે જીવોને પૂછ્યું કે, ‘શું તમે પરમાત્મા સાથે સંપર્ધ અને અદ્વૈતમાં નથી?’ જીવોએ કહ્યું: ‘બલી’ એટલે ‘હા.’ આવી એક વાર્તા પરથી સૂફીઓનાં લખાણમાં ‘બલી’ અને ‘નેસ્તી’ (એટલે ‘શું તું તે નથી?’) એવા શબ્દો જે વેદાન્તના તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના વ્યંજક છે, તે વારંવાર આવે છે. ‘અનલ-હક’ એ સોહમ્ વ્યંજક છે. તેઓ માને છે કે:—

પરમાત્મા અનાદ્યન્ત, સૌન્દર્ય અને પ્રેમસ્વરૂપ અને સચરાચર વ્યાપ્ત છે અને તેના સિવાયનો સ્નેહ એ માયા માત્ર

છે. અહીં જણાતી સૌન્દર્યની અને સ્નેહની મૂર્તિઓ પ્રભુનાં પ્રતિબિમ્બો છે, તેના સૌન્દર્યના આદર્શો છે. આખું જગત કરોળિયાની બળ જેવું છે. સ્વરૂપાનુભવ માટે બહુલક્ષક ચિત્તને એક સ્થાને સ્થિત કરવાની જરૂર છે અને એવી ઘનીભૂત થયેલી હૃદયભાવનાના પ્રબળ પ્રવાહથી પ્રેમયોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પ્રેમ-યોગ એ સૂફીનું મહત્ત્વનું સાધન છે.

છતાં, સૂફી સન્તમહાત્માઓ જેઓ જગતને નિયમનમાં મૂકવાને તેની સાથે સંબંધ રાખે છે, તેઓ જગતના હિતની ખાતર અધિકારભેદને પણ સ્થાન આપે છે; બધાં હૃદયોની એકસરખી પાત્રતા હોતી નથી અને તેથી જેઓ સૂફીવાદની દીક્ષા સ્વીકારે છે તેમને માટે કેટલાક સંતમહાત્માઓએ અમુક ક્રમ ઠરાવેલો છે. ‘ફના-ફી-શય; ફના-ફી-શેખ; ફના-ફી-રસૂલ; અને ફના-ફી-લ્લાહ:’ એ ચાર પગથિયાં સૂફી ઇશકનાં ક્રમિક આરોહણો છે. ‘ફના-ફી-શય’ એટલે કોઈ પણ ચીજમાં ગુમ થઈ જવું; અને એ ન્યાયે જોતાં ખરા હૃદયની ‘મૂર્તિપૂજા’ સાથે સૂફીવાદને કશો વિરોધ નથી. અલખત, મૂર્તિપૂજાને નામે હાલ ભારતવર્ષમાં જે બાહ્યાડમ્બર પ્રચલિત છે, તેને તો સૂફીઓ વ્યર્થ અને અર્થહીન જ ગણે છે. મૂર્તિપૂજા બે પૂર્ણ પ્રેમથી કરવામાં આવે, મીરાંબાઈની પેઠે એવી ભાવભક્તિથી કરવામાં આવે કે તે કર્યા સિવાય હૃદય જીવી શકે જ નહિ, તો જ તે સાર્થક છે—બાકી આપણા દેશમાં મંદિરો અને મૂર્તિપૂજાનો જે રિવાજ ગતાનુગતિક ચાલ્યો આવે છે એવા કૃત્રિમ અને ફરજિયાત દંભમાં તો સૂફી આશકને કશી આત્મોત્તતિ લાગતી નથી. એવી સ્થૂલ શૃંગલાઓથી તેનું હૃદય દૂર રહે છે. અલખત, સૂફીઓ કદાપિ ધર્મના ઝગડામાં પડતા નથી, પણ કેવળ ઉદાસીન રહે છે. તેમને જગતની સાથે કશી લેવાદેવા નથી, પણ હીનતા અને ચિન્તવન એજ એમનું સ્વાભાવિક કાર્ય છે

અને તેથી હૃદયને-આત્માને જે ઝાંખી હલાવે તેની ભક્તિ અને ઉપાસના બીજી સર્વ બાબતોને ભોગે તેમને મંજૂર છે. ‘ફના-ફી-શેખ’ એટલે ગુરુ, જેને તેઓની પરિભાષામાં ‘સાફી’ (એટલે પ્રેમનો મદિરા પાનાર) કહે છે, તેની સેવામાં સ્વાર્પણ કરવું.

બેશક હકીકતના અનુભવ સુધી આગળ વધેલા સૂફી મહાત્માઓનો સિદ્ધાંત એ જ છે કે, બધાઓ ગુરુઓ છે અને બધાઓ શિષ્યો છે. પરંતુ એવી આંતરદશાનો સ્વાનુભવ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તો પ્રેમનું જ્ઞાનામૃત પાનાર મહાત્માની લીનતા અને આસ્થાથી ભક્તિ કરવાનું સૂફી સન્તો આવશ્યક માને છે. એ ગુરુભક્તિ તે માર્ટિન લુથરના દંડને પાત્ર નહિ, પણ ધનંજયના કૃષ્ણ તરફના આદરનું સમરૂપ છે. ‘ફના-ફી-રસૂલ’ એટલે પયગમ્બરમાં પોતાપણું શુભ કરી દેવું. ઉપરની બે સ્થિતિમાંથી પસાર થનાર આશક પયગમ્બરનાં વચનને તેના સામાન્ય અર્થમાં સાધારણ જનસમાજની પેઠે નહિ, પણ મૂળ અર્થમાં સાંકેતિક રહસ્યો ઉકેલીને પોતામાં સ્પષ્ટ ઉકેલવાને પાત્ર થાય છે અને છેવટે તે ‘ફના-ફીલાહ’ એટલે ‘પ્રભુમાં સર્વસ્વસમર્પણ’ કરવાને પાત્ર થાય છે. તે આત્મામાં જીવે છે.

આ છેલ્લા ‘હાલ’ના આત્માનુભવ થતાં સૂફી આશક જીવન્મુક્ત થાય છે: **ब्रह्मचिद्ब्रह्मैव भवति** । એ તે અનુભવે છે. એવા મુક્તાત્મા તરીકે બાયઝિદ, જુનેદ, મનસૂર, અબુલ ખયર, જલાલુદ્દીન રૂમી વગેરે સૂફીઓ મશહૂર છે.

તે ‘નવું-જીવન-બ્રહ્મજીવન’ પામે છે. ‘ફના’ પછીની એ દશાને સૂફીની પરિભાષામાં ‘બકા-બાદ-ઉલ્-ફના’ કહે છે.

સૂફીવાદ એ સામાન્ય બાબત નથી, પણ ગંભીર સિદ્ધાંતોની ગૂઢ રહસ્યયુક્ત ધર્મભાવના છે, અને તેથી તેમનું

હૃદયગાન ઉકેલવામાં સાહિત્યના જ્ઞાન કરતાં સ્વાત્માનુભવ વધારે ઉપયોગી છે એ સ્પષ્ટ છે. પ્રભુને કાલ્પનિક આદર્શ-મૂર્તિ (સનમ) કલ્પીને લખાયેલી પ્રેમધર્મની ગઝલોમાં તે પ્રત્યક્ષ ન છતાં, તેના ગાલની લાલી, તેના અધરની સુરખી, તેના કદમની મેંદી, ચુંબનવ્યવહાર, તેનું શરાખી જામ, તેના મેળાપ કરાવી આપનાર સાકીનું શરાખખાનું વગેરે વખતો-વખત આવે છે. સૂફીઓ જણાવે છે કે આ સઘળા શબ્દો અમુક પરિભાષાના છે. અને તેનો અર્થ અતિશય ગૂઢ છે— કેટલાકે એ તો આવા ગૂઢ શબ્દોનો એક જુદો જ શબ્દકોષ તૈયાર કરેલો છે. એમાં જણાવ્યા મુજબ ‘નિદ્રા’ શબ્દનો અર્થ ધ્યાનક્ષીનતા—સમાધિ છે; ‘ખુશખો’ એટલે ‘સનમની મીઠી નજર’ છે, શરાખનો અર્થ ‘પ્રેમની ઉન્મત્તતા’ છે; ‘ચુંબન’-નો અર્થ ‘સનમની નિકટતા’નો છે; ‘સાકી’ એટલે ‘ગુરુ’; ‘અધરરસ’ એટલે અપરોક્ષાનુભવની ઝાંખી; ‘ગાલની લાલી’ એટલે ‘પ્રભુના સૌન્દર્યનું’—તેની પ્રેમકૃપાનું અનુભવ-દર્શન’ અને ‘વાયુલહરી’ એટલે ‘પ્રભુની પ્રેમકૃપાનો સુંદર પ્રવાહ’ એ પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે; છતાં, બધા સૂફીઓ આ પારિ-ભાષિક શબ્દો અમુક એકસરખા અર્થમાં જ વાપરે, એવો કશો નિયમ નથી. ઉદાહરણ તરીકે ‘શરાખી જામ’નો અર્થ કેટલેક પ્રસંગે ‘આખું વિશ્વ’ એવો કરવામાં આવ્યો છે. કેટલેક પ્રસંગે ‘આશકનું દિલ’ એવો કરવામાં આવ્યો છે અને કેટલેક પ્રસંગે ‘પ્રભુની કૃપા’ એવો પણ કરવામાં આવ્યો છે. ક્ષેય સ્વ-રૂપપ્રભની કાલ્પનિક મૂર્તિ હોવાથી તેના સૌન્દર્યના, તેના પ્રેમના અને પ્રવાસીને તેના માર્ગમાં અનુકૂળતા અને ઉત્તેજન આપનારા હરકોઈ પ્રેમવ્યંજક શબ્દો, ગમે તે ભાવાર્થમાં વાપરવામાં આવે તોપણ તેથી અર્થવિપર્યય થવાનો ઓછો જ સંભવ છે.

સૂફીવાદની ઉત્પત્તિ કુરાને શરીફમાંથી થયેલી મનાય છે,

છતાં સામાન્યદૃષ્ટિથી જોતાં તેમાંના સિદ્ધાંતોથી સૂફીવાદ ભિન્ન તત્ત્વ સ્ત્રીકારનારો છે, એ નિઃસંશય છે. જીવાત્મા અને પરગાત્માનો ભેદ ઇસ્લામી મઝહબમાં ખુલ્લો છે અને સૂફીવાદ તો અદ્વૈતવાદી છે. કેટલાક વિવેચકો એવું પણ માને છે કે સૂફીવાદનું મૂળ આર્યોનાં ઉપનિષદો ઉપરથી લેવામાં આવ્યું છે અને એ માનવું કંઈક કઠિન છતાં બેલાશક સંભવિત છે.

સૂફીવાદ જે ધર્મતત્ત્વો માને છે, તેનું પ્રાપાતિક અવલોકન કરતાં, દરેક પ્રજામાં જુદે જુદે વખતે સૂફીવાદના સિદ્ધાંતો પ્રકારાન્તરે દાખલ થયેલા છે, તે જોઈ શકાશે. ગ્રીક પ્રજામાં સૂફીવાદના સિદ્ધાંતોને મળતા જ વિચારો પ્લેટોના કાળમાં પ્રચલિત થયેલા. રોમન પ્રજામાં પણ એ સિદ્ધાંતો ખુબુ પરિચિત થયેલા; સૂફીવાદનું રહસ્ય સમજાવનાર ભક્ત મહાત્મા મીલાના જલાલુદ્દીન મહમ્મદ સાહેબ ઘણો કાળ રોમમાં રહેલા અને ‘ઇમી’ના ઉપનામથી જ પ્રસિદ્ધ છે. સૂફીવાદનો પૂર્વભાગ ભારતવર્ષમાં વૈષ્ણવસંપ્રદાયની પ્રેમભક્તિદ્વારા, ખંજૂરમિમાં થયેલા ભક્ત મહાત્મા ગૌરાંગપ્રભુની ઉપાસનાદ્વારા અને એમ અનેક રીતે પ્રવર્તેલો છે અને પ્રવર્તમાન છે અને તેનો ઉત્તર ભાગ વેદાન્તના ગૂઢ સિદ્ધાંતોના અનુસરણમાં સ્પષ્ટ છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ નરસિંહ મહેતા, ધીરો, અખો, છોટમ, પ્રીતમ વગેરેનાં ભજનોનું તેમજ નાનક, કબીર વગેરે મહાત્માઓની (હિન્દી) વાણીનું મનન કરતાં સૂફીવાદના ઉત્તર ભાગનો સારો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. સ્વામી રામતીર્થ જગત સમક્ષ સૂફીવાદની પૂર્ણતાનો આદર્શ જ રજૂ કરે છે, એ તેમના લીન અભ્યાસીઓને વિદિત છે.

આ અટપટા સંસારની વિચિત્ર જાળમાં રહેનાર મનુષ્યને તેમાંથી નિવૃત્ત થવું અને સ્વાભાવિક પ્રેમભાવના વડે, એકીકૃત હૃદયવૃત્તિથી પ્રભુ તરફ અરે! કાંઈના તરફ પણ સ્નેહની અચલ

લગની લાગવી એ ખલુ વિરલ છે. કશા પણ હેતુ વગર કોઈ કોઈને ચાહે-હૃદયાર્પણ કરી દે એ ઐહિક જગતની વ્યાવહારિક નિયન્ત્રણમાં તો ખનવું ખલુ મુશ્કેલ છે. અલખત, અહેતુક સ્નેહનાં ભવ્ય અને જ્વલંત દષ્ટાંત થોડાંક તો હરકોઈ પ્રજના વાક્મય સાહિત્યમાં કાયમની સુરખીથી લખાયેલાં પ્રકાશિત છે. યુસ્કૂ-ઝુલેખા, શીરી-ફરહાદ, લયલા-મજનૂં અને વામેક-ઉઝરાના હાખલા ફારસી તથા ઉર્દૂ સાહિત્યમાં બાણીતા છે. અલખત તેઓ ખધાં પૂર્ણતાનાં અનુભવી નથી, પણ પરમપ્રેમયોગી છે-માનવપ્રેમ (ઈશક મિઝાજ) મારફત ઈશ્વરી પ્રેમ (ઈશક હકીકી) પામનારાં છે અને આ તુફાની ભવસાગરમાં આપણી ડગમગતી કિસ્તીઓને હીવાદાંડી મિસાલે દિલાસા સાથે દિશા ખતાવનારાં છે; પરંતુ તેમના જેવું હૃદયાર્પણ થવું એ હરેકને સુસાધ્ય નથી. જે હૃદયને અલૌકિક પ્રેમનું દર્શન થયેલું છે, તેની આન્તર-દશા ખરેખર અદ્ભુત જ હોય છે. તે ખીબ કશાથી કદાપિ પણ લેપાતું નથી જ. એવા દિવ્ય દર્શન સિવાયનો વ્યક્તિ તરફના પ્રેમનો તરફડાટ તે પ્રેમ નહિ પણ માયા જ છે, અને સ્વાભાવિક રીતે થવું જોઈએ તે પ્રમાણે તે ચિરસ્થાયી ટકતો નથી અને હૃદયવૃત્તિ છેવટે તો પ્રભુ તરફ વળે છે.

સૂફીવાદ માને છે કે, પ્રેમબ્રહ્મ સચરાચરવ્યાપ્ત છે અને તેનું વિરાટ સ્વરૂપ જોવું, પૂજવું અને છેવટે તેમાં લીન થઈને ગુમ થઈ જવું, એ જ આ શરીરધારણનો મહાન હેતુ છે. ‘ઈશક હકીકી’ અને ‘ઈશક મિઝાજ’ એવા બે ભેદો યદ્યપિ હૃદયના પ્રેમપ્રવાસની ગતિ પિછાનવાને પાડવામાં આવ્યા છે, તથાપિ વસ્તુતાએ તો એનો પ્રવાહ એક જ છે. શાહબેદો મજનૂં-જે પ્રેમભૂતિ લયલામાં પ્રભુદર્શન પામે છે અને તેના સ્મરણ અને તપમાં ઝાડ સાથે ઝાડ ખની ભય છે, તે મજનૂં જોગીના ઈશકને વિવેચકો ‘ઈશક મિઝાજ’ના વર્ગમાં મૂકે, તોપણ સ્પષ્ટ છે કે,

તમામ દુનિયાદારી અને સઘળા મનોવિકારો સુધ્ધાં એકદમ છોડી
 દઈને તેણે પોતાના સર્વસ્વાર્પણનું ખલિ પ્રેમયજ્ઞમાં હોમ્યું હતું.
 અને તે હોમવા માટે નહિ પણ એવી રીતે જાતે હોમાયા વિના—
 તપ અને ચિન્તવન સિવાય—ખીજી કોઈ હાલતમાં એ ઇશ્વરના
 દીવાનાથી રહી શકાયું નહિ, માટે હોમ્યું હતું. ખરે, એ મહાત્મા-
 ની આન્તરદશા તત્ત્વયોગીની હોઈ પ્રજ્ઞાનચક્ષુનો તે સાચો
 ઉમેદવાર હતો, એ નિર્વિવાદ છે. ઇશ્વરી પ્રેમ પીધેલી તે જોગીની
 આંખો દુનિયાની સામાન્ય નજર જોઈ શકે છે તેવી લયલાંને
 જોતી ન હતી અને ન જુએ એ સ્નેહને સ્વાભાવિક છે. રાધા
 અથવા મીરાં જે દર્શન કૃષ્ણમાં કરી શકે, તુલસીદાસ જે દર્શન
 રામચંદ્રમાં કરી શકે, જે દર્શન હરકોઈ ભક્ત પોતાના ઇષ્ટ પ્રભુમાં
 કરી શકે, તે જ પરમાત્મદર્શનની ઝાંખી એ જોગીને થયેલી અને
 તે તેમાં જ લીનવિલીન રહ્યો. તેનું ‘દર્દ’ તે સામાન્ય નહિ પણ
 જીવાત્માનું દર્દ છે અને તેથી તે તપ સિવાય ખીજી કોઈ દશા-
 માં જીવી શકે નહિ, એ દેખીતું છે. બાલ્યમાં તો ‘ચખ ડાલ માર
 ધનકો, કૌડી ન રખ કફનકો!’ એવો તે ફકીર થયેલો જ, પણ
 એથી અતિ વિકટ તેણે એ કરેલું કે તેના અન્તરની તમામ
 ભૂમિકાનો કબજોભોગવટો તેનો પોતાનો નહિ પણ તેની ધ્યેય-
 મૂર્તિનો હતો—અને હરકોઈ આશકને એ જ કરવાનું છે: અને
 એવું સર્વસ્વાર્પણ થયા પછી આશકમાં શું રહે છે? ‘હું’ નહિ
 પણ ‘તું’; અને આપણે વિચારી શકીએ કે એ ‘તું’ તે ખીજે
 પુરુષ સર્વનામ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ પુરુષ નામ જાતે જ. પ્રેમ,
 પ્રેમ અને પ્રેમનો પ્રખળ પુકાર કરતો આશકનો આત્મા પ્રેમ-
 યોગના પ્રભાવે પ્રકૃતિથી પર કંઈક અનુભવતો આગળ માર્ગ
 કાપતો જ વધ્યો જાય છે અને નવા જીવનનો—પોતાનો અસલ
 વતનનો મુકામ શોધી કાઢી ત્યાં કાયમનો ઠેર છે. કુરાને શરીર-
 માં લખેલું છે કે:—

‘ હું એક ઢંકાયેલા જવાહિરની પેઠે ધૂપેલો હતા;’

‘ મને મારા બળતા તણુખાએ ખુલ્લો કર્યો. ’

એ મુજબ આત્મદર્શનનો અનુભવ તે પામે છે. ઉપ-
નિષદ પ્રમાણે બોલીએ તો:—

‘ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ’ । ॥ ૩. ૩.

તદનુસાર ‘પૂર્ણ’માંથી ‘પૂર્ણ’ જાય છે, ત્યારે જે અવશિષ્ટ રહે, તે ‘પૂર્ણ’ સ્વરૂપનો અનુભવ આશકને થાય છે. જીવની સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આરોપેલું ‘જગતપાણું’ પૂરેપૂરું ખાદ્ય કરતાં ‘પૂર્ણ’ બ્રહ્મનું વિરાટ રૂપ જ રહે છે, દેહાત્મભાવનું ‘હું’ લય પામે છે—
અહં બ્રહ્માસ્મિ નું સર્વસામાન્ય ‘હું’ બને છે જે પૂર્ણ છે. તપ અને યોગદ્વારા સૂફી સ્થૂલેચ્છાઓને ક્રમે ક્રમે જીતવા માંડે છે અને માટીનું શરીર તે માટીનું જ છે, જે પદાર્થોમાં સુખ માનવામાં આવે છે, તે પણ માટીના શરીરની પેઠે માટીના છે અને હકીકતમાં માટીની કશી જ ગણના નથી, એ વાત તેના હૈયામાં કાયમને માટે લખાઈ જાય છે. દુનિયાનો સૂફી આશકો સાથેનો વિરોધ, અલખત, કાયમનો તો નહિ જ પણ લાંબા કાળનો તો છે જ. સૂફી આશક નવી દૃષ્ટિ ‘ફના-ફિલાહ’ પછી ‘બકા’ના ‘હાલ’માં આવે ત્યાં સુધી એવો વિરોધ રહે એ સહજ છે, બલકે - ત્યાં સુધી એવું વૈમનસ્ય એ જ પરસ્પરનું લક્ષણ છે. વ્યક્તિમાં સમષ્ટિને અને તેના નિયામકને જોવાની અદ્ભુત આંખ આશકને પ્રેમે પોતે જ નજર કરેલી હોય છે અને આશક બંધે જ્યાં સુધી ‘બકા’ના હાલમાં આવે ત્યાં સુધી આખી દુનિયાને પોતાની આંખો લગાડવાને અસમર્થ હોય છે; તેની એ લાચારી તે ઘણીકવાર ગજલોમાં રહે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. આપણા દેશના ભક્તોનો અને દુનિયાનો એખલાસ કેટલો છે, તે પણ આપણને વિદિત છે.

ભગવદ્ગીતા કહે છે કે:—

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં ચે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્ ॥ ૧-૨૨

“અનન્ય પ્રેમમાં નિત્યે જે હૈયાં અભિયુક્ત છે,

“પોતે પ્રેમપ્રભુ ત્યાં તો યોગક્ષેમ વહાં કરે.”

એવું અનન્ય ચિન્તવન અને એવી પર્યુપાસના સૂઝી કરે છે; અને પતંજલિ ભગવાન યોગદર્શનમાં યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ એવું યોગનું જે મૂલસૂત્ર પ્રખ્યાત છે તે આશકને ‘ઝખમ’ અને ‘દદ’ની વેદનાને પરિણામે સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે, તેથી તે સનમના પ્રેમકીર્તન સિવાય ખીણું કશું ચાહી શકતો નથી. તેના મનને નિગૂઢીત કરવાને કે નિયમનમાં રાખવાને શાસ્ત્રાંજ્ઞાઓની જરૂર પડતી નથી, કેમકે ખુદ આત્માની સાથે તેને સીધી આડત ખંધાયેલી હોય છે અને એનું આંતરજીવન ગોચર એક પરમહંસ વા સંન્યાસીના જીવનને અનુરૂપ ખની રહેલું હોય છે. પોતાપણું ફના કરવું એ સૂઝીવાદનું તારતમ્ય છે અને તે સિવાય પ્રેમનો કે ચાહવાનો કશો જ હેતુ નથી; કેમકે પોતામાં રહેલાં વાસનાઓ અને વિકારો કાયમ રાખીને તો પ્રેમને પાત્ર કોઈ જ થયું નથી અને થઈ શકે નહિ એ સિદ્ધાંત છે.

ઉપરાંત, ચુસ્ત સૂઝીનાં આવશ્યક લક્ષણ અને પ્રાપ્તવ્ય વિચારીએ, તો વિશુદ્ધ હૃદય, અસીમ ઔદાર્ય, આત્મનિબ્રહ્મ, પ્રહ્લયર્થ, સતત ચિન્તવન, વાસનાક્ષય, આત્માર્પણ અને પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ એ એનું આન્તર જીવન છે. ભક્તિભાગના આચાર્ય નારદમુનિ પ્રેમભક્તિ સમજાવતાં કહે છે કે:—

ॐ ॥ સા ન કામયમાના નિરોધરૂપાત્ ।

ॐ ॥ પરમપ્રેમરૂપત્વાત્ ॥

ॐ ॥ નિરોધસ્તુ લોકવેદવ્યાપારસંન્યાસઃ ।

ॐ ॥ તસ્મૈ અનન્યતા તદ્વિરોધિષૂદાસીનતા ચ ।

- ૐ ॥ અન્યાશ્રયાણાં ત્યાગો અનન્યતા ।
 ૐ ॥ લોકે વેદેષુ તદનુકૂલાચરણં તદ્વિરોધિષ્ણુશીનતા ચ ।
 ૐ ॥ ભવતુ નિશ્ચયદાદુર્યાદુર્ધ્વે શાસ્ત્રરક્ષણમ્ ।
 ૐ ॥ અન્યથા પાતિત્ય શંકયા ।
 ૐ ॥ નારદસ્તુ તદર્પિતાશ્ચિલાચારતા । તદ્વિસ્મરણે વ્યાકુલતેતિ ।
 ૐ ॥ અસ્ત્યેવમેશમ્ ।
 ૐ ॥ યથા વ્રજગોપિકાનામ્ ।

ભાવાર્થ કે:—

‘ ભક્તિ કામના સિવાયની હોવી જોઈએ, (નિરુદ્ધ ચિત્તે કરેલી તેથી) નિરોધરૂપા હોવી જોઈએ. ભક્તિ પરમ પ્રેમરૂપા એટલે પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને લીન અને ઉન્મત્ત ભાવનાથી થયેલી હોવી જોઈએ. લોક, વેદ અને વ્યવહારનો ત્યાગ અને ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિમાં અનન્યતા અને તદ્વિરોધી ખાખતોમાં ઉદાસીનતા એ પ્રેમીનો નિરોધ છે. ઇષ્ટ સિવાયના અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરીને ભક્તિ અનન્ય થવી જોઈએ. લોક અને વેદમાં જે ઇષ્ટપ્રેમને અનુકૂળ હોય તે જ કરવું, તેનાથી વિરોધી ખાખતો તરફ ઉદાસીનતા રાખવી; પરંતુ ભક્તિમાં નિશ્ચયની દૃઢતા થયા પહેલાં શાસ્ત્રનું રક્ષણ (પાલન) કરવું જોઈએ; અન્યથા પાતિત થવાની શંકા છે. નારદનું કહેવું એવું છે કે કર્મમાત્ર તદર્પિત કરવાં અને તેના વિસ્મરણથી પરમ વ્યાકુળ થવું (એ ભક્તિ છે). એ એવું જ છે—વ્રજ-ગોપિકાઓના પ્રેમ જેવો પ્રેમ—તે ભક્તિ.’

સૂફીવાદના અનુયાયીઓની પ્રેમભક્તિનું અભિજ્ઞાન ભક્તિ-માર્ગના પ્રણેતા નારદમુનિ ઉપર પ્રમાણે કરાવે છે અને આશંકાની ગતિઓમાં આપણે એ લક્ષણો આપાદ રીતે જોઈએ છીએ.

આશંકા કોને ચાહે છે, તે શેને પૂજે છે અને શા માટે પૂજે છે એ વગેરે પ્રશ્નો સિદ્ધાંત સમજવામાં સહાયક નથી—

મહત્વના નથી, બલકે અભ્યાસીને જરૂરના પણ નથી; જેવાનું એ છે કે આશકની આંખ તેના ઉપાસ્યમાં શું જુએ છે અને તેનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ તે પ્રેમયજ્ઞમાં કેવી રીતે ફના (આત્મ-વિલોપન) કરે છે. આર્યાવર્તના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભક્તોની કામળવૃત્તિથી થયેલી અને થતી દૃઢ હૃદયની ‘મૂર્તિપૂજા’ને પણ હસનીય અને નારકી દશાના જ લક્ષણ જેવી જે માની શકે તેને તો પ્રેમીની મૂર્તિપૂજાનો સિદ્ધાંત ભાગ્યેજ ગમ્ય થઈ શકે; કેમકે ‘ઉપાસક’ અને ‘ઉપાસ્ય’ વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ જગતની સ્થૂળ દૃષ્ટિનો કે ખુદ્ધિનો નહિ; પણ પ્રેમી આત્માના પ્રત્યક્ષાનુભવનો જ માત્ર વિષય છે. તે પ્રવાહ યોગી હૃદયનો તેના હૃદય તરફ વહેતો બ્રાહ્મ પ્રવાહ છે અને વિશુદ્ધ પ્રેમભક્તિ વડે તે નિરંતરનો પવિત્ર છે. જે તેમાં કામ, મોહ કે વિકારની સ્વસ્નેહમય જરા પણ છાંટ રહેલી હોય છે, તો તે પ્રવાહ આગળ ચાલી શકતો જ નથી અને આશકને કશો આરામ મળતો નથી, ફક્ત કડવાં આંસુ સિવાય બીજી કશી ખરકત તેને થતી નથી, એ ખુલ્લી વાત છે.

વ્રજની ગોપબાલાઓ, મીરાંબાઈ, બિહવમંગળ, દયારામ, અને બીજાં ઘણાં ભક્તહૃદયો કૃષ્ણને સર્વસ્વ માનીને આત્માર્પણનો પ્રવાસ કરે છે. મહાત્મા તુલસીદાસ કૃષ્ણને નહિ પણ રામચંદ્રને હૃદયથી પ્રભુ માને છે અને ગોકુળવૃંદાવનમાં કૃષ્ણની મૂર્તિને નમવાની પણ ચોખ્ખી ના કરે છે. મજનૂં દીવાનો લયલાંમાં પરમાત્મદર્શન કરે છે અને ખુદ ખુદાની પણ પરવા કરતો નથી. પરમહંસ રામકૃષ્ણનું હૃદય મહાકાલિની મૂર્તિનું ઉપાસક છે અને તેમાં લીનતાદ્વારા તે સ્વાત્માર્પણનું બલિ પ્રેમયજ્ઞમાં હોમીને આત્માનુભવ પામે છે. તેમના જ શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ મહાકાલિની મૂર્તિને નહિ પણ પોતાના ગુરુ રામકૃષ્ણદેવને જ અદ્વિતીય ઉપાસ્ય માને છે. કેટલાક આશકો અજમેરના

પીર ખ્વાબ સાહેબને જ સર્વસ્વ માને છે અને ઉપાસે છે. કેટલાક હઝરત મહમ્મદ પેગંબર સાહેબને અને કેટલાકો સૂફી-વાદના મૂળ સ્થાપક હજરત અલી સાહેબને ધ્યેય માને છે. કેટલાકો પરમાત્માની મનઃકલ્પિત મૂર્તિને લક્ષ્ય કરીને પ્રેમયોગ-વડે ભક્તિ અને ચિન્તવન કરે છે અને ઉખાદ્રારા માર્ગ પામીને પ્રકાશમાં ભળે છે. એક પયગમ્બરની કથા એવી પણ કહેવામાં આવે છે કે જે સાંભળીને હાલની ખુદ્દિમાન પ્રબળને કદાપિ હસવું પણ આવે. કહે છે કે તેમણે એક મુમુક્ષુને પાડા તરફના દૃઢ પ્રેમ પરથી ઇશક હકીકીની તાલીમ આપી હતી અને તેમાં તે પ્રેરિત પુરુષ સફળ થયા હતા. બાબા પ્રેમાનંદભારતી તો એટલે સુધી કહે છે અને બેશક તે સાચું છે કે હૃદયને જે વધારેમાં વધારે પ્રિય લાગે તેને ચાહવું અને જો કોઈ વ્યક્તિને ચાહવાનું ન બની શકતું હોય, તો પ્રેમ એ શબ્દની મૂર્તિ કલ્પીને લક્ષ્ય-સ્થાને તેને રાખીને યોગી થવું અને એ તલ્લીનતાથી પણ પરમાત્માના પુણ્યપ્રકાશનો આત્માનુભવ અવશ્ય થશે. ઉપરાંત, આપણી ભાષામાં પ્રભુને માતા તરીકે પરમપ્રેમથી ઉપાસના કરનારાં કેટલાંક કાવ્યો લખાયેલાં છે અને તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર અને બીજા અવતારો એ દેવીના જ છે, એમ ભક્તોએ સ્તુતિ કરતાં ગાયેલું છે. (જુઓ વલ્લભનો ગરબો, પૃ. કા.)

મિઝાજ અને હકીકી ઇશકના સંબંધ વિશે મૌલાના જામી ‘યુસૂફ-ઝુલેખા’ વિશે લખતાં એક પ્રસંગે કહે છે:—

- “ શુનીદમ શુદ મુરીદે પેશ પીરે,
- “ કે બારામ દર સલુકરા દસ્તગીરે;
- “ બ ગુફત અર પા નશુદ દર ઈશકત અઝ નયે,
- “ બી રવ આરાક શવ વાંગેહ પેરો મન આયે;
- “ મ તાબ અઝ ઇશક ર ગરબે મિલહેસ્ત,
- “ કે આં બહેરે હકીકત કાર સાહેસ્ત;

“ બ લોહ અવલ અલેક્ષેતે ન ખવાની, ’

“ કે કુરાં દરસ ખવાનદન કય તવાની ? ”

ભાવાર્થ કે:—

“ મેં સાંભળેલું છે કે કોઈ શિષ્ય મહાત્માની પાસે દીક્ષા લેવા ગયો. ગુરુએ કહ્યું કે, ‘તું કોઈને ચાહતો નથી, આટે શિષ્ય થઈ શકશે નહિ. કોઈના પર પણ આશક થઈને તું આવે તો તને દીક્ષા આપું. ઇશક મિનઝીની તો તને ખખર નથી, તો હું તને હકીકતની તાલીમ શી રીતે આપું ? પાટી પર ‘અલેક્ષેતે’ નહિ ઘૂંટે તો તને કુરાન વાંચતાં શી રીતે આવડશે ? ’ ”

અહીંયાં અપરા પ્રીતિના સાધનને પરા ભક્તિ માટે આવશ્યક ગણવામાં આવ્યું છે.

હદીસ શરીફ જેમાં ઇસ્લામી પેગંબરોની સવિસ્તર તવારીખ છે, તેમાં ઉલ્લેખ છે કે:—

‘અલ મિનઝો કન્તર-તુલ્-હકીકતે; અલ ઇન્સાનો મીર અતુલ ઇન્સાન,’

‘ઇશક મિનઝી એ ઇશક હકીકીની સીડી છે;

ઇન્સાન એ ઇન્સાનને જોવાનો આયનો છે.’

આ ઉપરથી જોવાનું છે કે, વ્યક્તિ તરફનો પ્રેમ પણ જો સામાન્ય નહિ પણ અનન્ય અને અલૌકિક હોય, તો તે ઇશરી પ્રેમના સાક્ષાત્કારમાં ઘણી વધારે મદદ કરે છે. એ જ અંશમાં કહેલું છે કે:—

‘અલ્લ ઇશકો જુનોજુન રફો ખીના હલ અકલે:’

‘અલ્લ ઇશકો નાઝન ફિલકલ્મે તહરરફો મા સેવલ્લ મેહબૂબે.’

એટલે, “ ઇશકનું લક્ષણ જ છે કે અક્ષલની ખીનાને તે ઉખાડી નાંખે છે. ઇશકની આગ એવી છે કે તે મેહબૂબ (યાને પ્રિયતમા) સિવાય ખીજું બધું ભસ્મ કરે છે. ”

અમેરિકાનો સુપ્રસિદ્ધ વેત્તા એમર્સન પણ આને ઘણે અંશે મળતા વિચારો જણાવે છે. તે કહે છે કે સ્નેહનું દર્શન

આત્માને પૂર્વસ્મૃતિ કરાવે છે અને ક્રમેક્રમે સ્વૂળ બાબતો છૂટતાં ચાહનાર પરિણામે વિશ્વવ્યાપક—સર્વ સામાન્ય પ્રેમ સુધી પહોંચે છે અને આત્મદર્શન પામે છે. આત્માને ચાહનાર બાતે આત્મા બને છે. (જુઓ એમર્સન, ‘ઓન લવ.’)

હકીકત એવી છે કે હૃદયને કોઈ પણ સ્થાને ભવ્યતા—સુંદરતા—કાંતિની દિવ્યતા—પ્રભુતાનું જ્વલંત દર્શન થવું જોઈએ. એ ‘ઝખ્મ’ યાને ઝાંખી બે વિશુદ્ધ અને અલૌકિક હોય છે તો જ ચાહનારના આખા આન્તરતન્ત્ર પર કાયમની અસર કરે છે, કેમકે તે પ્રકૃતિથી પર હોય છે અને આવો આત્મીય પ્રેમ હોય તો જ તે ચાહનારને માનવસ્નેહમાં પણ પ્રભુપ્રેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે. અલખત ‘પોતાપણું’ તમામ ઓગાળ્યા વિના સામાન્ય માનવસ્નેહનો કશો જ વિશિષ્ટ અર્થ નથી એ સ્પષ્ટ છે; કારણ કે, સ્નેહ એટલે જ સાત્ત્વિક સેવા—સ્નેહ એટલે જ ‘હું’ મટીને ‘તું’ થવું; અને માનવસ્નેહના મામલામાં એ અતિશય વિકટ છે. અશારીરિક આત્મત્વ (સ્પેટ્રોનિક લવ)ની પ્રેમ-ભાવના માનવસ્નેહમાં કાયમની રહેવી એ બહુ જ મુશ્કેલ છે. કામ, મોહ અને સ્વસ્નેહના વિકારોનાં વિકટ પ્રલોભનો માનવસ્નેહમાં પળેપળે આવે છે, અને એ પરીક્ષણોમાં ટકી રહેવું એ વિરલાં હૃદયોથી જ બની શકે એવું છે. સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહને માર્ગે અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભક બલો ખડાં હોય છે અને એ દુશ્મનોનાં માત-પર લશ્કર આશકને આગળનો માર્ગ સહેલાઈથી મેળવવા દેતું નથી; આથી તે અતિશય ભયંકર છે. સૂઝીવાદના મિત્રની ઇશકને નામે ચાહનારાં હૃદયોને ખરેખર બહુ જ સંભાળવાનું છે.

ઇશકની ગઝલો લલકારનારાં જિગરોને આ પ્રસંગે આવશ્યક ચેતવણી આપવાનું ધર્મકર્તવ્ય છે કે, સ્નેહનાં કાવ્યો સ્ત્રીપુરુષના વિલાસી સ્વચ્છંદોને પોષણ આપવાને કદાપિ લખાયેલાં નથી; સૂઝી આશક તો એવાં વિલાસી વર્તનોને ખરેખરો

દુશ્મન છે અને હરકોઈ નીતિવેત્તા(મોરેલિસ્ટ) સ્વચ્છંદ, વ્યભિચાર અને વિલાસને ધિક્કારવામાં જેટલો આગ્રહી હોઈ શકે, તેના કરતાં તે ઘણો વધારે આગ્રહી અને પવિત્ર છે. એકપત્નીવ્રત પાળનાર સામાન્ય ધર્મખુદ્ધિના વ્યાવહારિક મનુષ્ય કરતાં, સૂફી ઇશકના આશકનું હૃદય ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વની ખાખતમાં ઘણું આગળ વધેલું હોય છે: ભોગવિલાસની નજરથી ‘જેવું’ એ જ સૂફી ઇશકના રાહદારી માટે ગંભીર પાપ છે અને તેથી કહેવું જોઈએ કે દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રકારની નિરંકુશ ખદી હોય તો તેને ઉમેરવાને નહિ; પણ મનુષ્યમાં રહેલા ઈશ્વરી ખળને પ્રવાહ તેના પોતાના મૂળ તરફ વાળવાને જ આવા સાહિત્યને ઉપયોગ છે. સ્નેહ એટલે આન્તરનું અર્પણ, સ્નેહ એટલે શરીરનો નહિ, પણ આત્માનો આવિર્ભાવ અને સ્નેહનું દર્શન એટલે પ્રભુતાનું દર્શન. વ્યક્તિમાં એવું દર્શન થવા છતાં, આશક પોતાની પ્રિયતમાને કદાપિ પણ ભોજ્યા માનતો નથી—માની શકતો નથી, એ ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. સ્નેહ અથવા ઇશક એ ભક્તિ છે અને આશક તે ભક્ત છે; અને ભક્તને તો પ્રભુનાં દર્શન થયા પછી પોતામાં પોતાની નાલાયકાત અને પ્રભુની અગાધ મહત્તા સિવાય ખીજ વિચારો આવવાને અવકાશ જ નથી. આપણે જોઈએ:—

“સનમકા તૂર દેખા હય, ખુદાકા તૂરકે ખદલે;

“હુવા હય દાગેદિલ રોશન, ચેરાગહ તૂરકે ખદલે.

*

*

*

*

“અનલહકકે ચવઝ લખ પર, અનલમહબૂબ જરી હો;

“ઝહડાયે દાર પર મુઝકો અગર મનસૂરકે ખદલે.

(ગઝલે દાગ)

(પરમાત્માના જ્યોતિને ખદલે સનમનું તૂર જોયું છે; તૂરના પહાડ પર પયગમ્બરને થયેલી ઝાંખીને ખદલે મને દિલમાંના

ડાઘ સ્પષ્ટ થયો છે. ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ મંત્રને બદલે હું મેહ-
ખૂબ-સનમ છું’ એ મંત્ર મારા હોઠ પર ચાલુ રહે; અને
મનસૂરને બદલે મને શૂળી પર ચઢાવી દો.)

“અરે! કાતિલ તીખું તે જિગરને રેંસનાઈ છે :

“પરન્તુ પહાડનું હૈયું ખુદાએ આ ધડેલું છે.”

(કલાપી)

(હૃદયને ‘ઝખમ’ કરનાર શસ્ત્ર—ઈશકનો ઝખમ કરનારું
તેનું નેત્ર એટલું તો તીક્ષ્ણ છે કે હૃદયને પૂરેપૂરું ચીરી નાખે;
પણ મારું હૃદય જ કઠોર ગોચા પહાડનું બનેલું છે.)

પોતાનું અંતરવલોકન—પ્રતિપક્ષીની દષ્ટિ કરે એવું—આબાહ
થવું બેઠએ; અને તો જ આન્તર પ્રવાસમાં આગળ વધી શકાય,
અને આત્મવચિત થવાનો—ઊલટે રસ્તે જઈને દુઃખદ બનાવો
શોચવાનો પ્રસંગ ન આવે. પ્રવાસના ક્રમમાં પ્રત્યેકની પાત્રતા
અને પ્રત્યેકના અનુભવો સમાન નથી હોતા, એ પણ ખ્યાલમાં
રહેવું બેઠએ. ‘હું પૂર્ણ-હું’ એ શબ્દો પ્રેમસ્વરૂપ ઈસ્ટિપ્રિસ્ત,
શ્રીકૃષ્ણ, જનક, શુકદેવ, મનસૂર વગેરે દિવ્યાત્માના સ્વાનુભવની
પ્રેરિત વાણી છે, પણ એ જ શબ્દો હિરણ્યકશિપુ, રાવણ, નમ-
રુદ કે ફિરૉનના મુખમાં આત્મવિઘાતક—ઈશ્વરદ્રોહી છે, એ
સ્પષ્ટ છે. પોતાના હૃદયનું—હૃદયભાવોનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરવું
એ બિલકુલ સહેલું નથી. ‘સનમ તો હાજરાહજૂર છે, પણ
આશકના ઈશકની કસૂર યા કમીનાને લીધે જ તે પરદેશીન
રહે છે: સજીવન—ચૈતન્યમૂર્તિ માત્ર સનમ જ છે—આશક તો
ગોચા બન વગરની ચીઝ મુરદું છે,’ એ મૌલાના રૂમી સાહેબના
કહેવા ઉપરાન્ત, આપણે મનન કરવા યોગ્ય એક સન્તના
અનુભવોદ્ગાર છે કે:—

‘સાહેબજી દરબારમે’, કમી કાહુકી નાંહિ:

‘બન્દા મૌજ ન પાવહી, ચૂક ચાકરી માંહિ.’

સરખાવો: ‘તમે હાથે કરીને જ હુરાન થાઓ છો—કોઈ ખીજું તમારા ઉપર જખરદસ્તી કરતું નથી. કોઈ તમને ખાંધી રાખતું નથી, કે તમે જીવો કે મરો.’

સરખાવો:

ઉદ્ધરેવાત્મનાત્માનં નાત્માનસ્યસાદયેત્ ।

આત્મૈષ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈષ રિપુરાત્મનઃ ॥

મ. ગી. ૬. ૫.

મસ્નવીમાંથી નીચેની એક વાત આપણને ઉપયોગી છે: કોઈ આશકને એક પ્રસંગે તેની પ્રિયતમાનાં દર્શનની તક મળી. તેણે તેને હૃદયથી ચાંપીને ભેટવાને બદલે પોતાના ખિસ્સા-માંથી એક કાગળ કાઢ્યો અને તેને વાંચી સંભળાવવા માંડ્યો. તે કાગળમાં એ જ માથૂકના રૂપની, તેના પૂર્ણત્વની અને તેના વિયોગમાં તે તેને કેટલા બધા પ્રેમથી ચાહતો તેની તારીફની તથા પોતાના હર્ષની ગઝલો લખેલી હતી. તે સાંભળતાં માથૂકે તેને કહ્યું કે, ‘હવે તો તમે સાક્ષાત્ મારી પાસે જ છો અને તેથી વિયોગના આવા વિલાપો અને દુઃખના ઊભરા વાંચવામાં અત્યારે વખત ગાળવો એ તેનો અવગો ઉપયોગ છે. આપણને રૂબરૂ મળવાની જે લહાણ મળી છે, તેનો આ પ્રમાણે અવગો ઉપયોગ કરવો એ સાચા પ્રેમીને ઘટતું નથી. આ ઉપરથી તે સ્પષ્ટ થાય છે કે, તમારા પ્રેમની ખરી વસ્તુ હું નથી, પણ તમે ખરેખર જ જેને ચાહો છો, તે વસ્તુ તો તમારી પોતાની જ હાલમસ્ત દશા અને તેને લગતી તમારી પોતાની જ કવિતાના આલાપો છે. પાણીથી વિખૂટી પડેલી માછલી લાંબા કાળ પછી જેવી રીતે પાણીને જુએ તેવી રીતે હું તમને બેઉં છું, પણ તમે તો મારાથી બાંહે તે રોકી રાખો છો. આ તો એવું છે કે બાંહે હું અત્યારે લાહોરમાં હોઉં અને તમારું કોઈ પ્રેમપાત્ર લંકામાં હોય ! હૃદયનો જેના તરફ ખરેખર પ્રેમ હોય છે, તે તો એવો

હોય છે કે, હૃદયપાત્ર પ્રેમપાત્રને એકને માટે જ ખાલી હોય છે. તમારી ખાખતમાં તો સ્પષ્ટ છે કે, તમારું હૃદય મારે માટે ખાલી નથી ! તમારા હૃદયમાં મારે માટે જગા હોય તેના કરતાં તમારી પોતાની ગઝલો માટે વધારે જગા છે !’

આ માથૂકના ઉદ્ગારોદ્ધારા આશકોને બહુ ઉપયોગી નસીહત મળે છે. ખરા આશકની દશા તો આવી છે:-

‘ખડે’ ન ઇસ્મકી ચોથી । ‘અલિક્ બે પે’ ન હમ સીખે ।

‘ફક્ એક ઇસ્કકી મક્તબમે’ હમ નામે સનમ સીખે ।’

તાત્પર્ય એ છે કે, સૂફી આશકે કમે કમે પોતામાંની વાસનાઓનો ક્ષય કરીને મુક્ત થવા તરફ નિશાન રાખવું જોઈએ. તેણે ‘સાફી’ થવું જોઈએ. આસપાસની તમામ સ્થિતિઓથી અલિપ્ત સાફ-પ્રેમસ્વરૂપ બનવાને જ તેણે મથવું જોઈએ. અનેક ખાખતો તરફ ભટકતી વૃત્તિવાળું ચિત્ત ‘પ્રેમયોગ’ માટે નાલાયક છે. દુનિયાદારી અને ઇશકને બંનેને મેળવવા માગનાર અને બંનેમાં અકડેક પગ રાખનારને સૂફીવાદના ઇશકમાં ફોંટા મળવાનો કેટલો ઓછો સંભવ છે, એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. માત્ર સૂફીવાદમાં જ નહિ પણ પ્રભુના બધા માર્ગોમાં એવી જ વિકટતા છે. પ્રેમસ્વરૂપ ઇસ્તિ ખિસ્તે પણ આપણને એવું જ કહેલું છે:-

“બે માલિકોની સેવા કોઈ માણસ કરી શકે નહિ; કેમકે તે એકને કાં તો ધિક્કારશે કે બીજાને ચાહશે; અથવા તો એકનો પક્ષ કરશે ને બીજાનો દ્વેષ કરશે. દેવ અને દૌલત બંનેને તમે નહિ સેવી શકો.” (હોલી બાઈબલ પૃ. ૭૭; નવીન સંધિ, ૧: ૨૪)

સૂફી આશકની ભક્તિ નીચેના પ્રેમકીર્તનમાં આપણે જોઈએ:-

તેરી હસ્તમે મર મિટના, શહાદત છુકો કહેતે હય:

તેરી ફૂએમે હોન્ન દફન, જન્મત ઇસ્મે કહેતે હય.

તુઝીકો દેખના, તેરી હિ સુનના, તુઝમેં ગુમ હોના :
 હકીકત, માશિકત એહલે તરિકત ઇસ્કો કહેતે હય,
 શિયાસત નામ હય તેરી અલીમેં આનેબનેકા :
 તસવ્વરમેં તેરે રહેના, ઇબાદત ઇસ્કો કહેતે હય.
 જો તુઝમેં ઓર તું નિસમેં ફિર હસકો દ્રંઢના કયસા ?
 યે હિ હય બેખબર મફલત, જહાલત ઇસ્કો કહેતે હય.
 ખુશ કલમા ખુતોને ઓર ગવાહી હી દરખતોને :
 નખૂઅત ઇસ્કો કહેતે હય : રસાલત ઇસ્કો કહેતે હય.
 રહા મુઝમેં બશિકલે રહ પર સૂરત ન દિખ્વાઈ :
 ઇસે કહેતે હય બેગૈરત, મૈયત ઇસ્કો કહેતે હય.
 કટાયા સરકો સિઝદેમે, યે હિ ઉમ્મતકી ખાતિર મૈં :
 ચહાદત ઇસ્કો કહેતે હય : ઇબાદત ઇસ્કો કહેતે હય.
 નઝર આયા હય જો જલવા, મૈંને તાહ વ યાસીનકા :
 ખા ખા કર કસમ કુરાને, સૂરત ઇસ્કો કહેતે હય.
 તેરા આશક, તેરા શયદા, તેરા મફતૂં વ ભંદાદહ :
 તેરા ખાદિમ, તેરા બન્દા, હિદાયત ઇસ્કો કહેતે હય.
 (ગઝલે હિદાયત)

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

ખપી જવું પ્રેમમાં તારા, સમપંજુ એ અમે કહીએ :
 દફન થવું શેરીમાં તારી, અમારું સ્વર્ગ એ કહીએ.
 સ્તુતિ તારી જ બસ! સુલુવી, તને જોતાં જ ગૂમ થઈએ :
 મામાંસા, સાંખ્ય ને તત્ત્વો, બધું એમાં અમે કહીએ.
 સફર તારી અલીમાં તે, શહનશાહી અમે કહીએ :
 રહેવું ચિન્તને તારા, પરામક્તિ અમે કહીએ.
 તુંમાં છે જે-તું છે જેમાં, પછી શું શોધવું તેને ?
 ખબર નહીં એ જ અજ્ઞાની અગર ગાફિલ અમે કહીએ.
 ઋચ્યા આ વેદની શીખ્યા, બધું બ્રહ્માંડ સાક્ષીમાં :
 અસલ એ શબ્દ બ્રહ્માનો, પ્રભુવાણી અમે કહીએ.
 નિરાકારે રહે અન્દર મગર દર્શન ન દે દિલબર :
 વગર તું તે નફર જીવતર અગર મૃત્યુ અમે કહીએ.

ચરણ ચૂમતાં કપાળ્યું શિર, સનમના પ્રેમની ખાતિર :
 સમર્પણ એ અમે કહીએ : પરાભક્તિ અમે કહીએ.
 પીધું જે જ્યોતિ પ્રીતિનું, નિરંજન નેતિ નેતિનું :
 ખરેખર ! વેદના સોગન ! પ્રભુ એ-એ અમે કહીએ.
 દીવાનું ઘેલું તુજ પ્રેમી : ત્વદર્શિત પ્રાણતનમનનન :
 ગુલામી કાયમી તારી, સનમનો શહ એ કહીએ.

આમીન. પ્રેમદર્શન, પ્રેમયોગ, પ્રેમભક્તિ અને છેલ્લે પ્રેમ અને જ્ઞાનની સુંદર અભિવ્યક્તિઓ આત્માનુભવ એ સૂફી ઇશકના શહનો કેમ છે.

અલખત સૂફીઓ પ્રભુને પ્રિયા કહે છે અને મજનૂં જેવા કોઈ દીવાના પ્રિયાને પ્રભુ પણ કહે છે, પરંતુ એ પ્રિયાને પામવું એ બધાંઓની રમત નથી-ગઝલની લીટીઓ ગોઠવીને ગાન-તાનમાં મશગૂલ રહેવાથી એ પ્રિયાનો ભેટો નથી, એ તો અવશ્ય વિચારવું જોઈએ. મજનૂં પોતાની પ્રિયાને પ્રભુ કહે એટલા માટે હાડમાંસની હરેક પૂતળી પ્રભુ ખનવાને અથવા પ્રભુ તરીકે પૂજવાને પાત્ર હોતી નથી. કૃષ્ણને મીરાંબાઈએ પ્રભુ તરીકે પૂજ્યા અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી હજી પણ ઘણાં હૃદયો પૂજે છે, પણ એના ખોટા અનુકરણથી વૈષ્ણવસંપ્રદાયના મહારાજો પૂજવા લાગ્યા અને વલ્લભી સમાજે તેનું ગતાનુગતિક અનુસરણ કર્યું, એથી કેવા અનર્થ થયા એ ‘મહારાજ-લાયખલ-કેસ’ ના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે.

પ્રેમભક્તિ એ ખેશક કામળ, પવિત્ર અને મહિમાવન્તાં ભક્તહૃદયોની દિવ્ય શ્રદ્ધાનું પરિણામ છે અને વિરલ હૃદયમાં જ તે સ્વયંસ્ફુરણ પામે છે, એટલું જ નહિ પણ હરકોઈ લૌકિક નિયંત્રણથી તે હંમેશાં પર હોય છે; છતાં પ્રેમને નામે જ્યારે દેશની અધોગતિ થવા લાગે છે, ત્યારે કુદરતના નિયમ મુજબ ‘કરસનદાસ’ જેવાં સાચાં અને વીર હૃદયો એ દુર્દશાનું જ્ઞાન

કરાવવાને આગળ આવે છે અને આવવાં જ બેઠાએ. ખરું છે કે શ્રદ્ધા એ બુદ્ધિનો વિષય નથી, છતાં, ધર્મને નામે ફરજિયાત અથવા અર્થહીન અનુકરણ તો કેવળ અનિષ્ટ છે. એથી સત્યનાં દ્વાર ખુલ્લાં નહિ, પણ ખંધ થાય છે—પ્રકાશનો માર્ગ સંકેત પામે છે, અને બાંહેધરબાંહેધર પણ પ્રેમને એટલે પ્રભુને આપણાથી અન્યાય થાય છે. વસ્તુસ્વરૂપનું રહસ્યજ્ઞાન પામ્યા વિના ઇશકને નામે પ્રવાસી હૃદયો વિમાર્ગે વહી જવાની ધાસ્તી રહે છે અને તેથી આટલું બેલાશક બેલાવાની ફરજ લાગે છે. મિબજી ઇશક ગમે તેને ચાહે એમાં પ્રતિખંધ કશો નથી—દેવી મીરાંની પેઠે તે જડમૂર્તિને લક્ષ્ય માને યા ચાહે તો મજનૂં બેગીની મિસાલે તે ચેતનમૂર્તિને લક્ષ્ય માનીને ચાહે; પણ જેને તે ચાહે છે, તેને દુનિયાની નજરથી નહિ પણ લૌકિક દષ્ટિથી પર-પ્રભુતાની દષ્ટિથી પૂજે છે કે કેમ એ જ તેની આત્મોન્નતિના ક્રમ માટે મૂળ પ્રશ્ન છે. ફારસી અને ઉર્દૂ સાહિત્યના ગતાનુગતિક અનુકરણ (એવા અર્થહીન અનુકરણને સૂફીવાદમાં ‘તકલીદ’ કહે છે)થી સંખ્યાખંધ ગઝલો ગૂજરાતીમાં દેખાવ આપવા લાગી છે, એ ચાલુ જમાનાની ખાસિયત હો કે ખૂબી હો, પણ તેનું પરિણામ આત્મવંચના અથવા વલ્લભી સંપ્રદાયની પેઠે વિકૃત કૃત્રિમતા નીવડે નહિ, એવી આપણે આજ્ઞા રાખીશું અને તે સફળ કરવાને પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીશું ॥

હકીકી અને મિબજી ઇશક એ બે જુદા માર્ગો નથી, પણ એક જ પ્રવાહનાં ક્રમિક ગત્યન્તર છે એ આપણે બેધું છે; અને સૂફીવાદની શૈલીએ લખાતી આપણી ભાષાની ગઝલોને કયાં સ્થાન છે, તે પણ આ નિરૂપણ પરથી બેઠ શકાશે.

દયારામભાઈ પછી એમના હૃદયને કંઈ અંશે સમરૂપ હૃદય આપણે કવિ નર્મદમાં બેઠાએ છીએ. કવિ નર્મદે પ્રેમની મસ્ત અને જુસ્સાભરી ખાનીમાં ‘ઇશક’ ગાયો, બાંહેધર અને

ગુજરાતને સંભળાવ્યો છે. અલખત, તેના હૃદય પર કીટ્સ, ખાયરન અને બીજા અંગ્રેજી કવિઓની તથા હયારામ જેવાની અસર થયેલી છે, તેવી ફારસી કે ઉર્દૂ લેખકોની અસર થયેલી તેના ઉદ્ગારોમાં જણાતી નથી. તેણે ‘ગઝલ’ નહિ ગાયેલી એવું નથી; ‘ગઝલ’ તેણે, ખેશક, ગાયેલી; પણ તેના જેવા વીર હૃદયને ‘પ્રેમશૌર્ય’ની ગર્જના પુકારવામાં ‘લાવણી’ની રચના વધારે અનુકૂળ પડેલી અને તેથી રૂઢ અથવા હાલ જે ‘ગઝલ’ ગણાય છે તે માપ (મીટર)માં તેણે લખ્યું નથી.

“ચલો ! ચલો ! શં વાર લગાડો ! જલદી પીત્રા માંડો !”

વગેરે એના પ્રમત્ત ઉદ્ગારો જાહેર છે.

કવિ નર્મદના પ્રતિભાશાળી હૃદયે જ ગુજરાતને ‘હૃદય’ આપ્યું છે—જીવન આપ્યું છે, એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ ગણાશે નહિ. નવી ભાવના, નવા વિચારો, નવી શૈલી અને નવા જીવસાની કવિતા તો આપણને નર્મદે જ આપી છે. જાણવા અને નોંધવા જેવું એ છે કે, ‘લાગણી’ એ શબ્દ જ અંગ્રેજી શબ્દ ‘ફીલિંગ’ ઉપરથી પહેલવહેલો ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ-કોષમાં દાખલ કરનાર કવિ નર્મદાશંકર છે.

પરન્તુ, ગુજરાતી ભાષામાં ખરેખર ગઝલ લખનાર તો ‘મસ્ત ખાલ’ છે. એ વિરલ વ્યક્તિએ આપણી એટલી તો કીમતી સેવા કરેલી છે કે તેની કદર કરવાની આપણા બન્ધુઓની અશક્તિ આપણે સ્વીકારવી બેઠાએ. ફારસી શાયર હાફિઝ જે ઇરાનનો મહાન કવિ ગણાય છે, તેનું સાહિત્ય ગુજરાત હજૂર રજૂ કરવાનો એમણે કરેલો પ્રયત્ન કેટલો ઉપકારક છે ? સૂફીવાદ વિષે પણ એ જ મહાન પુરુષે આપણને પહેલવહેલી માહિતી આપી છે. ઇસ્લામી રિયાસતના કેટલાક ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો તરજુમો પણ એમણે કરેલો; ‘ભારતીભૂષણ’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ અને ‘કૃષ્ણમહોદય’ વગેરે સામયિક પત્રોનું તન્ત્ર પણ કેટલોક કાળ ચલાવેલું.

આપણા નવીન કાવ્યસાહિત્યમાં ફારસી હળ મુજબની ઇશકની સાયરી ‘મસ્ત ખાલ’થી શરૂ થાય છે.

‘મસ્ત ખાલ’નું જિગર નીડર, પ્રામાણિક, સ્વતંત્ર અને વિશુદ્ધ છે, એ તેમના ઉદ્ગારોમાં પ્રપાત પામનારને સ્પષ્ટ થશે. ‘હરિ-પ્રેમપંચદશી’ અને ‘ક્લાન્ત કવિ’ એ તેમનાં પ્રેમકાવ્યો હરેક પ્રેમી હૃદયને મનનયોગ્ય છે. સૂફીવાદની ઝલક તેમની ગઝલોમાં ખુબી સ્પષ્ટ છે અને તે ઇશકનાં રાહદારીઓને થોડુંક હૃદય ખચ્ચે સુગમ થઈ શકશે. ખરેખર, એ હૃદય આપણું રાહબર થવાને પાત્ર છે. ‘ક્લાન્ત કવિ’માં સૂફી આશકે કરેલી ભક્તિ છે—ભક્તિ યોગ છે.

તેમના સમકાલીન અને મિત્ર મહૂમ પ્રો. મણિલાલે પણ સૂફીવાદના ધોરણ પર થોડીક ગઝલો લખેલી છે. ‘મસ્તી’ અને ‘દર્દ’ બન્ને એમની ગઝલોમાં પ્રધાન છે અને ઇબારતની બાબતમાં પણ ‘મસ્ત ખાલ’ની છાપ પ્રખલ છે. એમનો કાવ્યસંગ્રહ સતીક છે અને પ્રોફેસરે જાતે એમાં તાત્ત્વિક રીતે વેદાન્તવિચારો સમજાવેલા છે. વેદાન્ત અને સૂફીવાદનો સંબંધ કેટલો નિકટ છે, એ પ્રો. મણિલાલના હૃદયોદ્ગાર સ્પષ્ટ કરે છે. (જુઓ માર્ગદર્શક ટીકા. ગૂ. ગ.)

મહૂમ ડોક્ટર હરિ હર્ષદ ધ્રુવની હૃદયરંજક ગઝલોમાં ઇશક અને ઇશકની ‘મસ્તી’ કરતાં શૃંગારરસનું દર્શન વધારે છે; દયારામનો શૃંગાર અને નર્મદનો જુસ્સો એમાં સ્પષ્ટ છે. ખેશક, તેમાં દર્દ છે, છતાં આપણે જોઈ શકીએ કે એ દેશપ્રેમી અને રસથી ઊભરાતા હૈયાનાં કવનોને સૂફીવાદની ગઝલો સાથે કશો આન્તર સંબંધ નથી. ‘હયરાને-હિંદ’ એ મથાળા નીચે તેમણે કેટલીક સ્વદેશપ્રેમની ઊછળતી ગઝલો લખેલી અને ‘અંદ્ર’માં છપાયેલી છે, પણ તે આ સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત લાગ્યું નથી.

ઇશ્કના દૃક્તરમાં કલાપીનું નામ તો મશહૂર અને ચિર-
સ્મરણીય છે. એ વિષે વધારે વિવેચનની અહીં અપેક્ષા છે કે ?
એના કામળ અને વિશુદ્ધ હૃદયની તદ્દલીન લાગણીથી ગવાયેલા
ઇશ્કે ગુજરાતના ગરીબ ખગીયાને સુહાગ્યો છે અને તેના પડઘા
તો સંભળાયાં જ કરશે. ખરેખર, કલાપી એક અલૌકિક પુરુષ
છે. સત્તર-અઠાર વર્ષની વયે તેણે લખેલી પહેલી જ ગઝલ
'ફકીરી હાલ' તેના હૃદયની મહાન ભવ્યતાની પ્રતીતિ કરાવવાને
ખસ છે. ઇશ્ક સિવાય જેણે આખી જિંદગાનીમાં બીજું કશું જ
પુકાર્યું નથી, ઇશ્ક સિવાય જેણે બીજું કશું જ કર્યું નથી અને
ઇશ્કમાં જ જેણે જિન્દગાનીની કુલ કુરખાની કરી છે, તે અદ્ભુત
જિન્દગીને આપણે શી રીતે ઇન્સાફ આપીશું ?

તેની ગઝલોમાં કલાનું પ્રાધાન્ય નથી; તે તો લાગણીના
શિરોમણિ આલેખક છે. લાગણી એ તેની ગઝલોમાં મુખ્ય તત્ત્વ
છે અને ઇશ્કી આદમીની જિન્દગાનીનું પણ એ લક્ષણ ચોક્કસ
કાલ સુધી હોય છે જ. કલાપીની ગઝલોમાં ખરું બેતાં કવિની
કલા નહિ પણ લાગણીને વશવર્તિની—તેના દર્દની પ્રખલ પ્રેમો-
ર્મિઓ છે. પ્રેમયોગમાં લીન થવું અને લીનતા દ્વારા અન્તે
એમાં જ લય પામવું, એ કલાપીની ગઝલનો સાર છે—ઇશ્કનો
પણ એ જ સાર છે: પ્રેમ, પ્રેમયોગ, ભક્તિ, લીનતા અને લય;
નવું જીવન—શાન્તિ—મુક્તિ—નિઃશ્વેશુલ્લસ.

કલાપીના પવિત્ર અને સુંદર હૃદયોપવનની નવી પ્રસાદી
'માલા અને મુદ્રિકા' આપણને હમણાં જ જડે છે. અલખત,
એમાં અમુક વજનનાં મુખમ્મસ યા કન્વાલીની બેતો નથી;
છતાં, ખુદ આત્માને ગાવાની આખાદ ગઝલ-ગઝલની 'માલા'
અને સફલ પ્રેમની 'મુદ્રિકા' એમાં પાને પાને આશક જુએ છે,
અને ફિદા થાય છે. સાધુખાન્ધવ પઢિયારે 'પ્રેમ; પ્રેમ ને પ્રેમ'
પ્રકટ કર્યા પછી, આવી વિરલ પ્રસાદી આપણને હમણાં જ મળે

છે. લગ્નસ્નેહની જે ખામીથી ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર ’નું મહાભારત ખરેખર દૂષિત લાગે છે તેનું કારણ અને વારણ આ નવલ અને મંગલ ગઝલથી ગુજરાત કદાચ જોઈ શકશે એવી આશા છે. ❧

સ્વ. જટિલ, અરવિન્દ અને તકિલે થોડીએક ગઝલો લખેલી છે અને તે સરલ છે. સ્વ. અમૃત નાયકની પણ થોડી જ ગઝલો ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. તેની કૃતિ ઉર્દૂને અનુરૂપ છે અને ઈશકનો તેને અભ્યાસ અને સ્વાનુભવ છે, એ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

સ્વ. દીનબન્ધુ ‘ મસ્ત ખાલ ’ના સમકાલીન, કંઈ અંશે શિષ્ય અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં સાહાયક છે. એમની જે જ ગઝલો સંપાદિત થઈ શકે છે અને તેમાં ખરી ‘ ગઝલ ’નો આવિર્ભાવ છે, એ આપણે જોઈએ છીએ.

પ્રસિદ્ધ ગુર્જર ગ્રન્થકાર મહૂમ જોવર્ધનરામે વધારે ગઝલો લખી નથી પણ ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર ’ અને ‘ સ્નેહમુદ્રા ’માં પ્રેમનાં ચિત્રોનું આલેખન ખની શકેલા તમામ કલાકૌશલ્યથી કરેલું છે. તેમની નવલકથામાંની ખત્રે ગઝલો રસ, દર્દ અને ઊંડું હૃદય ખતાવે છે. ફારસી કે ઉર્દૂ ભાષાના વિશેષ શબ્દપ્રયોગ વગરની છતાં એ ગઝલો મનોરંજક અને સુખિલ છે. કલાની દેવી કેટલી સમર્થ છે, તેનો અચ્છો નમૂનો એ કલમ રજૂ કરે છે. ઈશકના ચુસ્ત આશકો પરમ સત્ય (હકીકત) તરીકે પ્રેમ અને ધર્મ એવી જે જુદી ભાવનાઓનો ખેશક, ઇન્કાર કરે છે; પરન્તુ એ કલાવિધાનમાં નવલકથાના લેખકે સત્ય કરતાં સહીસલામતીનો માર્ગ વધારે પસન્દ કર્યો છે. અલખત, ગુજરાતના એક અપૂર્વ નવલિક તરીકે મહૂમ જોવર્ધનરામ માટે આપણને ઘટવું માન છે અને હોવું જોઈએ. પરન્તુ હકીકતની નજરે તપાસતાં આપણે જોઈ જ શકીએ કે, એ કથાના પ્રેમી નાયકને ગ્રન્થકારે ફરીથી

કરાવેલું અયુક્ત લક્ષ કેવળ કૃત્રિમ અને અશક્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ એથી એને પ્રેમપ્રવાહમાં નિપતિત બનાવીને કુશળ કલાચાતુર્ય જ્યારે ધર્મ અને હિતને આગળ કરીને એની તરફેણમાં વકાલત કરે છે, ત્યારે તો ખરેખર વિચિત્ર લાગે છે—છતાં એ વિષય અત્યારે બહુ આવશ્યક નથી. સાંભળવા પ્રમાણે ગોવર્ધનરામે ‘મુખમ્મસ’ના મિઝાન પર ‘ગઝલો’ રચવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એમણે વધારે ગઝલો લખેલી જણાતી નથી. એમની ‘સ્નેહમુદ્રા’ પણ સ્નેહપાત્ર છે.

ઇશક મનુષ્યની જિન્દગાનીનો અતિશય ગંભીર પ્રશ્ન છે, અને હવે તો આપણે ઉલ્લેખ ભૂતવર્તમાનમાંથી ચાલુ વર્તમાનની બહુ નજીક આવી પહોંચ્યો છે, તેથી હવે આપણે અટકવું જોઈએ.

હુયાત લેખકોની ગઝલો વિશે ખોલવું એ, કદાચ, તેમની જિન્દગી માટે ખોલવા ખરાખર થાય અને તેથી ખસ.

‘ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન’ જેતાં આપણને એ વિચાર આન્યા સિવાય રહેતો નથી કે મૂળ ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષામાં ગઝલોનું સાહિત્ય જેતાં ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન ‘કુચ્છ ખિસાત’માં નથી—‘આખેહુયાત’ જેવા ઉર્દૂ ગ્રન્થો જેતાં ખાલ અને આંતર ખન્ને પ્રકારે ગુજરાતી ગઝલોનો સંગ્રહ કશા દમ વગરનો લાગે છે. અલખત, સ્વર્ગવાસી લેખકોમાં ખાલ, મણિલાલ, કલાપી, નાયક વગેરે દ્વારા તેમજ હુયાત લેખકોમાં રા. રા. દેરાસરી (હવે મરહૂમ) વગેરે થોડાક લેખકો દ્વારા આવેલી ‘ચીઝ’ આશકોને ખેનમૂન ખખ્શિસ છે, અને ખેશક એમાંના ઘણા હૃદયોદ્ગારો ચૈતન્યવાહી અને પ્રેમની પરાકાષ્ટા ખુલ્લી દર્શાવનારા છે. પ્રેમ તેઓ જાતે હો અને સર્વાત્ર વિસ્તરે. અસ્તુ.

‘ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન’માં આપણી કેટલીક બહેનો પણ

પ્રેમગાન ગાય છે, એ આપણે ઘણી લાગણીથી જોઈએ છીએઃ ઇશ્કનાં મુખારક તખ્ત મિસાલ એમનાં કોમળ હૃદયમાંથી આપણને જે પ્રસાદ મળે છે તે પણ કેવો છે !

“જાત બાગે તું વેપારી, ખરીદી તારી છે ન્યારી;

“બધું તારું, નથી મારું, હરિ-સુખરૂપ જે ચારું.”

(સૌ. હરિસુખગૌરી, ‘ગૂજરાતી ગઝલિસ્તાન,’ પૃ. ૨૧૭)

એ ઉદ્ગારો ત્રિભુવનને ખાગ કહીને તેના માળીને સંખા-ધેલા છે, અને તેમાં શ્રદ્ધા છે, સ્નેહ છે, અર્પણ છે.

ગઝલનું લક્ષણ દર્દ અને મસ્તી એનું પણ રુદન અને નિરૂપણ ગુર્જરી દેવીએ કરે છે:—

“હવે સંન્યાસ આ પ્રાર્થો, ધરી કફની. જ્યહાં અંગે !

“કહો ત્યારે હવે શાને, રહેવું સ્વાર્થની સંગે ?

“બલે ! રજૂમાં વસી, વનમાં, જીવન મારું બધું જાણું !

“ગણી ખોટો-સદા ખોટો ! સક્લ સંસારને નૂકો !

“અરે ! યોગી ! વિયોગી હું, સદા હું પ્રેમની યોગી;

“નહીં યોગી ! સદા યોગી ! સદા સંન્યાસિની હું તો !”

(સૌ. કાન્તા, ‘ગૂજરાતી ગઝલિસ્તાન,’ પૃ. ૨૧૬)

અને

“શંગાર કે સૌંદર્ય, રસ કે પ્રીતિ હૃદયે છે નહીં,

“વેરાન્ય વાઘ્યા કુરમાં ને સ્નેહજ્યોતિ ઈશાની.

“મારે હવે સંસારમાં શું સ્નેહથી છે શોધવું ?

“ચિન્તામણિ આ દેહથી ચિન્તામણિ હું મેળવું.”

*

*

*

*

“મિથ્યા બધો સંસાર આ પરપંચનો દરખાર છે,

“મિથ્યા બધી ઘટમાળ ને મનુ પરમ મૂરખરાજ છે.

“મનુષ્યો તણી જગ સફર બબી હું દિનારે જોઈ છું,

“રૂખી ગયાં, કે રૂખતાં, રૂખી જશે, હું રાઈ છું.”

“ હૂખ્યાં ઘણાં, હૂખે ઘણાં, હૂખી જશે આ દુનિયા,
“ તોપણ, અરેરે! રંક જીવે હુંપણું નહીં ત્યાગતાં.

* * * *

‘ મૃત્યુભૂમિના લોકની પ્રીતિ નકામી લાગતી,
“ હું શુષ્ક થઈ તેથી કહો, પણ શુષ્ક સૃષ્ટિ ભાસતી.
“ મારા હૃદયનો પ્રેમ જે શૃંગારરસને રેલનો,
“ બિરમ્બો હવે સ્વામી દયાળુ શ્રી હરિનાં ચરણશો.”

* * * *

(સૌ. જ્ઞાનમણિ, ‘ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન,’ પૃ. ૨૨૦)

આમાં ‘દર્દ’ છે, ‘હૃદય’ છે, પ્રેમ છે, પ્રેમશૌર્ય છે, પ્રજ્ઞાનભાનુનાં આછાં-ઉજમાળાં કિરણોનો આશા આપનો પ્રકાશ છે અને એ ગઝલ છે. આપણે જોઈ શકીએ કે ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનમાં નમૂનેદાર ‘ચીઝ’ માં એની ગણના છે.

પ્રેમનાં યોગી હૃદયને ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રવાસમાં કોઈ કોઈ વાર કંઈ અદ્ભુત પરમાનન્દ (એક્સટસી)ની આત્મોર્મિનો સ્વાનુભવ થાય છે, અને એવી મસ્ત દશામાં જે અનિર્વાચ્ય ઉલ્લાસ તેની રંગે રંગે વહે છે તેનું નિરૂપણ કરવું એ અશક્ય છે. એ હાલમાં કંઈક સ્પષ્ટ અને અપરોક્ષ અભેદાનુભવ જેવું તેને થાય છે. ‘અભેદાનુભવ જેવું’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ અનુભવ કાયમનો રહેતો નથી. અલપ્ત, એ કાયમનો નથી અથવા કેટલા કાળનો છે એની તેને પોતાને કશી ખબર તે વખતે નથી હોતી. એ અનુભવને વાણીમાં વ્યક્ત કરી શકાય એવું નથી અને કહેવા ચાહીએ તો, ‘પ્રભુના કૃપાપ્રવાહનો આત્મામાં અનુભવ’ અથવા ‘આત્મામાં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો અનુભવ’ કે એવું કંઈક ઐધૂર્ય બોલીએ તો બોલી શકાય. જુદા જુદા સૂક્ષ્મ સંતમહાત્માઓએ પણ પ્રસંગોપાત્ત આ હાલમસ્ત દશાનો સ્વાનુભવ વિવિધ પ્રકારે નિરૂપિત કર્યો છે,

આવો અનુભવ પવિત્ર હૃદયની લાંબા કાલની લીનતાનું પરિણામ છે—તપાન્તે જન્મતું આત્મદર્શન છે. મૌલાના રૂમી સાહેબ કહે છે કે, એ દશા સમજવાને તો તેનો પ્રત્યક્ષાનુભવ થવો જોઈએ. ‘ગુલશને રાઝ’ (એટલે ‘રહસ્યનિકુંજ’) માં મહાત્મા મહમ્મદ શબિસ્તરી સાહેબ સમજાવે છે કે, જ્યારે પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉમેદવાર તે અસીમ ભવ્ય જ્યોતિની લગભગ છેક નજીક આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે જ્યોતિના નિઃસીમ પ્રકાશને લીધે મનની દષ્ટિ કેવળ ખંધ થઈ જાય છે—અને તે વખતની એ દશા છે.

આવો સ્વાનુભવ થવો એ અતિ વિરલ છે. કેટલીક ફારસી, ઉર્દૂ અને હિન્દી ગઝલોમાં આપણે આવા ‘હાલ’ જોઈએ છીએ:—

‘મેં ખુદ હું ખુદાઃ ઇસ્કે મયખાનેમે’ દેખાઃ
 ‘જંગલમે’ ન કાળેમેઃ ન ખૂતખાનેમે’ દેખા.
 ‘મનસૂર મહુડા સૂલીયે’, પુકારાઃ—અનલ હક !
 ‘આરાકે મત્રા હમને’ યૂં મર જાનેમે’ દેખા.
 * * * *

‘ફના કયૂસી ? ખકા કયૂસી ! જખ ઉરકે આરાના ઠેરે !
 ‘કલી દસ ધરમે’ આ ઠેરે ! કલી હસ ધરમે’ જા ઠેરે !
 ‘જે ચશમે ખોરસે’ આઈન-એ—તૌહિદકે દેખાઃ
 ‘તો સખ કુછ વૅંહિ વૅં હય વૅં’, ન કુછ બેખુદનુમા ઠેરે !
 ‘હકીકત ખાલ દી આઈન-એ-વહદતમે’ દોનોંકીઃ
 ‘ન તુમ હમસેં જુદા ઠેરે, ન હમસેં તુમ જુદા ઠેરે !’
 (ગઝલે અમીર)

‘જિસ્કો હૈ કહતે ખુદા હમ હિ તો હૈ !
 ‘માલુકે અઝ-ઓ-સમા હમ હિ તો હૈ !
 * * * *

‘કોન કિસ્કો સિર જુકાતા અપને આપ ?
 ‘જે જુકા જિસ્કો જુકા હમ હિ તો હૈ !

‘ મુઝકો દેખો, મેં કયા હું તન તન્હા આયા હું :

‘ મતલા-એ-નૂરે ખુદા હું : તન તન્હા આયા હું .’

*

*

*

*

‘ હું બી, હાં બી અનલ્હક હું, ચહ બી મંજલ અપની :

‘ શમ્સે ઇર્શા કી જિયા હું તન તન્હા આયા હું .’

કલાપી એક મિત્ર ઉપરના પત્રમાં લખે છે કે, ફારસી અને ઉર્દૂ લેખકોનું હૃદય તેમને સાચું (સિનસિયર) અને ખુબ પવિત્ર લાગે છે; એમનું એ કહેવું સૂફીઓની હાલમસ્ત અને લીન દશા પરથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. પરમાત્મદર્શન માટે સૂફીનો તરફડાટ સાચો અને વસ્તુ પામવાને પાત્ર હોય છે. તેને માલૂમ છે કે,

‘ નેસ્તી હસ્તી હય, યારો ! ઔર હસ્તી કુછ નહીં :

‘ ખેખુદી મરતી હય, યારો ! ઔર મસ્તી કુછ નહીં .’

અને એવી દૃઢ પવિત્રતાથી આત્મરત રહેનારને જ દિવ્ય નિજનંદ અનુભવાય છે.

‘ આજ ઝાંખી થઈ કંઈ ચારની છે હરિ ! હરિ !

‘ મતિ, આંખડી ભદુઆરિયે છે હરી હરી !

‘ નિર્મળ તને પરિમળ બહેકી જડે ગગન !

‘ ખુશબો ઈરમ ગુલઝરની છે હરી હરી !’

(બાલ; ગુ. ગ., પૃ. ૧૪)

આ ઉદ્ગારો એવી જ લીનતાનું પરિણામ નિરૂપે છે; અને તે કાયમ અનુભવના ન છતાં, એક વાર આત્મામાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાયેલા છે, એ તો ચોક્કસ છે.

પ્રો. મણિલાલના પણ એવા ઉદ્ગારો છે:—

‘ અન્તર આંટી વૂટી ગઈ રે,

‘ ભાગી બેઠ બ્રમણની બ્રાન્ત રે;

‘ બધે દરશન આપને આપનાં રે—

‘ સન્તો-ગીત અભેનાં ગાઈએ રે.

‘પ્રેમસુરત બાંધી પ્રેમથી રે,
‘લાગી પ્રેમની તાળી તાન રે,
‘એમ પ્રેમ મણિ નિજ ધ્યાનમાં રે—

‘સન્તો—ગીત અભેદનાં ગાઇએ રે.’

(સુદર્શન, વ્દત: ૧૮૬૧.)

ઉપરાંત, ‘પ્રેમજીવન’ અને ‘અભેદોર્મિ’માં પણ એવા જ ઉદ્ગારો છે. (પ્રેમમય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ, કાવ્ય ૧૨ મું અને અભા-
નોર્મિ, કાવ્ય ૧૨ મું.)

કલાપીના ઉદ્ગારોમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે એવા જીભરા
આવે છે. (‘ઈશકનો બન્દો’ અને ‘અમારી પિછાન.’)

સ્વામી રામતીર્થ જેઓ આખી દુનિયાને અદ્વૈતાનુભવ
જાહેર કરે છે, એમના નિજનન્દનો અદ્ભુત બહાર જોઈએ:

‘સખ વેદ ઔર દર્શન, સખ મઝહબ, કુરઆન, અંજિલ ઔર ત્રંપટકા,
‘બુદ્ધ, શંકર, ઈસા ઔર અહમદ, થા રહના, સહના ઈન સખકા,
મુઝમેં! મુઝમેં! મુઝમેં! મુઝમેં!
‘થે કપિલ, ક્નાદ ઔર અક્ષાત્રં, અસ્પેન્સર, કેન્ટ ઔર હેમિલ્ટન,
શ્રી રામ, યુધિષ્ઠિર, અસકન્દર, બિક્રમ, કેસર! અલ્ખબથ, અકબર,
મુઝમેં! મુઝમેં! મુઝમેં! મુઝમેં!

ગુજરાતના પ્રાચીન ભક્તોએ પણ વિલક્ષણ અનુભવાત્મક
ઉદ્ગારો રચી કરેલા છે:—

‘ભેળકી ટેક ચલી ખટદર્શન, ભેળ નહીં તહાં ટેક કીનાકી ?
‘ટેકકી ટેક ચલી જે દરોદિશ, ટેક હમારી તો હે જે ક્નાકી:
‘લૂંડ કહો, કોકે ભંડ કહો, પાખંડ કહો, અર કહો જે ભિખારી!
‘સજ્જન કહો, દુરિજન કહો, અર ચોદ કહો, કોકે કહો બ્રહ્મચારી!
‘કાહુકો પાવ ટિકે નહીં નહાં લો, જહાં જઈ કીની અપે જે પથારી!

*

*

*

*

‘માલા ન પહેરું, ડીકા ન બનાવું, શરણે ન જાઉં મેં કોઈ કીસીકા,
‘આપા ન મેઢું, થાપા ન થાપું મેં મદમાતા ફૂં મેરી ખુશીકા;

‘બેહિસ્ત ન હોઝખ હોઝ ન ચાહ્’, ન ચાહ્ નામ ન રૂપ કીસીક,
‘હે નહીં’કી સંધ્ય પરી ને અખાકી, બનેગા ને કોઈ ડેર ઉસીકા !’

(સન્તપ્રિયા, અખો.)

અને,

‘વેદ વખાણે વાત, ઉપનિષદ અન્તે સદા;

‘તે સ્વામી સાક્ષાત્, લખ્યો અખાના બાગ્યમાં.

‘સહજે બિધડી સેર, ખૂંટકાદુ બુદ્ધિમાં, અખા !

‘રહ્યો ઘેરનો ઘેર, નિહાલ થયો નિાધ બિધડયે.’

(અખાના અપ્રસિદ્ધ દૂહા.)

પ્રેમ અને ભક્તિનાં હિમાયતી અથવા અમુક સંપ્રદાયને વળગી રહેનારાં હૃદયો તરફથી આપણે કેટલીક વાર સાંભળીએ છીએ કે, અખો શુદ્ધ વેદાન્તી છે, અને એને પ્રેમની કે ભક્તિની બાજુ કશી કદર નથી ! આમ માનવું એ પ્રેમના માર્ગને અનુકૂલ છે, છતાં એ સત્ય સ્થિતિ મર્યાદાથી બાધિત છે અને પ્રેમનું અંતિમ સ્વરૂપ કેવલ્યજ્ઞાન, તેની કદર એ સ્થિતિ કરી શકે નહિ. સ્વામી રામતીર્થ જે સત્ય આત્માનુભવથી વીસમી સદીમાં આપે છે, તે જ સત્યનું આત્મગાન અખાએ સત્તરમી સદીમાં કરેલું છે. સ્વામી રામતીર્થ પરમ ભક્ત છે અને જ્ઞાન એ ભક્તિનું જ ક્રમિક રૂપાંતર છે. અખાને ભક્તિ કે પ્રેમની પૂરી કદર છે, એ એની વાણીમાં જ આપણે જોઈએ:-

‘સ્વામી સર્વાવાસ, સભર ભર્યો સધજે મજે;

‘(પણ) દોહલો મળવો દાસ, ભલ ભેદુ બગવન્તનો.’

(અખાના દૂહા.)

‘બિરહા ન્યૂં મેહા, અખા ! મેંહતે’ સખ કુહ હોય,

‘હરિઆ હરિ તો દેખીએ, ને બિરહા લાગ્યો સોય.

‘ન્યૂં તાંખા પરસા પાસંકો, સો કંચન હોઈ ભય;

‘ત્યૂં બિરહા પરસા નહિકો, સો નર સખ હરિ હો ભય.

‘ભક્તિ ભક્તકો તો રૂયે, જોગ, ધ્યાન તો આય;

‘જ્ઞાન, અખા ! તખ બપજે, ને બિરહા હોઈ સમાય.

[૧૭૪]

‘સાચા હરિજન ! સખ સુનોઃ જો ચાહો દિદાર;
‘ફિર ફિર બિરહા માગીઓ, કહત અખા નિરધાર.’

(અખાની અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ.)

અખાની ‘અક્ષયગીતા’માં ભક્તિનું નિરૂપણ જોઈએ:-

કડવું ૧૧ મું

ધન્યાશ્રી

‘વળી વળી કહું’ છું ભક્તિ વિરોધજી, જે ન દેખે હરિ વિના રોધજી;
‘એખે સધળા હરિના વેધજી, તે જન ન કરે કહેનો ઉવેખજી.

પૂર્વછાયા (ઊથલો)

‘ઉવેખ ન કરે કોયનો, આત્મા વિલાસી રહ્યો.
‘જેહને શ્રી ભાગવત ગાયે ગીતા, ઉપનિષદે જે કહ્યો.
‘નિત્ય રાસ નારાયણનો, દેખે તે અનન્ત અપાર;
‘જિહાં જેહવો તિહાં તેહવો, નારાયણ નર-નાર.
‘ગદ્ગદ કંઠે જાતે થકે, રોમાંચિત હોયે જાત્ર;
‘હર્ષ, આંસુ, બહુ હેત હંદસ, પ્રેમ કેરું તે પાત્ર.

* * * *

‘ખાતો પીતો બોલતો દેખતો તે સધળે રામ;
‘વેધ્યુ મન રહે તેહનું, શિથિલ સંસારી કામ.
‘નવનીત સરખું હૃદય કોમલ, કહ્યું ન જાયે હેત.
‘આંખ માંહે અમૃત ભરિયું, હરિભક્તિ કેરું શ્રેત.

અને પ્રેમના એવા તટ્કીન ભક્તને તો અખો કહે છે:-

‘હૃદય ઉભળું’ દે જોમ ચંદ્રમાજી, કિરણુ તેહનાં પસરે વન, વિધિ, મંદ્રમાં જ;
‘તેમ સરખો આત્મા ભાસે કીટ, ઘડમાં જ, અહવો પ્રકટયો હૃદયકંદ્રમાં જ.

ઊથલો

‘હૃદયગુહામાં રામ પ્રકટયો, તેણે પાલટો મનનો થયો;
‘માયાને ઠામે બ્રહ્મ ભાસે, સંસારનો સંભવ ગયો.

* * * *

‘જગ્યો ત્યાં થઈ ચેતના, નિદ્રા, સાથે સર્વે પળ્યું;
‘ત્યમ તુરિયાવડે તિમિર ત્રાસે, ચિત્ત મયક્યું હૂં વું ટળ્યું.’
‘ઠહે અખો, સહુકો સુણો, જેમ દારિદ્ર્ય નથી શ્રીમંતને;
‘જે મહાધન હીંડો પામવા, તો સેવો હરિ, શુર, સંતને.’

(અક્ષયગીતા, કડવું ૧૨ મું.)

આપણે જોઈએ છીએ કે, મુક્તને ભક્તિ અને જ્ઞાનનું દ્વૈત નથી: અને એવા અદ્વૈતાનુભવમાં પ્રેમભક્તિ, પ્રેમયોગ એ સાધકની સ્થિતિ પરત્વે ક્રમિક મુકામો છે.

અલખત, સિદ્ધાંતમાં સૂફીઓ એક જ બ્રહ્મને સર્વવ્યાપક માનતા હોવાથી, કેટલાક હિન્દુઓ, મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ વગેરે માને છે, તેમ ઈશ્વરના અમુક વિશિષ્ટ અવતારને તેઓ ‘પ્રભુ’ તરીકે સ્વીકારતા નથી. અખો પણ કહે છે કે:-

‘ચોળ પામે તે ચોવીસ કહો ક્યમ ગણે ?
‘માને મહારાજને એકમેકે:
‘અવતાર પરઠે તો સર્વે જ સ્વામી તણા,
‘સહજ સાગર તણી લોહ લેહેરી:
‘અન્ય સિદ્ધાંત જોતાં તે છે મન તણા,
‘પણ મનાતીતને ન શકે હેરી.’

(અપ્રસિદ્ધ ‘સિદ્ધાંતશિરોમણિ,’ અખો.)

સત્ય સાથે પૂર્ણ લીનતાથી યોગ થયા પછી જ્ઞાનનો આશક પોતે તેમાં ખોવાઈ જાય છે અને પ્રેમ વિના એવું પોતાપણું ગુમાવવાનું કદાપિ ખની શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે. મસ્તી એ પ્રેમ અને જ્ઞાનના અદ્વૈતનું પૂર્વસ્વરૂપ છે અને એ ભક્તિનો જ પ્રકારાન્તર છે એ સંશયરહિત છે.

‘કલાપીનું પ્રેમરાજ્ય’ પ્રકાશનાર દેવી પણ એવા મસ્ત હાલના અનુભવોદ્ગારનું અમૃત ગુજરાતના હૃદયને સિંચે છે એ આપણે પ્રેમ અને ઉલ્લાસથી જોઈએ છીએ:-

[૧૭૬]

‘હૈયે હૈયાં દઈ મેળવી,
‘અદ્વૈત વાણી વંદતાં:
‘રાજ્યો હજારો છોડીને,
‘કે આત્મરાજ્ય મહાલતાં !

‘એ ગોષ્ઠી સ્મરતાં મીઠડી-
‘છો ઝિંદગી હું ગાળતી:
‘એ હુસ્નની ઝાંખી મને-
‘હોળે સદા આમીન એ,

(‘ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન,’ પૃ. ૨૨૧)

અસ્તુ. પ્રેમની અનંત દયાલુતાને-નિર્માણના સુંદર બ્રાહ્મી પ્રવાહને આપણે યાચીશું કે, ભગવતી મીરાં, પાક ખાનુ રખિયા અને અનલ જેવાં દૈવી હૃદયથી જેમ આખી આલમ તેમ ગુર્જરી ભૂમિ પણ અલંકૃત અને પુનિત હો. ॐ ॥

આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ગઝલના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનમાં વિવિધ અનુભવાત્મક હૃદયાલાપો રજૂ થયેલા છે. અલખત, ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનનું આંતર સ્વરૂપ અવલોકતાં એક અતિશય મહત્વની ખાખત એ જોવાય છે કે, એમાં દર્દ છે, લગની છે, ભક્તિ છે અને પ્રેમનાં આનુષંગિક ઘણાં લક્ષણો છે, પણ પ્રાપ્તિનો આનંદ-અંતિમ દશાનો ઉલ્લાસ-મુક્ત સ્થિતિનો આત્માનંદ એમાં નિરૂપિત નથી. સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનમાં જે ઉદ્ગારો આપણે જોઈએ છીએ તે સિદ્ધાત્માના ઉદ્ગારો નથી, પણ પ્રવાસી હૃદયોના આત્મજ્ઞાનની ઊર્મિઓ છે: અને બેશક એ હૃદયો સિદ્ધ કે પ્રવ્રણિષ્ઠ ન હોવા છતાં, આપણા સ્નેહ અને સમભાવને પાત્ર છે. કેટલાંક હૃદયો એમાં એવાં પણ છે કે આપણે જેમને સ્વાભાવિક રીતે જ માન આપ્યા સિવાય રહીએ નહિ; આપણા મિત્ર અને રાહબર તરીકે આપણે સ્નેહ અને

માનથી સાથે રાખીએ એવાં પણ કેટલાંક ઉમદા જિગરોનો આપણને ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન મારફત થોડો-ઘણો પરિચય થાય છે. આમીન.

વિસ્તાર વધારે થયો છે પણ એ અનાવશ્યક નથી; હજી આ લેખને સલામ કરતા પહેલાં આપણે તાજું કરવું જરૂરનું છે કે, ઇશકની મસ્તી-શરાબ-સનમ-સાકી અને દિલદારનાં ચુંબનો કવિતામાં ગાવાં કે રઢીફ-કાફિયાદાર (અનુપ્રાસાલંકાર-વાળી) ગઝલો લલકારીને શાયર તરીકે નામના મેળવવી એ ઇશકનો કે આવા સાહિત્યનો ખિલકુલ હેતુ નથી; એટલું જ નહિ, પણ એ તો, એક સહેલા મુદ્દાને ગોયા ટાપટીપથી શણુગારીને તેની સાથે ખેલ્યાં કરવા જેવું છે. દુનિયાદારીની ક્ષુદ્ર ખાખતોને, માનસિક વિકારોની વાસનાઓને કાયમની પરિત્યજીને પ્રભુ સાથે એક થવું-પાર્થિવ જીવનમાંથી પોતે પ્રેમસ્વરૂપ ખનવું અથવા ખરું કહીએ તો, આત્મા-પરમાત્માની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ ઇશકનો અને આવા સાહિત્યનો ખરો ઉદ્દેશ છે; અને એ માર્ગમાં પ્રવાસીના આત્માનુભવનું સ્વયંભૂ ગાન એ જ ગઝલ છે. ‘ખુદી’ છોડીને ‘ખુદા’ થવું એ બધી ગઝલનો દ્વંકામાં સાર છે અને ચિત્તશ્લેષને લીધે લાગતાં સુખદુઃખો જેની હકીકતમાં કશી વજૂદ નથી તેને ન ગણુકારતાં માર્ગમાં જ લીન અને આત્મરત રહીએ તો જીવનસિદ્ધિ, ખેશક, થઈ શકે.

હકીકતનો જે શરાબ શબ્દાન્તરે સૂફીની ગઝલ આશકોનાં જિગરમાં રેડે છે, તે જ સોમરસનું પાન વેદોના કાલમાં આર્ય ઋષિઓએ કરેલું છે અને તે જ જ્ઞાનનો આસવ આર્યાવર્તના ભક્તોએ અને જ્ઞાનીઓએ પીધો છે-પાયો છે-પાયો કરે છે. દેહાધ્યાસ છૂટી જતાં, દેહાભિમાન ગલિત થતાં, પ્રહ્લાનન્દ સ્વતઃ અનુભવાય છે, એ જ સર્વના અનુભવનો સાર છે. **यकं सत् विप्राः बहुधा वदन्ति ।** એ આપણે જોઈએ છીએ:—

‘આપા ઓઠે આપ હય, તાતે’ રહ્યા હુકાઈ;
 ‘દાદુ પ્રકટ પીવ હય, જે ચહ આપા નઈ.’ (દાદુ)
 ‘જબ મેં થા તબ તૂં નહીં, અબ તૂં હય, મેં નાહી
 ‘કહે કબીર નગરી એકમે’, હો રાબ કહાં સમાઈ?’ (કબીર)
 ‘ન્યહાં રામ ત્યહાં કામ નહીં, કામ ત્યહાં નહીં રામ;
 ‘તુલસી દોનોં કયોં રહે, રવિ-રજની એક કામ?’ (તુલસી)

આપણી સતત આત્મકેન્દ્રગામી ઇચ્છા અને લીનતા જ આપણી પૂર્ણતા વા અપૂર્ણતામાં કારણભૂત છે, એ અતિશય સ્પષ્ટ છે. મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । અને એ મનને જ તદ્દર્પિત-તદ્રૂપ અનુભવવું એ જ જીવનસિદ્ધિનો આખાદ ઇલાજ છે. એવું થતાં આપણે અવશ્ય પરમ સત્યમાં ભળી જતાં અનુભવીશું જ કે, પશુ, પખી, પ્રાણી અને તરુ-વિટપ, અદ્રિ વગેરે જડચેતન હરેક ચીજ એ જ સર્વોપરિ સચ્ચિદાનન્દની તારીફ ખરેખર અશ્રુતપૂર્વ ગઝલમાં નિરન્તર લલકાર્યાં જ કરે છે—ગોયા-તેઓ ખધાં તે પરાત્પરનાં જ અદ્-ભુત સ્વરૂપો છે અને આપણને તદ્રૂપ હોવાને સાગ્રહ પ્રેમનિમ-ત્રણ કર્યાં જ કરે છે. તેની ઇચ્છાનુસાર તેનો શરાબ આપણને ફના કરે અને આપણે પોતામાં પોતે ખોવાઈ જઈએ, એ સિવાય બીજું કશું ઇચ્છવા કે ચાહવાનું નથી જ.

અને જીવાત્માની એ સ્વયંભૂ પ્રેરણાની આત્મસિદ્ધિ માટે પ્રહ્લવેતા મનસૂર, જે કોઈ પણ પન્થ કે સંપ્રદાયની બિલકુલ પરવા કે હિમાયત વગર કેવળ જ નગદ્ધર્મ ખતાવે છે, તેને આપણે સાંભળીએ, હૃદયાન્તરમાં તેનો હરદમ પાઠ કરીએ અને તેને જ પચાવી દઈએ:—

અગર હય શૌક મિલનેકા, તો હરદમ લો લગાતા જા:

જલ્લા કર પુદ ગુમાઈકો, બસમ તનપે લગાતા જા. અગર૦

પકડ કર ઇશકકા ઝાડ, સફા કર હુઝૂ થે દિલકો :
 દૂધકી ખૂલકો લે કર, મુસલ્લા પર ઉડાતા જ. અગર૦
 મુસલ્લા ફાડ તસ્ખીહ તોડ, કિતાબેં ડાલ પાનીમેં :
 પકડ હસ્ત મયપરસ્તોંકા, ગુલામ ઉન્કા કહાતા જ. અગર૦
 ન જ મરજદ, ન કર સજ્દા, ન મર બૂખા, ન રખ રોઝા :
 વુઝૂકા તોડ દે ફજલ, શરાબે શોક પીતા જ. અગર૦
 હમેશાં ખા, હમેશાં પી, ન ગફલતસેં રહો ઇકદમ :
 નશેમેં સૈર કર અપની, ખુદીકો વૂં જલાતા જ. અગર૦
 ન હો મુઘાં, ન હો ખમ્મન, દુધકો છોડ, ન કર પૂજ :
 હુઝૂમનામા કલન્દરકા, અનલહક વૂં કહાતા જ. અગર૦
 કહે મનસૂર મસ્તાના, હક મૈને દિવમે પહેલાના :
 વોહિ મસ્તોંકા મયખાના, હસીકે ખીચ આતા જ. અગર૦

આમીન ॐ ॥ પ્રેમસ્વરૂપાય નમઃ । પ્રેમધર્માય નમઃ ॥

ૐ ॥ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ચિત્રાલ, તા. પાદરા }
 ૧૧ : જન્યુઆરી : ૧૯૧૩. }

સાગર

છેલ્લાં ૩૨ વર્ષથી શિષ્ટ અને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડી રહેલી

વિશ્વ અખંડાનંદે સ્થાપેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

સંવત ૧૯૯૯] વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫) [વર્ષ ૩૨ મું

ટપાલખર્ચ-માફ

★

લઠાઈના આ ચોથા
વર્ષમાં કાગળો,
બોર્ડ, છીંટ, શા-
હીઈની છથી
આ ઠગણી
મોઘવારી
છતાં વાર્ષિક
લવાજમમાં
વધારો
ક થો
નથી.

★

સંવત ૧૯૯૯નાં
પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં પુસ્તકો
૧ શિવાજી છત્રપતિ
૨ કત્ત-પરશુરામ
૩ કચ્છની લોકવાર્તા જાણી-
તા લે. કુંગરશી ધરમશીકૃત
૪ ગુજરાતની ગઝલોનો સં-
ગ્રહ સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ
મો. ઝવેરીદ્વારા સંપાદિત
૫ સંસારમાં સુખ ક્યાં છે?
વા. મો. શાહકૃત
૬ સંવત ૨૦૦૦ નું પચાંગ

★

વરસે દિવસે
પાા"×જાા"નાં
પાન ૨૦૦૦નું
વાચન ઘેર
બેઠાં પટ્ટી-
વાળાં મજ-
બૂત પૂઠાંનાં
ચારથી છ
પુસ્તકો
રૂ. ૨૦
અપાય
છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ
કાલબાદેવીરોડ, મુંબઈ

હેલ્લી અરધી સદીમાં મહાગુજરાતે
મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, મહા-
ત્મા ગાંધીજી અને લિશ્તુ અખં-
ડાનંદ, એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણે મહાપુરુષોએ જનતાના
હિતનો મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યો, ગઢેર
કર્યો ને પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક
મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને કિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સાંત અને કર્મથીગી એવા લિધુ
અખંડાનદે જનસેવાનો ઉચ્ચ
પ્રકાર દેખાઓ છે.

1098 / 1282

તેમણે અગ્નિજ્વળા અધારે દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા ઉત્તમ વાચનજ્વળા રસાયન લાગે એ ગુજરાતીઓને પુરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્યાન લેખકોના વિચારોનો પ્રચાર કરી જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને, સર્વ રીતે શુદ્ધ કરીને, સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં છપાવ્યાં અને તેની લાખો પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોસાય એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે ‘કથયન્તો માં નિત્યં’ એ ગીતા-
સૂત્ર પ્રમાણે, છેક છેવટની ઘડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક
શુભ સંસ્કારો રેખ્યા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી જિંદગીનું દાન છે અને એ પ્રદેશમાં
પહેલાં પંક્તિએ એનનાર દાતા સિદ્ધિ અખંડાનંદનું સ્થાન
મુજરાનના ગૌરવમાં-દિન-દિન રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ
મુંબઈ-૨

